

**MUSTAFA B. ABDÜLKERİM'İN
İZÂHÜ'L-HAKİKATİ'L-MUHAMMEDİYYE ADLI
ESERİNDEKİ TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ
(İNCELEME-METİN)**

**2022
YÜKSEK LİSANS TEZİ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ**

Hümeyra ASAR

**Danışman
Doç. Dr.Halim GÜL**

**MUSTAFA B. ABDÜLKERİM'İN İZÂHÜ'L-HAKİKATI'L-MUHAMMEDİYYE
ADLI ESERİNDEKİ TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ (İNCELEME-METİN)**

Hümeyra ASAR

Doç. Dr. Halim GÜL

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Nisan 2022

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	2
DOĞRULUK BEYANI	5
ÖNSÖZ	6
ÖZ.....	8
ABSTRACT.....	9
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	10
ARCHIVE RECORD INFORMATION	11
KISALTMALAR	12
ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI.....	14
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI.....	15
GİRİŞ.....	17
1. BİRİNCİ BÖLÜM.....	21
MUSTAFA BİN ABDÜLKERİM'İN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BAKIŞ ...	21
1.1. Sosyal ve Siyasi Durum.....	21
1.2. İlmî Durum	23
1.3. Dinî ve Tasavvufî Durum	25
2. İKİNCİ BÖLÜM	29
MUSTAFA BİN ABDÜLKERİM VE	29
<i>ÎZÂHÜ'L-HAKİKATİ'L-MUHAMMEDİYYE</i> ADLI ESERİ	29
2.1. Mustafa b. Abdülkerim'in Hayatı	29
2.2. <i>Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye'nin</i> Telifi.....	31
2.3. Nüshaları.....	31
2.4. Tertîbi ve Muhtevâsı	32
2.5. Dil ve Üslûbu.....	33
2.6. Kaynakları	33
2.7. Çeviride İzlenen Yöntem	36
2.8. Eserin Diğer İlimler Açısından İncelenmesi.....	37
3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	39

MUSTAFA BİN ABDÜLKERİM'İN TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ	39
3.1. Nur.....	39
3.1.1. Hz. Peygamberin (s.a.s) Nuru Bağlamında Yaratılış Mertebeleri ve Hakikat-i Muhammediyye Düşüncesi.....	40
3.1.2. Varlıkların İlk Nurdan Yaratılışı.....	47
3.1.3. Akıl.....	49
3.1.4. Levh-i Mahfûz.....	51
3.1.5. Kalem.....	52
3.1.6. Ruh.....	53
3.1.7. Emir ve Halk Âlemi.....	57
3.2. Hz. Peygamber'in Diğer Peygamberlere Üstün Olduğu 6 Husus.....	59
SONUÇ	63
KAYNAKÇA.....	66
4. EKLER.....	76
EK 1: İZÂHÜ'L-HAKİKATİ'L-MUHAMMEDİYYE ADLI ESERİN	
TRANSKRİPSİYON METNİ.....	76
4.1. Bâb-ı Evvel: Der İbdâ'-ı Nûr-ı Fahr-ı Cihân ve İhtirâ-ı Evlâd-ı Âdem ve Melâike-i Âsumân	93
4.2. Bâb-ı Sâni: Ehâdis-i Şerîfe-i Evveliyâtı Tatbîk ve Tefvîk Beyânındadır	99
4.3. Bab-ı Sâlis: Hazreti Rasûl aleyhi's-selâma "nûr" tesmiye olunduğunun beyânı ve mebde-i mevcûdât olduklarının tafsîl ve iyâmıdır.	103
4.4. Bâb-ı Râbi': Fî'l-Beyân-ı Ervâh-ı Beşer	109
4.5. Bâb-ı Hâmis: Rûhun Hakikati Beyânındadır.....	111
4.6. el-Bâbü's-Sâdis: Fî Beyâni Aksâmi'n-Nâs.....	118
4.7. Hâtîme-i Risâle	122
EK 2:	128
EK 3:	129
ÖZGEÇMİŞ	130

TEZ ONAY SAYFASI

Hümeyra ASAR tarafından hazırlanan “MUSTAFA B. ABDÜLKERİM’İN *ÎZÂHÜ’L-HAKİKATI’L-MUHAMMEDİYYE* ADLI ESERİNDEKİ TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ (İNCELEME-METİN)” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Halim Gül

Tez Danışmanı, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 24.04.2022

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Doç. Dr. Halim Gül (KBÜ)

Üye : Doç. Dr. Hamdi Kızıler (KBÜ)

Üye : Prof. Dr. Hür Mahmut Yücer (SBÜ)

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Hasan SOLMAZ

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Hümeýra ASAR

İmza :

ÖNSÖZ

Tasavvufun metafizik alanının tartışmalı konularından biri olan Hakikat-i Muhammediye düşüncesi, ilk dönem sûfilerinden itibaren dile getirilmiştir. Kaynaklar bu kavrama ilk defa Zünnûn-ı Mısrî'de (ö. 245/859) rastlanıldığını belirtmekle birlikte konu ile ilgili ilk kavramsallaştırma onun talebesi Sehl et-Tüsterî'de (ö. 283/896) görülmektedir. Daha sonra konu ile ilgili, tasavvufun belirli çevrelerince farklı fikirler öne sürülmüş ve bir takım kavramsal dönüşümler ile bugünkü haline gelmiştir. Elimizdeki eser de bahsedilen husus hakkında olup Osmanlı'nın klasik döneminde yani konunun ilmî otoritelerce mütâlaasının yapıldığı bir dönemde yazılmış olması ve yararlanılan kaynaklar itibarıyla çoklu bir değerlendirmenin mümkün olduğu bir eser olması hasebiyle günümüz alfabesine çevirisi ve incelenmesi önemli görülmüştür.

Bu çalışmada Mustafa b. Abdülkerim'in yukarıda bahsedilen türde olan *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediye* isimli eseri üzerinden konu ile ilgili tasavvufî görüşleri incelenmiştir. Üç bölümden oluşan tezde ilk olarak müellifin yaşadığını tahmin ettiğimiz dönem ile ilgili bilgi verilmiş, ikinci bölümde eser telifi, nüshaları, dil ve üslûbu, tertîbi, muhtevâsı, çevirisinde izlenen yöntem ve kaynakları gibi açılardan incelenmiş, üçüncü bölümde ise müellifin konuyla ilgili tasavvufî görüşleri incelenmiştir. En son olarak da eserin günümüz harflerine çevrilmiş hali EK olarak çalışmanın sonuna eklenmiştir.

Çalışmada kendisinden istifade ettiğim değerli danışmanım Doç. Dr. Halim GÜL hocama kıymetli teşvik ve tavsiyeleri için teşekkürlerimi sunarım. Yüksek lisans eğitimime başlamamı teşvik eden, ilmî birikiminden ve çalışma disiplininden yararlandığım, teze karar verme ve tamamlama sürecinde de yanımda olan kıymetli Prof. Dr. Hür Mahmut YÜCER hocama teşekkürü bir borç bilirim. Yine gerek çeviri gerekse araştırma metodları hususlarında lisans eğitimimden itibaren kendisinden yararlandığım, tez sürecinde de yardımını esirgemeyen Doç. Dr. Şükrü MADEN hocama da ayrıca şükranlarımı sunarım. Ayrıca metin okuma ve tercümelerdeki katkıları için Arş. Gör. Mustafa SUNA'ya teşekkürlerimi sunarım. Çalışmam süresince maddi-manevi desteklerini esirgemeyen anneme, babama, ağabeylerime ve değerli eşlerime de şükran borçluyum. Son olarak çalışmamda desteğini esirgemeyen

değerli Reyhan KARAAHMETOĞLU, Nurcan MERMERTAŞ ve Büşra YAŞAR'a da teşekkürlerimi sunarım.

Hümeyra ASAR

Karabük 2022

ÖZ

Bu çalışmada tasavvufun derinlikli konularından olan Hakikat-i Muhammediyye hakkında alanda önemli yerleri olan İbn Arâbi, Fahreddin Râzî, Feridüddin Attâr, Abdurrahman Câmi gibi düşünürlerin fikirlerinden yararlanılarak kaleme alınmış bulunan, Mustafa b. Abdülkerim'e ait *Îzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* adlı eser tanıtılmış, müellifin bu eser üzerinden tasavvufî görüşleri ortaya çıkarılmıştır.

Çalışmada müellifin yaşadığı dönemi tespit etmek amacıyla metin içinden elde edilen bulgular tartışılmış, varılan sonuca göre sosyal, siyasî, ilmî ve dinî yönüyle ilgili dönem hakkında kısaca bilgiler verilmiştir. Çalışmanın devamında eser şekil açısından incelenmiş, nüshaları, üslûbu, tertîbi, muhtevâsı, çeviride izlenen usûl ve kaynakları belirtilmiştir. İkinci kısmında, incelenen konuların sözlük anlamları verilmiş, ilgili ayetler ve hadisler zikredilmiş akabinde konu ile ilgili görüşleri bulunan farklı âlimlerin fikirleri ve son olarak da müellifin fikri verilmiştir. Çalışmanın sonunda da eserin günümüz alfabesiyle çevirisi eklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Hakikat, Nur, Peygamber, İlk Varlık, Yaratılış, Ruh.

ABSTRACT

This study introduces *Idah al-Haqiqat al-Muhammadiya*, a work about al-Haqiqat al-Muhammadiya (the Muhammadan Reality), one of the main topics of Sufism. The author, Mustafa b. Abdülkerim wrote the work by making reference to the opinions of great thinkers such as Ibn Arabi, Fakhr al-din al-Razi, Attar and Jami. Based on this work, the study endeavors to ascertain the sufi views of the author.

In order to determine the period in which the author lived, the study discusses the findings obtained from the work in question. According to the conclusion reached, some information on social, political, scientific and religious conditions of that period is provided. Examining the work in terms of form, the study speaks of its copies, style, content, the arrangement of topics, the methodology followed in translation, and the sources referred. In the second chapter, after a presentation of the lexical meanings of the subjects covered, the verses and hadiths related to the themes are mentioned. Lastly the study informs of the opinions of various scholars on the subject, followed by that of author. Also, a Turkish transcription of the text of the work has been attached to the end of the study.

Keywords: Sufism, Reality (Haqiqat), Light (Nur), Prophet, First Being, Creation, Spirit.

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Mustafa b. Abdülkerim'in <i>Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye</i> Adlı Eserindeki Tasavvufî Görüşleri (İnceleme-Metin)
Tezin Yazarı	Hümeyra ASAR
Tezin Danışmanı	Doç. Dr. Halim Gül
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	2022
Tezin Alanı	Temel İslam Bilimleri
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	129
Anahtar Kelimeler	Tasavvuf, Hakikat, Nur, Peygamber, İlk Varlık, Yaratılış, Ruh

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Mustafa b. Abdülkerim's Sufi Views in His Work <i>Idah al-Haqiqat al-Muhammadiya</i> (Review-Text)
Author of the Thesis	Hümeyra ASAR
Advisor of the Thesis	Doç. Dr. Halim Gül
Status of the Thesis	Master Thesis
Date of the Thesis	2022
Field of the Thesis	Basic Islamic Sciences
Place of the Thesis	KBU/LEE
Total Page Number	129
Keywords	Sufism, Reality (Haqiqat), Light (Nur), Prophet, First Being, Creation, Spirit.

KISALTMALAR

- a** :Yazma Eserde Varağın Ön sayfası
- a.s.** : Aleyhisselâm
- b** :Yazma Eserde Varağın Arka Sayfası
- b.** : bin
- bk.** : bakınız
- c.** : Cilt
- c.c** : Celle Celâlühû
- DİB** : Diyânet işleri Başkanlığı
- çev.** : Çeviren
- ed.** : Editör
- haz.** :Hazırlayan
- H.z.** : Hazreti
- İSAM** : İslâmî Araştırmalar Merkezi
- MKÜTÜP:** Millî Kütüphane
- nr.** : Numara
- nşr** : Neşreden
- s.a.v** : Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
- ö.** : Ölümü
- TYEKB:** Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
- thk.** : Tahkik

trc. : Tercüme

vb. : Ve Benzeri

vr. : Varak

vd. : Ve Diğerleri

ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

İnsan, Allah Teâlâ'nın yarattığı, şan ve şeref sahibi kıldığı kıymetli bir varlıktır. Allah'ın takdiriyle yeryüzündeki tüm varlıklar da onun hizmetine sunulmuştur. Daha geniş bir çerçeveden bakılırsa insanın diğer varlıklara kıyasla bu kıymetinin nereden geldiği fizikî-metafizikî âlemler içinde nerede durduğu, yaratılma muradının ne olduğu ve ilk yaratılanlar içinde sırasının ve konumunun ne olduğu gibi önemli ve oldukça da hassas olan bu konular pek çok kişi tarafından tefekkür edilmiş gerek istidlâlî gerekse keşfî bilgiler üzerinden çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Bunlar içinde bilhassa tasavvuf alanının bu konuya ayrıca eğildiği, bazı sûfî çevrelerce konunun derin noktalarına nüfuz edilmeye çalışıldığı gözlemlenmektedir. Bazı sûfilerce Hz. Peygamber'in bu konudaki fonksiyonu üzerinde durulmuş; ilk yaratılan varlığın Hz. Peygamber olduğu fikri ileri sürülmüştür.

Elimizdeki eser, yukarıda belirtilen hususların ayet ve hadisler ile izah edilmeye çalışıldığı ve tasavvuf alanında önemli yeri olan sûfilerin konu ile ilgili görüşlerine yer verildiği bir eserdir. Bu çalışma ile amaçlanan, Muhammedî hakikat ile ilgili üzerinde henüz bir çalışma yapılmadığı tespit edilen Mustafa b. Abdülkerim'in *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* adlı eserini literatüre kazandırmak ve onun tasavvufî görüşlerinin ortaya çıkarılması suretiyle bu konuyla ilgili bir bakış açısını da araştırmacıların istifadesine sunmaktır Ayrıca eser ilk yaratılan varlığın akıl, kalem, levh ve nur olduğu şeklinde farklı bilgiler veren hadîs-i şerifleri nasıl anlamak gerektiği sorusuna bir cevap niteliğindedir. Dolayısıyla çelişkili gibi görünen bu hadislerin nasıl anlaşılması gerektiğini eser bağlamında izah etmek de çalışmanın amaçları arasındadır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Araştırmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde müellifin yaşadığı dönem incelenmiştir. Buna göre Osmanlının klasik dönemi sosyal, siyasî, ilmî ve dinî açıdan incelenmiş öne çıkan tasavvufî gruplar hakkında bilgi verilmiş bu çerçevede müellifin yaşadığı ortam ve yetiştiği çevre tarihî boyutuyla tanıtılmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde ise eser hakkında bilgi verilmiştir. Eserde müellifin gözettiği tertip, dil ve üslubu incelenmiş, tesbit edilen nüshaları, genel itibarıyla muhtevâsı ve eserin çevirisinde izlenen yöntem hakkında teknik bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde de Mustafa b. Abdülkerim'in eserde değindiği konular ayet ve hadislerde geçtiği şekliyle tanıtılmış, yine farklı âlimlerin bu hususlar hakkındaki görüşleri zikredilmiş, son olarak da müellifin ilgili konulardaki tasavvufî görüşleri tesbit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın en sonunda aslı Osmanlıca olan eserin günümüz harflerine çevirisi eklenmiştir.

Eserde Osmanlıca'nın yanında çok miktarda Arapça ve Farsça nesir ve şiirler bulunmaktadır. Aynı şekilde müellif eserdeki kişilere övgü ve tazim kısımlarında bu övgüleri Farsça ifade etmiştir. Özellikle Farsça bölümlerin çevrilmesi hususunda karşılaşılan güçlükler dil vukufiyeti olan kişilerden yardım alınarak aşılmaya çalışılmıştır.

Eserin müellifi hakkında yaptığımız araştırmalarda detaylı herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Müellifin, dönemin padişahı ile ilgili verdiği bilgiler doğrultusunda Osmanlı'nın klasik dönemlerindeki âlimlerin bilgilerinin bulunduğu *Sicill-i Osmanî*, *Osmanlı Müellifleri*, *Sefine-i Evliya*, *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*, *Koçi Bey Risaleleri* ve Kâtip Çelebi'ye ait *Fezleke*, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya ait *Osmanlı Tarihi* gibi tabakât ve tarih kitapları; ikinci nüshada geçen Humus sancakbeyi olduğu bilgisi doğrultusunda o bölgelere ait tahrîr defterleri ve ilgili akademik çalışmalar incelenmiştir.

Gerek müellifin hayatında gerek eserin nüshalarının araştırılmasında İslam Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM) Türkiye Kütüphaneleri ve Risaleler Veri Tabanları, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nın Yazma Eser Portalı'ndan yararlanılmıştır.

Metinde ele alınan görüşlerin sözlük anlamları verilirken Râgıp el-İsfahâni'nin (ö. 5/11 asrın ilk çeyreği) *Müfredât*, Mütercim Asım Efendi'nin (ö. 1235/1819) *Kamûsu'l-Muhît Tercümesi*, Şemseddin Sâmî'nin (ö. 1321/1904) *Kamûs-ı Türkî*, Ethem Cebecioğlu'nun *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* ve *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* gibi eserlerden yararlanılmıştır.

Eserde ifade edilen konuların tafsîlâtında da Ebü'l-Leys Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Bahru'l-Ulûm*, Serrâc'ın (ö. 378/988) *Luma*, Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *Risâle*, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhya-u Ulûmi'd-Dîn*, İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) *Fusûsü'l-Hikem*, *Fütühât-ı Mekkiyye*, *Tefsîr-i Kebîr/Tevilât*, Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) *Avârifü'l-Meârif*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları'nın *Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* gibi eserlere ve ilgili konularda yapılmış akademik çalışmalara başvurulmuştur.

Eserde geçen ayetlerin mealinde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanan *Kur'an-ı Kerim Meali* esas alınmıştır. Hadislerin tahricinde İmam Müslim'in (ö. 261/875) *Cami'u's-Sahih*, Tirmizî'nin (279/892) *Sünen-i Cami'u's-Sahih*, Nesâî'nin (ö. 303/915) *Sünenü'n-Nesâî*, Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-Beyân*, Gazzâlî'nin (ö.505/1111) *İhyâ u Ulûmi'd-Dîn*, Nevevî'nin (676/1277) *Sahîh-i Müslim Şerhi el-Minhâc*, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Câmi'u's-Sağîr*, Aclûnî'nin (ö. 1162/1749) *Keşfü'l-Hafâ* adlı eserlerinden yararlanılmıştır.

GİRİŞ

Müellif eserini dönemin padişahı Sultan IV. Murat'ın saltanatı döneminde (1623-1640) kaleme almıştır. Bunu eserdeki Sultan Murad hakkında “Allah ömrünü uzun etsin” “Saltanatını daim etsin” gibi ifadelerinden anlıyoruz.¹ Padişaha olan saygısını uzunca övgüleriyle dile getiren yazar eserinde ona dualar etmiş ve tazimlerde bulunmuştur.² Sultanı işleri Allah'ın rızasına muvafık, zühdü ve taati fazla, adalet yolundan ve ilahi emirlerden zerre kadar ayrılmayan, “Allah adaleti ve ihsanı emreder”³ ayetine mutabık yaşayan, merhamet edenlere Allah'ın da merhamet edeceğini bildiren hadis⁴ mûcibince muamele eden, adaleti dört bir tarafta bilinen ve önceki sultanlardan üstün bir padişah olarak tanıtmıştır.⁵ Bunların yanında yazar, Sultan IV. Murat'ın uygulamalarını, seferlerini övmüş, bilhassa onun Şiîlerle olan mücadelelerini desteklemiştir.⁶ Müellif eserin girişinde ele aldığı bu konulara neredeyse eserin dörtte birini ayırmıştır.

Bilindiği üzere 17. yüzyıl gerek merkezde gerekse taşrada sıkıntıların yaşandığı bir devirdir. Anadolu'daki bazı valilerin başlarına buyruk davranışları, devletin ekonomik sıkıntıları, Yeniçerilerin zaman zaman ayaklanmaları, dıştaki mücadeleler merkezî otoriteyi zora sokan hâdiselerdendir. Merkezde ise aklı sıkıntıları olan Sultan I. Mustafa tahtta bulunmaktadır. Böyle bir ortamda henüz onbir buçuk yaşında olan IV. Murat, annesi Kösem Mahpeyker Sultan, Vezir-i azam Kemankeş Ali Paşa ve Şeyhülislam Yahya Efendi'nin girişimleriyle 1624'te hükümdar ilan edilmiştir.⁷ Böyle bir ortamda tahta geçen IV. Murat, idareyi kendi eline aldıktan sonra ülkede düzeni tekrardan sağlayabilmek için bazı sert önlemler almıştır. İçeride otoriteyi sağlamasıyla dışarıda da seferlere devam etmiştir. Bunlar arasında en çok dikkat çekenlerden birisi 16 yıl boyunca Safevîlerin elinde bulunan ve çeşitli muhâsaralar yapılmasına rağmen tam anlamıyla ele geçirilemeyen Bağdat'ın alınmasıdır. Bağdatta o dönemde resmî mezhebi Şiîlik olan Safevîler hüküm sürüyordu. Daha önce 1635'te burada bulunan Revan kalesi fethedildiyse de kısa sürede tekrar Safevîlerin eline geçmiştir. Ancak

¹ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 76), 5b-6a.

² Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76), 6a-7a.

³ en-Nahl 16/90.

⁴ Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. Sünen-i Câmiu's-Sahîh, thk. Halîl b. Memun Şeyhâ, 8 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Marife, 1422/2002, “Birr”, 16.

⁵ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76), 6a-6b.

⁶ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76), 8a-9b.

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988) 3/148-153.

1639’da sefere bizzat kumandanlık eden IV. Murat gidişi gelişi toplamda 13 buçuk ay süren bir sefer sonunda Bağdat’ı ele geçirmiştir. Seferin sonunda imzalanan Kasr-ı Şirin antlaşması ile Osmanlı-İran sınırı büyük ölçüde çizilmiştir. Ayrıca Şîî olan ve ehl-i sünnet inancının dışında fikirlere sahip olan Safevîlerin Hz. Ebû Bekir (r.a), Hz. Ömer (r.a), Hz. Osman (r.a) ve Hz. Aişe’ye (r.a) hakaret ve lanet edilmemesi de imzalanan antlaşmanın maddelerindedir.⁸ Bilindiği üzere bazı Şîî grupları Ehl-i Sünnet inancının dışında birtakım görüşlere sahiptir. Bunlardan biri sahabelerden Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 31/651), Ammar b. Yasir (ö. 87/70), Selman el-Fârisî (ö. 35/655) gibi bazıları hariç pek çoğunun Hz. Peygamber’in vefatının ardından irtidât ettiği fikridir.⁹ Bu büyük tekfir iddasının yanında Hz. Aişe’nin (r.a), Hz. Osman’ın (r.a) şehit edilmesini istediğini hatta bunu emrettiğini iddia ederler. Hatta Hz. Aişe’nin (r.a) Cemel Savaşı’nda Hz. Ali (r.a) ile zulmen karşı karşıya geldiğini ve ilgili ayetteki “evlerinizde oturun”¹⁰ emrine muhalif davrandığını da ileri sürerler ve bu sebeple onu sertçe eleştirerek suçlarlar.¹¹ Şîî düşüncenin bir başka iddası ise aslında Hz. Ali’de olması gereken hilafet hakkının Hz. Ebû Bekir’in (r.a), Hz. Ömer’in (r.a) ve Hz. Osman’ın (r.a) Hz. Ali’den (r.a) gasp ettiği fikridir. Bu düşünce de Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından reddedilmiştir.¹²

Görüldüğü üzere Sultan IV. Murat’ın bu seferi ve sonunda imzalanan antlaşma, siyasi olmanın yanında dinî birtakım hususlara da hizmet etmektedir. Yazarımız Mustafa b. Abdülkerim de eserinde bu konuya özellikle dikkat çekmekte ve Sultanın bu seferinden ümmetin başındaki önemli bir sorunu ortadan kaldırdığı için sitâyîşle bahsetmektedir. Çünkü müellifin belirttiğine göre İran ve Turan’daki¹³ şahlar İslamın hükümlerinden uzaklaşmışlar, küfür ve dalalet içinde, İslam dinine düşmanlık etmekteydiler. Bunun yanında Hz. Ali (r.a) dışındaki üç halifeye ve pek çok sahabeye de lânet ve hakaretler etmekteydiler. Ayrıca müellifin “mülhid taife” olarak bahsettiği

⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3/204-206.

⁹ M. Cemal Sofuoğlu, “Şia’nın Sahabiler Hakkındaki Bazı Görüşleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24/1 (Ağustos 1981), 535-537

¹⁰ el-Ahzâb 33/33

¹¹ Adem Eryiğit, “Şîî-Sünnî İmamet Tartışmaları Bağlamında Hz. Âişe (el-Hillî-İbn Teymiyye Örneği)”, *Turkish Journal of Shiite Studies (Şiîlik Araştırmaları)*, 2/1 (Haziran 2020), 76-77.

¹² Abdulalim Demir, *İmâmîyye Şia’sı Hadis Kaynakların Göre Sahabe Tasavvuru* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 21.

¹³ “Turan” kavramı Türklerin ve akraba oldukları bazı toplulukların yaşadıkları, İran’ın Kuzeydoğusu ile Çin arasında kalan bölgeye verilen isimdir. bk. Abdulhalik Bakır - Ahmet Altıngök, “Klasik Ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı Ve Tarihsel Coğrafyası”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 26/2 (Aralık 2011), 361. Bu gün bu bölge kabaca Orta Asya olarak isimlendirilmektedir.

bu kişiler Hz. Aişe (r.a) hakkında nâzil olan ayetleri¹⁴ de inkâr etmekte ve Kur'an'a hata isnad etmektedirler. Bu sebeple yazar, dönemin ulemâsının, bu Şîi grubun öldürülmelerini “gazâ-yı ekber”, bunların öldürdüklerini de büyük şehâdet makamına nâil olmuş kimseler olduğuna, yine onların kâfirlerden bile daha kötü olduklarına, İslam ülkelerinde cizye vererek dahi kalmalarının caiz olmadığına yönelik fetvâ verdiklerini belirtmektedir.¹⁵ Bu bağlamda İbnü'z-Zemlekânî'nin (ö. 727/1327)¹⁶ aşağıdaki fetvasını eserine almıştır:

“Şüphe yok ki Peygamberlerden ve elçilerden sonra yaratılmışların en hayırlısı olan Ebû Bekir es-Sıddık zekât vermeyi bırakanlar ile savaştı. O, dinin rükünlerinden bir rükündür. Bunda şek ve şüphe yoktur. Tüm sahabe de bunda muvâfıktır. Bilindiği gibi İslam ulemâsı da icmâ etti ki o Râfıziler kâfirlerden daha kötüdür ve onların İslam ülkelerinde cizye vererek ya da başka türlü kalmaları caiz değildir. Nerde kaldı ki Müslümanların kalelerinde ve onların askere alınmasında istihdam edilsinler.”¹⁷

Müellif Sultan 4. Murat'ın, bu fethiyle İslam dinine zarar veren Şîi grubun tesirini kırdığını ve Müslüman âleminin bu fetihle mutlu olduğunu,¹⁸ İran, Turan ve Azerbaycan'ın “Onların topraklarını, evlerini size miras olarak bıraktı.”¹⁹ ayeti kapsamında İslam topraklarına katıldığını ifade etmektedir. Ayrıca İslam âlemine zarar veren bu grupla savaşmanın padişaha farz-ı ayn olduğunu; ihmali ya da geciktirilmesinin de dine ve devlete bir ayıp olduğunu belirtmektedir.²⁰ Eserin devamında Hz. Ebû Bekir'in İslamın rükünlerinden olan zekâtı vermeyenler ve peygamber olduğunu iddia eden Müseylimetü'l-kezzâb (ö. 12/633) ile savaşından ve Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Ömer'in ve Hz. Osman'ın faziletlerinden bahsetmektedir.

Risaleye en genel çerçevede bakıldığında müellif Hz. Peygamberin üstünlüğünü her yönüyle ifade etmektedir. Önce kendi yaşadığı dönemde öne çıkan Şîi problemine değinmekte, Şîilerin yanlış olan itikatlarına karşı gerekli sünnî savunmayı yapmaktadır. Ardından Hz. Peygamber'in yolundan giden sahabelerin faziletlerini

¹⁴ Nur 24/11-20.

¹⁵ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76), 8a-9a.

¹⁶ Yaşadığı dönemde ilimde otorite kabul edilmiş, ilmî faaliyetlerinin yanında idarî görevlerde de bulunmuş şâfi fakihidir. Şam bölgesinde çeşitli medreselerde dersler vermiş ve Halep kadılıkudatlığı yapmıştır. Aynı zamanda iyi bir şair olduğu da belirtilmektedir. bk. Hacı Mehmet Günay, “İbnü'z-Zemlekânî”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 16 Ocak 2022).

¹⁷ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76), 9a.

¹⁸ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76), 9b.

¹⁹ el-Ahzab 33/27.

²⁰ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76), 12a-12b.

ifade ederek O'nun ashabını korumaktadır. Eserinin asıl bölümünde ise Hz. Peygamber'in varlığın başlangıcı olduğunu belirterek tüm varlıkların kaynağı olduğunu ifade etmektedir. Eserinin sonunda ise Hz. Peygamber'in diğer peygamberlerden üstün olduğu altı hususu izah ederek şeriatının da diğer şeriatlardan üstün olduğunu ve O'nun tüm peygamberlerin üstünde olduğunu belirtmektedir. Bu yönleriyle eserin, ehl-i sünnet itikadının dışında kalan tüm mezheplere ve Hz. Peygamber'i kabul etmeyen diğer tüm inanışlara reddiye izleniminde olduğu gözlemlenmektedir.

1. BİRİNCİ BÖLÜM

MUSTAFA BİN ABDÜLKERİM'İN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BAKIŞ

1.1. Sosyal ve Siyasi Durum

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren hüküm sürdüğü altı asır boyunca sosyal, siyasi, ekonomik, askerî ve sınırlarının durumu itibariyle değişiklikler yaşamıştır. İlk başta bir beylik konumundayken zamanla güçlenmiş, sınırları genişlemiş ve dünyada söz sahibi bir devlet konumuna yükselmiştir. Osmanlı devletinin 13. asırda başlayan devletleşme süreci 15. ve 16. asırlarda zirveye çıkmış 19. asra kadar inişli çıkışlı farklı seyirlerde devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin yönetiminde merkezde bir numaralı otorite padişah olup padişahтан sonra onun vekili konumunda olan sadrazamlar ve sonra vezirler idârî teşkilatta görevlendirilmiştir. Taşrada ise yönetim eyaletler ve eyaletleri oluşturan sancaklar üzerinden yürütülmüştür. Sancağın altında kaza ve nâhiyeler bulunmuştur.²¹

Osmanlı devletinde 15. asır ve 16. asrın özellikle ilk yarısı devletin pek çok alanda önemli ilerlemeler katettiği bir dönemdir. Yapılan fetihlerle sınırlar oldukça genişlemiş, gerek ekonomik gerekse idari olarak değişiklikler yapılmış, merkezdeki yönetim güçlendirilmiş, gelenekten gelen uygulamalar sistemleştirilmiştir. Yine bu dönemde artan fetihlerle eyalet sayıları artırılmıştır. Öyle ki bu dönem tarihte “Türk Asrı” olarak adlandırılmıştır.²² Özellikle Yıldırım Bayezid döneminde (1389-1402) hızlandırılan idari, askeri güçlenme Fatih Sultan Mehmet (1451-1481 ikinci dönem), II. Bayezid (1481-1512) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemlerinde pekişmiş hem dini hemde siyasi anlamda mutlak bir devlet otoritesi sağlanmıştır.²³

Ancak 16. asrın ikinci yarısına gelindiğinde merkezi otorite eskisi gibi olmadı. II. Selim döneminde (1566-1574) idarede sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın

²¹ Mehmet İpşirli, “Osmanlılar- Medeniyet Tarihi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 21 Aralık 2021).

²² Dünyabizim, “Tarihte Türk Asrı: 15 ve 16. yy'da Türkler” (Erişim 29 Aralık 2021).

²³ Feridun Emecen, “Osmanlılar-Siyasi Tarih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 26 Aralık 2021).

(987/1579) güçlü tesiri görülmekle birlikte padişah onun kararlarına genel anlamda mutabık olmuş ve meydana gelen hâdiseler vezirin liyakati ile çözüme kavuşturulmuştur.²⁴ II. Selim'den sonra oğlu III. Murat (1574-1595) döneminde de Sokollu Mehmed Paşa yönetiminde etkili olmuştur. İlerleyen dönemlerde yönetimin dışındaki birtakım kimselerin müdahaleleri, Sultanların bazı yanlış uygulamaları, çıkan isyanlar gibi sebeplerle devlet eski gücünü kaybetmeye başlamıştır.²⁵ Hatta denilebilir ki Kanûnî Sultan Süleyman'ın son zamanlarından itibaren bu çözüme başlamıştır.²⁶ 1623'te tahta oturan Sultan IV. Murat (1623-1640) ülkedeki aldığı birtakım önlemler ile ülkede bozulmuş olan âsâyişi yeniden sağlamaya çalışmıştır. Buna sebep olan pek çok kişi ortadan kaldırılmış, çeşitli yerlerdeki isyanlar güçlü darbelerle bastırılmıştır.²⁷ Sultan Murat'ın vefatı sonrası (ö. 1049/1640), nispeten düzelmiş olan devlet işleri yerine geçen kardeşi Sultan İbrahim döneminde (1640-1648) yine bozulmuş yönetimde istikrarsızlık ve devlette huzursuzluk yeniden başlamıştır. Sultan İbrahim de 8 yıl dokuz ay süren padişahlığının ardından tahttan indirilmiş yerine yedi yaşındaki oğlu Sultan IV. Mehmet geçirilmiştir (1058/1648).²⁸ Sonrasında yönetim vezirlerin eliyle ayakta durdurulmaya çalışılmış özellikle kaynaklarda “Köprülüler Dönemi” olarak bilinen (1656-1683) devrede devlet işleri olabildiğince yoluna koyulmaya çalışılmıştır. Görüldüğü üzere bu dönem devletin tahta oturan sultanın yönetimi ya da sadârettteki vezirin liyakatine bağlı olarak inişli çıkışlı bir yolun seyredildiği devirdir. Bazen bir buhran bazen de bir toparlanma dönemleri yaşanmıştır. Nitekim tüm bunlara rağmen yaklaşık üç asır daha sürecek denge korunmaya çalışılmıştır.²⁹ Müellifin 16. asrın ikinci yarısı ve 17. asrın ilk yarısında yaşadığı göz önünde bulundurulduğundan Osmanlı Devleti'nin siyasi yapısı hakkında bu döneme kadar bilgi verilmesi yeterli görülmüştür.

Osmanlı Devleti, sosyal durum itibariyle ise çoklu bir yapıya sahiptir. Farklı kültürlerin bir arada bulunduğu devlette din, dil ve kültür açılarından çeşitlilik gözlenmektedir. Bu çeşitlenme sınırlar genişledikçe devam etmiş, ta ki gerileme dönemlerine kadar sürmüştür. Osmanlı toplumunda halkın temelde iki gruptan

²⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3/40-41

²⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3/43-44.

²⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3/99.

²⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3/192

²⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3/223-239.

²⁹ Necdet Yılmaz, *XVII. Asırda Anadolu'da Tasavvuf*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 25-28.

oluştugu gözlemlenmektedir. Bunlar saray halkının dışında kalan askerî sınıf ve diğeri halk sınıfıdır. Askerî sınıfın içinde bürokrasi sınıfı olan kalemiye, idare-asker zümresi olan seyfiye ve ulemâ sınıfını oluşturan ilmiye sınıfı bulunmaktadır. Bunların dışında reâyâ da denilen halk sınıfı ise çiftçiler, tüccarlar, konar-göçerler, çeşitli zanaat erbâbı gibi kişilerin bulunduğu, nüfusun çoğunluğunu oluşturan, vergi yükümlülüğü de olan kişilerden oluşmaktadır. Osmanlı toplumunda kişinin yerini ve hakkını belirleyen unsur büyük oranda dindir. Buna göre Müslümanlar ve zimmîler şeklinde bir ayırım - pek çok açıdan eşit haklara sahip olmalarıyla birlikte- gerek vergilerinde gerekse sosyal hayatlarında görülmektedir.³⁰

1.2. İlmî Durum

Osmanlı Devleti'nde ilmin merkezi kabul edilen ilk medreseler Orhan Gazi döneminde (1324-1362) İznik ve Bursada açılmıştır. Daha sonra diğeri illerde de açılmaya başlamıştır. Devlette ihtiyaç duyulan din adamı, kadı, müderris, bürokrat gibi önemli meslek grupları devletin ilmî politikalarının da yürütme merkezi konumunda olan medreselerden yetiştirilmiştir. Osmanlı medeniyetinin gelişmesinde önemli katkısı olan bu ilim merkezlerinde çoğunlukla buralardan yetişen ilim adamlarının eserleri okutulmuş, Arapça'ya da oldukça önem verilmiştir.³¹

Osmanlı Devleti'nde önceki İslam devletlerinden özellikle Anadolu Selçuklularından tevarüs edilen ilmî birikim kullanılmıştır. Bu birikim daha çok İran-Orta Asya ve Mısır-Şam taraflarından beslenmiştir. Buralardan ülkeye ilim adamları davet edilmiş, Arapça ve Farsça tercüme yapılmıştır. Özellikle Yıldırım Bayezid (1389-1403), II. Murat (1421-1444, 1446-1451) ve Fatih (1389-1481), dönemlerinde yönetimin ilmî faaliyetleri sahiplenmeleri ve desteklemeleri göze çarpmaktadır.³²

Yıldırım Bayezid döneminde (1389-1402) Molla Gürânî (ö. 893/1488)³³, Akşemsettin (ö. 863/1459)³⁴, Hocaşâde Muslihuddin Efendi (ö. 893/1488)³⁵ gibi ilim

³⁰ Mehmet Öz, "Osmanlılar-Sosyal Hayat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 26 Aralık 2021).

³¹ Ramazan Şeşen, "Osmanlı İlmî, Osmanlıların İlimlere Yaklaşımı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 37, (2002), 329-330.

³² Şeşen, "Osmanlı İlmî, Osmanlıların İlimlere Yaklaşımı" 331-332.

³³ Osmanlı dönemi âlimlerinden Molla Gürânî 1410-1488 yılları arasında yaşamıştır. Bağdat, Şam, Bursa, Edirne gibi ilim merkezlerini dolaşmış ve vefatına kadar da İstanbul'da kalmıştır. Anadolu'ya geldikten sonra II. Murat'ın saltanatının son yılları ile birlikte, Fatih Sultan Mehmet ve II. Bayezid dönemlerine tanık olmuştur. Kahire'de ve Bursa'da çeşitli medreselerde resmî ve gayri resmî müderrislik yapmış ve pek çok talebe yetiştirmiştir. Bunun dışında kazaskerlik ve kadılık görevlerinde de bulunmuştur. Ayrıca Fatih Sultan Mehmet'in şehzadelîği döneminde II. Murat'ın talebiyle ona

adamları yetişmiş; matematik, edebiyat, astronomi, müzik, tıp gibi alanlarda ilmi gelişmeler yaşanmış çokça telif ve tercüme faaliyetleri yapılmıştır.³⁶

Fatih Sultan Mehmet'in padişahlığının ikinci döneminde (1451-1481) de ilmi faaliyetler yönetim tarafından yakından takip edilmiş ve desteklenmiştir. Özellikle İstanbul'un fethinden sonra, eğitim faaliyetleri ilk yapılan planlamalar arasında olmuştur. Bu minvalde Fatih Sultan Mehmet, adına yazılan kanunnamede eğitime ayrıca bir bölüm ayırmıştır. İstanbul'u ilmin merkezi konumuna taşıma noktasında önemli katkısı olan Sahn-ı Semân medreselerini açmıştır. Burada eğitim vermeleri için doğudan ve batıdan ilim adamları davet etmiştir.³⁷ Bu medreselerde dini ilimlerin yanında matematik, tıp, edebiyat, mantık gibi ilimlerin de okutulduğu görülmekte dolayısıyla akli ilimlere de önem verildiği anlaşılmaktadır.³⁸ Bunların yanında Fatih'in, çeşitli zamanlarda ilim adamlarını bir araya getirdiği, onların ilmi tartışmalarını dinlediği de bilinmektedir.³⁹

Osmanlı devletinin 16. asrının ikinci yarısından itibaren devlette görülen gerileme ilmiye sınıfında da kendini göstermiştir. Ehliyet ve liyakat yerine rüşvet ve torpil görünür olmuştur.⁴⁰ Bunun dışında yine 16. asırda ilmî alanda Batı ile etkileşim artmış,

hocalık yapmıştır. Molla Gürânî, II. Bayezid döneminde sürdürdüğü Şeyhülislamlık vazifesindeyken iyice yaşlanmış olduğundan görev kendisinden alınmış ve aynı yıl olan 1488 senesinde vefat etmiştir. bk. Memet Mustafa Göksu, *Molla Gürânî'nin Gâyetü'l-Emânî İsimli tefsirinin Edisyon Kritiği (Necm-Nas Süreleri Arası)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007) 10-30.

³⁴ Akşemseddin Hazretleri, 1390 yılında Şam'da doğmuştur. Kaynaklarda soyunun Hz. Ebu Bekir'e (r.a) dayandığı bildirilmektedir. Ailesiyle birlikte 7 yaşındayken Anadolu'ya gelmiştir. Küçük yaşta hıfzını tamamlamış, dini ilimleri tahsil etmiş ayrıca tıp eğitimi de almıştır. Akşemseddin ayrıca Hacı Bayrâm-ı Veli'ye intisap etmiş ve kısa sürede manevi eğitimini tamamlamış ve halifelik mertebesine erişmiştir. İlerleyen yıllarda şeyhi ile birlikte gittiği Edirne'de II. Murat ve oğlu Fatih ile tanışarak iletişimi sürdürmüştür. İstanbul'un fethinde (1453) müridleriyle birlikte hazır bulunan Akşemseddin, Sultanın manevi destekçisi olmuştur. 1459 yılında 69 yaşında vefat etmiş ve Bolu/Göynük'teki kabrine defnedilmiştir. bk. Hasan Ali Çetin, *Akşemseddin'in Mâddetü'l-Hayat Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Estitüsü, Doktora Tezi, 2016). 6-13.

³⁵ Muslihuddin Efendi, 1434'te Bursa'da doğmuştur. Ticaretle uğraşan ve "hoca" lakabıyla tanınan babası Yusuf Efendi'ye nispetle "hocazâde" ünvanıyla anılmıştır. II. Murat, Fatih Sultan Mehmet ve II. Bayezid dönemlerine tanık olan Hocazâde çeşitli zamanlarda kadılık, kazaskerlik ve müderrislik görevlerinde bulunmuştur. Ancak onun asıl tanınmasını sağlayan Fatih Sultan Mehmet'in hocası olarak bilinmesidir. Hocazâde pek çok talebe yetiştirmiş ve çeşitli eserler kaleme almıştır. 1488 yılında Bursa'da vefat etmiştir. bk. Saffet Köse, "Hocazâde Muslihuddin Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 13 Mart 2022)

³⁶ Şeşen, "Osmanlı İlimi, Osmanlıların İlimlere Yaklaşımı" 332.

³⁷ Şeşen, "Osmanlı İlimi, Osmanlıların İlimlere Yaklaşımı" 334.

³⁸ Sabit Dokuyan, "16. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreseleri ve Günümüz Üniversiteleri", *Fatih Sultan Mehmet Han ve Dönemi*, ed. Ayşenur Bilge Zafer, (Bursa: Gaye Kitabevi, 2016), 475-477.

³⁹ Şeşen, "Osmanlı İlimi, Osmanlıların İlimlere Yaklaşımı" 332.

⁴⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3/123.

pozitif ilimlere dair eserler Türkçeye tercüme edilmeye başlanmıştır.⁴¹ Yine bu dönemde musikî ve edebiyat alanlarında ilerlemeler katedilmiş sonraki zamanlarda alanlarında otorite kabul edilecek isimler yetişmiştir. Mevlid, hilye, hadîs-i erbaîn, na‘t gibi eserlerin de arttığı görülmüştür.⁴²

1.3. Dinî ve Tasavvufî Durum

Osmanlılarda din, gerek idari gerekse toplumsal açıdan tesirli olan önemli bir unsurdur. Sünnî-Hanefî İslam'ın esas alındığı devlette idari anlamda merkezde padişahın vekili konumunda Şeyhülislam bulunmaktadır. Şeyhülislam ilmiye sınıfının en üstünde olup Müslümanların temsilcisi konumundadır. Bununla birlikte 16. asırdan itibaren şeyhülislamlık yönetim ve yargı işlerinde de etkin hale gelmiştir.⁴³

Osmanlı Devlet'inde farklı din ve mezhepler de kendilerine yaşama alanı bulmuştur. Devletin izlediği denge politikası ile farklı dinlere mensup olan kişilerin belirli kurallar çerçevesinde bir arada yaşayacağı bir zemin oluşturulmuştur. Diğer din mensuplarının dinî faaliyetlerinde kendi içlerinde özerk bir halde olmalarına müsaade edilmiştir. Örneğin ülkede yaşayan Hristiyan gruplar, Rum Ortodoks ve Ermeni Kilisesine mensup olmuşlardır. Dini anlamda Müslüman olmaları konusunda herhangi bir zorlama yapılmamakla birlikte zımmîler, zaman zaman Müslümanlığa teşvik edilmiş, İslam'a girmeleri halinde de yardımlar yapılmıştır.⁴⁴

Osmanlı toplumunda dinî faaliyetler camiler, mescidler, tekke ve zâviyeler merkezinde yürütülmüştür. Halk bu mekânlarda kendi seviyelerine hitap eden eserler üzerinden temel dini bilgilere dair dersler görmüşler hemde toplumu bir arada tutan ortak etkinliklerle canlı bir dinî hayat yaşamışlardır. Bunların dışında en temel dinî eğitim mahalle mekteplerinde verilmiştir. Din eğitimi icra eden hocaların ise çoğunlukla medrese eğitiminden geçtikleri görülmüştür.⁴⁵

Osmanlı dönemi tasavvufuna baktığımızda ise devletin kuruluşundan itibaren tasavvufî çevrelerin aktif oldukları görülmektedir. Kuruluş öncesi Anadolu'ya göç eden ve fetih zamanlarında sınırlarda kurdukları tekkelerle orduya yardım eden dervişler, ilerleyen zamanlarda da yönetim ile yakın ilişkiler içinde olmuşlardır.

⁴¹ Şeşen, Osmanlı İlmî, Osmanlıların İlimlere Yaklaşımı ” 336.

⁴² Yılmaz, *XVII. Asırda Anadolu'da Tasavvuf*, 30.

⁴³ Tahsin Özcan, “Osmanlılar-Dini Hayat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 26 Aralık 2021).

⁴⁴ Özcan, “Osmanlılar-Dini Hayat”.

⁴⁵ Özcan, “Osmanlılar- Dini Hayat”.

Osmanlı'da dini eğitimin temel kurumu olan medreselerde de kurulduğu ilk zamanlardan itibaren mutasavvıf-âlim statüsündeki kişilerin görevlendirildiği görülmektedir. Örneğin İznik Medresesinin başına İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240)⁴⁶ düşüncelerini benimsediği bilinen Dâvûd-i Kayserî (ö.751/1350)⁴⁷ getirilmiş, şeyhülislamlık makamının da ilk temsilcisi aynı ekole mensup Molla Fenârî (ö. 834/1431)⁴⁸ olmuştur. Mutasavvıf-âlimler fıkıh ve kelim ilimlerine tasavvufu da dâhil etmeleri neticesinde zahirî ilimlerin bâtin ilimleri ile desteklendiğini göstermişlerdir. Sık sık şeriat-tarikat birlikteliğini vurgulayan tasavvuf çevreleri oluşan ortak dil sayesinde medrese mensuplarıyla yakınlaşmış ve mutasavvıf-âlimin yanında tekkelerdeki meşihatlık vazifelerinde de âlim-şeyh statüsündeki kişiler görev almışlardır. Tasavvuf çevrelerinin zamanla gerek medrese ile yakın ilişkileri gerekse halka yönelik birleştirici, irşad edici faaliyetleri Osmanlı sultanlarının da dikkatini çekmiş saray ile de yakınlaşmalarını sağlamıştır. Tasavvufun Osmanlı'da mimaride de tesirleri görülmektedir. Kuruluş yıllarından itibaren birbirine yakın inşa edilen medrese ve cami birlikteliğinin yanı sıra zamanla medrese ve caminin yanına tekkeler de ilave edilmiş hepsini içinde barındıran külliyeler meydana gelmiştir.⁴⁹

⁴⁶ Muhyiddin İbnü'l-Arabî 1165 yılında Endülüs'te doğdu. 300'ü aşan pek çok âlimden dersler almıştır. Endülüs'ten ayrıldıktan sonra Fas, Tunus, Mısır, Kudüs, Mekke, Bağdat gibi şehirleri dolaşmıştır. Anadolu'ya seyahatinin ardından Şam'a yerleşmiştir. Gittiği şehirlerde pek çok ilim ehli ile görüşmüş, sayısı 500'e yaklaştığı bildirilen eserlerini kaleme almıştır. Ancak günümüze sadece 245 civarı eserinin ulaştığı belirtilmektedir. Fütuhât-ı Mekkiyye ve Fusûsü'l-Hikem şeyhin kaleme aldığı; günümüze ulaşan önemli eserleri arasında bulunmaktadır. İbnü'l-Arabî, 78 yaşında 1240 yılında Şam'da vefat etmiştir. Kendisinden sonra, yetiştirdiği talebelerinin başında gelen Sadreddin Konevî, onun eserlerini muhafaza etmiş ve fikirlerini sistemleştirerek şeyhin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. İbnü'l-Arabî eserlerinde yoğunluklu olarak marifetullah üzerinde izahlarda bulunmuştur. Kendisine nisbet edilen vahdet-i vücud fikrini eserlerinde işlemiş; varlığın mahiyeti hakkında açıklamalar yapmıştır. bk. Mahmut Erol Kılıç, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995), 5-56.

⁴⁷ Dâvûd-i Kayserî Osmanlı Devleti'nin ilk müderrisidir. 1260 yılı civarında Kayseri'de doğmuştur. Bazı kaynaklarda Karaman'da doğduğu söylenmekle birlikte Kayseri'de doğduğu bilgisi daha güçlüdür. Orhan Gazi'nin İznik'te inşa ettirdiği medresede müderrislik yapmıştır. Hac-ı Bektaş-ı Velî, Yunus Emre ve Şeyh Edebali ile çağdaş olduğu belirtilmektedir. Fıkıh, hadis, tasavvuf, kelim ve felsefe alanlarında öne çıkmıştır. İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücud nazariyesini benimsemiştir ve eserlerini bu fikir kapsamında ele almıştır. 1350 yılında İznik'te vefat etmiştir. bk. Mehmet Bayrakdar, "Dâvûd-i Kayserî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 3 Nisan 2022).

⁴⁸ Molla Fenârî 1350 yılında doğmuştur. Babasının yanında ilk eğitimini aldıktan sonra İznik, Amasya, Bağdat şehirlerini dolaşarak önemli âlimlerden şer'î ilimler tahsil etti. Eğitim hayatının ardından kadılık ve müderrislik vazifelerini icrâ etti. Tasavvufî çevrelere yakınlığı bulunan ilmiye mensuplarından olan Fenârî'de İbnü'l-Arabî düşüncesinin tesirleri vardır. Öyle ki Anadolu'da Ekberîyye mektebinin temsilcilerinden olmuştur. Yaşadığı dönemde yönetimin hürmet ettiği bir âlimdir. 1431 yılında Bursa'da vefat etmiştir. bk. İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 04 Nisan 2022).

⁴⁹ Reşat Öngören, "Osmanlılar, Tasavvuf ve Tarikatlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 06 Ocak 2022).

Osmanlı Devletinde kuruluş öncesinden son zamanlara kadar pek çok tarikat faaliyet göstermiştir. Zamanla bazı tarikatlar başka tarikatların içine karışarak kendi varlığını eritmiş olsa da birçoğu ilerleyen zamanlara kadar varlığını korumuştur.⁵⁰

Osmanlının klasik devri sayılan 15. ve 16. asırlarda Anadolu'da Bektâşîlik, Mevlevîlik, Bayrâmiyye, Bayrâmiyyenin bir kolu olan Melâmiyye, Rıfâiyye, Kübreviyye, Halvetiyye, Nakşibendiyye, Şâzeliyye, Sa'diyye gibi tarikatlar öne çıkmıştır. Bunlardan 13. asırda oluşmaya başlayan, Hacı Bektâş-ı Veli'ye (ö. 669/1271) nispet edilen Bektâşîlik 16. asrın başlarında ikinci kurucu kabul edilen Balım Sultan (ö. 922/1516) ile kendine has bir özellik kazanmıştır. Ancak tarikat Balım Sultan'ın Sünniliğe uygun olmayan erkânı sebebiyle yönetim tarafından hoş karşılanmamış, 1826'da Yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla faaliyetleri durdurulmuştur.⁵¹

Anadoluda etkin olan bir diğer tarikat Ömer Halvetî (ö. 800/1397) tarafından 14. asırda Azerbaycan'da kurulup sonrasında Anadolu'ya gelen Halvetiyyedir. Tarikat ikinci kurucusu kabul edilen Yahyâ-yı Şîrvânî (ö. 870/1466) ile faaliyetlerini genişletmiş Osmanlının son dönemlerine kadar aktif olmuştur. Tarikatın silsilelerinde Muhammed Erzincânî (ö. 879/1474), Merkez Efendi (ö. 959/1552), Dede Ömer Ruşenî (ö. 892/1487), Abdülmecid Sivâsî (ö. 1049/1639) gibi tasavvuf çevrelerinde öne çıkmış isimler bulunmaktadır. Yine Halvetiyye de yönetimden pek çok kişinin rağbet edip desteklediği tarikatlardandır.⁵²

14. asrın sonlarına gelindiğinde Necmeddîn-i Dâye'ye (ö. 654/1256) nispet edilen Kübreviyye tarikatı Osmanlı'da faaliyet göstermeye başlamıştır. İlk olarak Bursa'da Emir Sultan (ö. 833/1429) ile Anadolu'ya girdiği bilinmektedir. II. Murat zamanında devlet nezdinde önemli bir nüfuzu olan Emir Sultan padişaha saltanat kılıcını kuşatmıştır.⁵³

Mevlana Celaleddin-i Rûmî'ye (ö. 672/1273) nisbet edilen Mevleviyye ise 15. asrın ilk yarısında Osmanlı içerisinde faaliyet göstermeye başlamıştır. Daha çok İstanbul ve Konya'da etkin olan tarikat zamanla devlet adamlarının da rağbet gösterdiği önemli bir konumda olmuştur. Tarikatın faaliyet gösterdiği en önemli

⁵⁰ Öngören, "Osmanlılar, Tasavvuf ve Tarikatlar".

⁵¹ Öngören, "Osmanlılar, Tasavvuf ve Tarikatlar".

⁵² Öngören, "Osmanlılar, Tasavvuf ve Tarikatlar".

⁵³ Öngören, "Osmanlılar, Tasavvuf ve Tarikatlar".

merkezlerinden biri Edirne Mevlevihanesi diğeri İstanbul'da kurulan Galata Mevlevihanesidir.⁵⁴

Osmanlı toprakları içinde faaliyet gösteren bir başka tarikat 15. asrın ilk yarısında ortaya çıkan Bayramiyyedir. Hacı Bayram-ı Veli (ö. 833/1429-30) ile birlikte anılan tarikat Akşemseddin (ö. 863/1459), Aziz Mahmut Hüdâyî (ö. 1038/1628) gibi öne çıkan sûfilerin müntesibi olduğu aynı zamanda çeşitli dönemlerde padişahlara kılıç kuşatan bir nüfuza sahiptir. Bununla birlikte tarikata müntesip pekçok üst düzey devlet adamı olmuştur.⁵⁵

17. asra gelindiğinde ise Aziz Mahmut Hüdâyî'nin (ö. 1038/1628) kurduğu Celvetiyye; Halvetiyye'ye bağlı Ramazâniyye, Sivâsiyye, Karabâşiyye, Mısriyye; Kadiriyye'nin İstanbul'a girmesiyle ona bağlı Rûmiyye şubeleri Anadolu'da tesis edilen tarikatlardandır. Bu tarikatlar zamanla toplumda tesirlerini artırmış, bunlara bağlı pek çok tekke inşâ edilmiştir. Büyük bir bölümü medrese eğitimi görmüş olan tekke şeyhleri müderrislik, kadılık gibi vazifelerde bulunmuşlardır. Yine bu dönemde İbnü'l-Arabî Mevlânâ ve Yunus Emre'nin fikirleri dönemin sufilerince ilgi görmüş, benimsenmiş ve onların eserlerine şerhler yazılmıştır.⁵⁶

Görüldüğü üzere müellif Osmanlı'nın siyasi anlamda inişli çıkışlı bir devrinin ardından IV. Murat sayesinde gücünü toparlamaya başladığı bir dönemde yaşamış, eserden anlaşıldığı üzere içteki ve dıştaki gelişmelerden haberdar olmuştur. İlmî anlamda da o döneme kadar önemli bir birikimin oluştuğunu göz önünde bulundurursak -bu durum eserde de görüldüğü üzere- zengin bir literatürden yararlandığı Fahreddin Râzî (ö. 606/1210), Feridüddin Attâr (ö. 618/1221), İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), İbnü'l-Fârız (ö. 632/1235), Abdürrezzâk Kâşânî (ö. 736/1335), Fuzûlî (ö. 963/1556) gibi alanlarında tanınmış önemli isimleri referans aldığı görülmektedir. Bunun yanında tasavvufî çevreden biri olarak ehl-i sünnet çizgisini savunmuş, bu çizginin dışında kalan gruplara da dönemin uleması ile birlikte karşı çıkmıştır.

⁵⁴ Öngören, "Osmanlılar, Tasavvuf ve Tarikatlar".

⁵⁵ Öngören, "Osmanlılar, Tasavvuf ve Tarikatlar".

⁵⁶ Yılmaz, XVII. Asırda Anadolu'da Tasavvuf, 35.

2. İKİNCİ BÖLÜM

MUSTAFA BİN ABDÜLKERİM VE

ÎZÂHÜ'L-HAKİKATI'L-MUHAMMEDİYYE ADLI ESERİ

2.1. Mustafa b. Abdülkerim'in Hayatı

Eserin ismi elimizde bulunan her iki nüshada da geçtiği üzere “*Îzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye*”dir. Müellifin ismi Mustafa b. Abdülkerim'dir. Eserde müellifin ismi dışında kendi hayatıyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Müellifin ismi üzerinden yaptığımız araştırmalarda ise bu isimde farklı kişiler bulunmakla birlikte karşılaştırma yapabileceğimiz kesin bir yargıya varılabilecek net bir veri elde edilememiştir.⁵⁷ Bunun yanında yazarın, döneminin padişahı ile ilgili bilgi verdiği bölüm üzerinden yaşadığı dönem hakkında bir fikir edinebilmekteyiz. Ayrıca incelediğimiz ikinci nüshada müstensih, müellif hakkında eski Humus mirlivası olduğu bilgisini vermektedir. Buradan da idârî vazifeli bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Şimdi verilen bu bilgiler üzerinden ihtimaller değerlendirilecektir.

Alışlagelindiği üzere yazma eserlerde müellifler genellikle esere başlamadan önce Allah'a hamd ve senâ, Efendimiz'e (s.a.v) salât ve selamın ardından sahabeye, özellikle dört halifeye övgü ve dualar edip eserlerine başlamaktadırlar. Son olarak da yaşadıkları dönemin padişahının vasıfları ve başarıları hakkında bilgi verip kendisine övgü ve dualar etmektedirler. Elimizdeki eserde de dönemin padişahı ile ilgili çeşitli bilgiler verilmektedir. Öncelikle müellif, padişahı Hakk'ın yeryüzündeki gölgesi, şeriat ve dinin koruyucusu, sultanların sultanı, hakanların hakanı, Osmanlı soyunun en seçkini diye tanıtmakta ve Sultan b. Sultanu's-Sultan Murad Han olduğunu bildirmektedir. Bununla birlikte zühd ve taatten ayrılmayan ve önceki padişahlardan üstün olduğunu da belirtmektedir. Dikkat çeken bir başka husus müellifin eserini yazmasına sebep olan konuşmanın geçtiği yer hakkında “hilafet tahtının ayağı olan Konstantiniyye”⁵⁸ bilgisini vermekte ve buradan da İstanbul'un fethinden sonra yaşadığı anlaşılmaktadır. Metinde geçen Farsça bir beyitte ise padişahı “doğunun ve

⁵⁷ Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (TYEKB), Yazma Eserler Portalı (Erişim 23 Haziran 2021), Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü/Milli Kütüphane (MKÜTÜP), “Kişi Dizini” (Erişim 23 Haziran 2021).

⁵⁸ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76), 16b.

batının sultanı” olarak zikretmektedir.⁵⁹ Tüm bu bilgiler düşünüldüğünde müellifin 1451-1481 (ikinci tahta çıkış dönemi) tarihleri arasında tahtta olan; Sultan II. Murat’ın oğlu Fatih Sultan Mehmet Hân döneminde yaşadığı bilgisi çıkarılmaktadır.

Üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise ikinci nüshada müstensihin “mirlivâ-i Humus sabikân” ifadesidir. Osmanlı devletinde yönetim eyaletler, eyaletler de sancaklardan oluşuyordu. Mirliva bir diğer ismiyle sancakbeyi de eyaletten daha küçük yönetimler olan sancaklarda vazifelendirilen en üst rütbedeki yöneticidir. Humus şehri ilk defa Yavuz Sultan Selim zamanında 1517 yılında Osmanlı yönetimine girmiştir. Bu dönemde Hama ile birlikte Şam beylerbeyliğine bağlanmıştır.⁶⁰ Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1568 yılında ise Hama’dan ayrı bir sancak olmuştur.⁶¹ Humus’un Osmanlı topraklarına katılmasından sonra, 16. yüzyıldaki tahrir defterleri incelendiğinde ise tesbit edilmiş sancak beyleri arasında müellifin ismine rastlanmamaktadır.

Müellifin yaşadığı dönem ile ilgili fikir verebilecek bir başka dikkat çeken husus eserinde atıf yaptığı kişilerin yaşadığı dönemlerdir. Bakıldığında zikrettiği kişilerden en geç vefat tarihi olan 963/1556 yılında vefat etmiş olan Fuzûlî’dir. Bu durumda 16. asırda vefat etmiş bir şairi zikretmesi müellifin en erken 16-17. asırlarda yaşamış olabileceğini göstermektedir.

Bu konu ile ilgili yapılan son değerlendirmeye göre ise yazar dönemin padişahı hakkında övgü dolu sözler söylemiş; ömrünün ve saltanatının uzun olması yönünde dualar etmiştir. Ayrıca küfür ve dalaletle dolu olduğunu belirttiği İran’ı, Turan’ı ve Azerbaycan’ı fethettiğini belirtmiştir.⁶² Kaynaklarda İran 1635 yılında Sultan IV. Murat döneminde fethedilmiştir.⁶³

Müellifin yaşadığı dönem hususunda tüm bu durumlar birleştirilmiş ve şu sonuç çıkarılmıştır: Hilâfet merkezinin İstanbul olduğunu belirtmesi (1453’ten sonra); eserde ismi geçen Fuzûlî’nin yaşadığı dönem (vefat tarihi 1556); Humus’un Osmanlı topraklarına katılması bağlamında Humus sancakbeyliği vazifesi (1568’den sonra),

⁵⁹ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76), 7a.

⁶⁰ Seyit Macit, *1544 Tarihli Humu Evkâf Tahrîr Defteri*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 24.

⁶¹ Enver Çakar, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdârî Taksimâtı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1, (2003) 368-369.

⁶² Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 13b-14a.

⁶³ Ziyâ Yılmaz, “Murad IV”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 25 Ocak 2022).

İran'ın fethini belirtmesi (1635) birlikte düşünülduğünde müellif Sultan IV. Murat döneminde (1623-1640) yaşamıştır. Daireyi biraz daha daraltırsak Sultan IV. Murat İran'ı 1635'te fethettiği göz önünde bulundurulursa müellif 1635-1640 yılları arasında hayatta olduğu, bir dönem idari vazifesi bulunmakla birlikte ilmî faaliyetlerle de özel olarak da tasavvuf alanı ile ilgilendiği sonucu çıkarılmaktadır.

2.2. *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye'nin* Telifi

Mustafa b. Abdülkerim konuyu izah etmeye başlamadan önce eserini yazma sebebini belirtir. Şöyle ki, müellif dönemin ileri gelen âlimleri ile bir mecliste oturdukları esnada orada bulunanlar Hz. Peygamber'in (s.a.v) ilk yaratılan şey ile ilgili akıl, levh, kalem gibi farklı cevapları içeren hadisleri hatırlatarak zahirdeki bu çelişkinin nasıl anlaşılması gerektiğini kendisinden sormaları üzerine bu eseri yazdığını belirtmektedir.⁶⁴ Dolayısıyla müellifin eseri yazma gerekçesi bu hadislerin anlaşılmasını sağlayarak ilk yaratılan ile neyin kastedildiğini izah etmektir.

2.3. Nüshaları

Eserin tesbit edebildiğimiz iki nüshası bulunmaktadır. İki nüshanın da müstensih hattı olduğu anlaşılmaktadır. İki nüshada da herhangi bir tarih bilgisine yer verilmemiştir.

Birinci nüsha aynı zamanda çeviride de esas alınan ve Süleymâniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi bölümünde kayıtlı 76 numaralı nüshadır. Bordo bir cilt içinde olan eser 61 varaktan oluşmaktadır. Metinde ayetler, hadisler, sahabe isimleri gibi bazı özel ifadeler kırmızıyla yazılmış bunun dışında siyah mürekkep kullanılmıştır. Bozuk bir talik hat ile yazılan nüshada Galata Mevlevîhânesine vakfedildiğine dair mühür bulunmaktadır. Eserin müstensihi ilk sayfadan anlaşıldığı üzere Kadri b. Hasan'dır.⁶⁵

İkinci nüsha ise yine Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrevpaşa bölümünde 153 numaralı nüshadır. Bu nüsha da bordo cilt içinde olup 73 varaktan oluşmaktadır. Eserde müstensihin ismi, eserin ismi, içeriği, dönemin padişahının ve müellifin isminin ve kütüphane mühürlerinin bulunduğu zahriye sayfası bulunmaktadır. Eser birinci nüshaya göre daha güzel ve açık nesih bir hatla yazılmıştır. Bu nüshada da bir öncekinde olduğu gibi ayet, hadis ve bazı isimler kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

⁶⁴ Mustafa b. Abdülkerim, *İzahü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76), 17a-17-b.

⁶⁵ Müstensih hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Ayrıca serlevha ve tüm sayfalar yaldızlı cetvelle çerçevelemiştir. İkinci nüshada müstensih metinde geçen bazı Arapça ifadeleri altını çizerek belli etmekle birlikte konu geçişlerinde de sayfayı bölen çizgiler çizmiştir. Nüshada Hüsrevpaşa kütüphanesinin mührü bulunmaktadır. Eserin müstensihi zahriye sayfasında yazdığı üzere Hafız Muhammed bî-Zebânzâde'dir.⁶⁶

2.4. Tertîbi ve Muhtevâsı

Müellif eserini giriş, altı bâb ve bir hâtîme bölümünden oluşacak şekilde kaleme almıştır. Giriş bölümünde alışlagelindiği üzere Allah'a hamd, Peygamber'e salat ve selamın ardından sahabeye ve özellikle dört halifeye selam ve dualar etmiş, dört halife ile ilgili öne çıkan özelliklerini, hilafet dönemlerinde yaşadıkları sosyal ve siyasi olayları dile getirmiştir. Ardından dönemin padişahını tanıtmış, ona da övgüler ve duaların ardından eserin ismi ve yazılma sebebini izah etmiştir.

Giriş kısmının ardından bâbları aşağıdaki şekilde tek tek açıklayarak sıralamıştır.

1. Bab: Hz. Peygamberin nurunun yaratılışı ve Âdemoğlunun ve gökteki meleklerin yaratılışları

2. Bab: Evveliyâta dair hadisleri tatbik ve tevfiik

3. Bab: Hz. Peygambere “nur” denilmesinin ve varlığın başlangıcı olduğunun beyanı

4. Babı: İnsan ruhunun beyanı

5. Bab: Ruhun hakîkatinin beyanı

6. Bab: İnsanların kısımlarının beyanı

Hâtîme: Hz. Peygamber'in diğer peygamberlere efdalîyetini belirten 6 hadisin izahı

Müellifin eserini numaralandırarak bâblara ayırmasının yanında, bu bâbları da bazen “evvelen”. “sâniyen” şeklinde tekrar bölümlere ayırmış olması tertibinde dikkat ettiğini göstermekte ve okuyucunun işini kolaylaştırmaktadır.⁶⁷

⁶⁶ Müstensih hakkında bir bilgiye ulaşamadım.

⁶⁷ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 41b-42b.

2.5. Dil ve Üslûbu

Mustafa b. Abdülkerim, Osmanlıca kaleme aldığı eserinde Arapça ve Farsça kelimeleri de sıklıkla kullanmıştır. Bu sebeple anlaşılması noktasında çoğunlukla sözlük yardımı gerektirmiştir. Özellikle gerek Allah Teâlâ için gerek Hz. Peygamber için kullandığı övgü, selam ifadelerinde⁶⁸, atıf yaptığı diğer şahıslardan bahsederken ve görüşlerini ifade ederken,⁶⁹ çoğunlukla Arapça ve Farsçadan yaralanmıştır. Bunun yanında eserinde konuyu izah ederken birçoğu Farsça olan çokça beyit ve dörtlük kullanmıştır.

Arapça Beyite Örnek:

وَإِنِّي وَإِنْ كُنْتُ ابْنَ آدَمَ صُورَةٌ

فَلِي فِيهِ مَعْنَى شَاهِدٌ بِأَبْوَتِي

Tercümesi:

“Sûrette Âdemoğlu isem de Âdem’de benim baba oluşuma şahit bir mana vardır.”⁷⁰

Mustafa b. Abdülkerim eserinde düz yazı ve şiir geçişlerinde çoğunlukla kırmızı renkle yazdığı “nazm,” “nesir” ibareleriyle bu geçişi belirtmiştir.⁷¹ Bazen de metni ifade edeceği dili de “nazm-ı Arabî,” “nazm-ı Fârisî” şeklinde belirtmiştir.⁷²

2.6. Kaynakları

Mustafa b. Abdülkerim eserinde öncelikli olarak ayet ve hadisler üzerinden görüşlerini delillendirmiştir. Ayetlere atıflarında bazen sûre ismi ve ayet numarası belirtmemiş doğrudan ayeti zikretmiş,⁷³ bazen de sûre ismini belirterek ayete atıf yapmıştır.⁷⁴ Hadislerde ise bazen doğrudan hadisin metnini vermiş⁷⁵ bazen de hadisi nakleden sahabe bilgisini vermiş⁷⁶ bunun dışında senet bilgisi vermemiştir. Bunun yanında İbnü’l-Arabî başta olmak üzere sûfilerin, müfessirlerin, filozofların ve şairlerin görüşlerinden yararlandığı anlaşılabilir metnin hacmine kıyasla zengin bir kaynakçası bulunmaktadır. Farklı eserlerden yaralanırken aktarmak istediği görüşü

⁶⁸ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 3b, 19b.

⁶⁹ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 20b, 33a.

⁷⁰ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 32b-33a.

⁷¹ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 2a, 2b, 3a.

⁷² Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 7a, 19a, 19b.

⁷³ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 28a, 41a.

⁷⁴ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 41b-43a.

⁷⁵ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 32a.

⁷⁶ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 21a.

çoğunlukla doğrudan Arapça ya da Farsça haliyle nakletmiştir.⁷⁷ Müellif eserindeki atıflarda çoğunlukla görüşünden yararlandığı şahsın isminin yanında eserin de ismini verirken⁷⁸ bazı atıflarında da sadece şahsın,⁷⁹ bazen de sadece eserin ismini⁸⁰ vermiştir.

Mustafa b. Abdülkerim görüşlerinden yararlandığı müelliflerin isimlerinden önce cömertçe övgülerde bulunmuştur. Örneğin İbnü'l-Arabî'den bahsederken “İslam şeyhlerinin şeyhi, Muhammediye tarikatının töreninin dirilticisi, nebi ve resûllerin ilimlerinin varisi”⁸¹ şeklinde bahsetmiştir. Yine Fahreddin Râzî’yi (ö. 606/1210) manalar denizlerinin dalgıcı, seb‘u’l-mesânînin⁸² işaretlerinin keşşâfı, âlimlerin büyüklerinin seçkini”⁸³ övgüleriyle tanıtmıştır. Bunun yanında bazı atıflarında da cumhûr-ı müfessirîn, ulemâ-i müteahhirîn gibi ilim dalları ve dönemler üzerinden kişilere işaret etmiştir. Bazen de konu ile ilgili özet bir değerlendirme yaptıktan sonra detaylı bilgi almak isteyenlerin ilgili esere başvurabileceklerine yönelik eserin ismini adres göstermiştir.

Müellif öncelikle kendisinin de fikren yakın olduğunu anladığımız ve büyük bir hürmetle ve övgülerle bahsettiği İbnü'l-Arabî'nin, *Bülğatü'l-gavvas fi'l-ekvân fi ma 'rifeti hakikati'l-insân*⁸⁴ isimli eserine atıf yapmıştır.⁸⁵

İkinci olarak levh-i mahfûz hakkında bilgi verirken Mevlânâ Hasan Çelebi'nin (891/1486) *Şerh-i mevâkıf* isimli eserinden iktibasta bulunmuştur.⁸⁶ Bu eser aslında Seyyid Şerif Cürçânî'nin *Şerh-i mevâkıf*⁸⁷ isimli eserinin haşiyesi olup asıl ismi *Hâşiyeye*

⁷⁷ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 31a, 37a.

⁷⁸ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 33a, 35b

⁷⁹ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 31a.

⁸⁰ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 41b.

⁸¹ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 20b.

⁸² Seb‘u’l-Mesâni ifadesi farklı anlamlarda yorumlanmıştır. Bunlara göre Bakara-A‘râf arasındaki 6 sûre ile Yunus sûresi; Fatihâ sûresi ya da Kur’an’ın tamamı olabileceği şeklinde yorumlanmıştır. bk. Abdulhamit Birışık, “es-Seb‘u’l-Mesâni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 4 Nisan 2022).

⁸³ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 35b.

⁸⁴ Eser hakkında bilgi bulunamamıştır.

⁸⁵ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 20b.

⁸⁶ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 27a.

⁸⁷ Bu eser Adüdüddîn el-İcî'nin (ö. 756/1355) kelim ve felsefe alanlarına dair kaleme aldığı *el-Mevâkıf* adlı eserinin şerhidir. bk. Ömer Türker, “Şerhu'l-Mevâkıf: Kelam İlminin Son Büyük Klasığı”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14/28 (2016), 377-378.

alâ Şerhi'l-mevâkıf tır.⁸⁸ Ancak müellif haşiye olarak belirtmemiş ve doğrudan Mevlânâ Hasan Çelebi'ye nispet etmiştir.

Eserinde geçen bir diğer kaynak iki defa atıf yaptığı Fahreddin Râzî'dir. İlki O'nun *Zâd-ı meâd*⁸⁹ isimli eserinden ruhun mertebeleri konusunda yaptığı taksîmidir.⁹⁰ İkincisi ise Râzî'nin *Mefâtihi'l-gayb*⁹¹ diye de bilinen *Tefsîr-i kebîr* adlı eserindedir.⁹²

Müellifin sadece eser ismini vererek “*Bahrü'l-Hakâyık* müellifi buyurmuştur ki” şeklinde müellife atıf yaptığı da olmuştur.⁹³ Yaptığımız araştırmalara göre iki tane bu isimde eser bulunmaktadır. Biri Hacı Bektâş-ı Veli'nin *Mâkâlât* isimli eserine 15. asır şairlerinden Hatipoğlu'nun manzum şekilde yazdığı tercümedir.⁹⁴ Diğeri ise Necmeddin Dâye'nin (ö. 654/1256) yazmaya başladığı ve Alâüddeve-i Simnânî (ö. 736/1336) tarafından tamamlanan işâri bir tefsirdir.⁹⁵ Burada kastedilen eserin, müellifin yaşadığı dönemi dikkate aldığımızda ve eserden yaptığı iktibasta En'am suresi 122. ayetteki “nur” kavramını açıklama niyetiyle alıntı yapmasını göz önünde bulundurduğumuzda tefsir hüviyeti olduğu için ikinci eser olduğu kanaatini taşımaktayız.

Eserde sadece ismen bahsettiği kişiler “büyük şeyh, sırların örtüsünü kâşifi” diye tanıttığı İbn Sinâ,⁹⁶ “zamanın yegânesi, cihan velilerinin serhalkası” diye tanıttığı Feridüddin Attar,⁹⁷ Şeyh Şerefüddin Ömer b. el-Fârid diye tanıttığı mutasavvıf-şair İbnü'l-Fârız,⁹⁸ Hüseyin el-Kâşifi (910/1504-1505),⁹⁹ Şâfi fukahâsından İbnü'l-

⁸⁸ Cemil Akpınar, “Hasan Çelebi, Fenâri,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Ocak 2022).

⁸⁹ Fahreddin Râzî bu eseri oğlunun ölümü üzerine kendisine taziyede bulunan Bâmîyân (Afganistan) Emîri Ebu'l-Müeyyed Sam b. Muhammed b. Mesud'a (emirlik dönemi 587-602/1191-1206) cevaben kaleme almıştır. Kütüphanelerde *Risâle-i rûhiyye*, *Risâle-i der beyân-ı mevt* gibi farklı isimlerde nüshaları vardır. Râzî bu eserinde ruh ve ceset hakkındaki düşüncelerini on fasılda izâh etmiştir. Nazif Hoca, “Fahreddin b. Ömer el-Râzî'nin “Zâd-ı Maad'ı”, Şarkiyât Mecmuâsı, 7 (Aralık 2011), 25-26; Eşref Altaş, “Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi”, İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî, ed. Ömer Türker-Osman Demir, (İstanbul: İsam Yayınları, 2013), 132.

⁹⁰ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 35b-36a.

⁹¹ Fahreddin Râzî'nin otuz iki cilt halinde yayınlanan tefsiridir. bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Fahreddin Râzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 4 Nisan 2022).

⁹² Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 41b.

⁹³ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 30a.

⁹⁴ Mustafa Erkan, Bakrû'l-Hakâik,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Ocak 2022).

⁹⁵ Hamid Algar, “Bahrü'l-Hakâik ve'l-Meânî,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Ocak 2022).

⁹⁶ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 4a.

⁹⁷ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 31a.

⁹⁸ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 32b.

⁹⁹ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 33a.

Zemlekânî (ö. 727/1327), tâbiin müfessirlerinden Mücâhid b. Cebr (ö.103/721), hadis, kelam, kıraat ve fıkıh âlimi Ebû İmrân el-Fâsî (ö. 430/1039),¹⁰⁰ Abdurrezzâk Kâşânî (ö. 736/1335),¹⁰¹ Klasik Türk edebiyatının en büyük şairi Fuzûlî, (ö. 963/1556),¹⁰² tarihî kişiliği hakkında net bilgiler bulunmayan, bazı menkıbe türü eserlerde Hz. Peygamber'in (s.a.v) sancaktarı olduğu bildirilen, müellifin ise sahâbe-i kirâmdan diye tanıttığı,¹⁰³ ancak tabiinden olduğu bilgisi daha güçlü olan Abdülvahhab Gazi (ö. 113/731-732)¹⁰⁴ ve Fârâbî (ö. 339/950)¹⁰⁵ olup ayrıca “filozofların dediğine göre” şeklinde genel olarak filozofların görüşlerine de temas etmiştir.

Mustafa b. Abdülkerim'in hem isim hem de eser ismi vererek iktibas yaptığı kaynaklar arasında Abdurrahman Câmî'nin (ö. 898/1492) *Nakdu'n-nusûs fî şerh-i fûsûs*¹⁰⁶ adlı eseri,¹⁰⁷ Nimetullah Velî'nin (834/1431) *Şerhü'l-lemeât*¹⁰⁸ adlı eseri¹⁰⁹ hadis rivayetinde kaynak gösterdiği ve “nebevî hadislerin sırlarının kâşifi ve hadis ulemâsının mümtâzı ve seçkini” şeklinde tanıttığı Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sâhîh-i buhârî* eseri¹¹⁰ Arap ve Irak diyarlarının şöhreti diye tanıttığı Monlâ Muhammed Bağdâdî'nin *Miftâhu'l-fütûh fî beyân-ı hakîkati'r-rûh*¹¹¹ adlı eseri bulunmaktadır.¹¹²

2.7. Çeviride İzlenen Yöntem

1. Çeviride varak numaraları köşeli parantez ile kalın olarak yazılmıştır. Örneğin [55b].

2. Eserde yoğunlukla kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerin telaffuzundaki uzun heceler (â-î-û) harfleriyle gösterilmiştir. “âlem” ve “melekût” gibi.

3. Eserde kullanılan, günümüz Türkçesiyle ortak olan kelimeler müellifin yazdığı şekilde değil günümüz Türkçesi şekliyle yazılmıştır. “Niçün” “niçin” gibi.

¹⁰⁰ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 38a.

¹⁰¹ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 44b.

¹⁰² Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 51a.

¹⁰³ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 37b.

¹⁰⁴ Alim Yıldız, *Menkıbeler Işığında Abdülvahhab Gazi*, (Sivas: Be Yayınları, 2015) 76.

¹⁰⁵ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 55a.

¹⁰⁶ İbnü'l-Arabî'nin *Fûsûsü'l-hikem* adlı eserinin şerhidir. Müellif önce *Fûsus*'un bir muhtasarını yazmış daha sonra Farsça olarak da şerh etmiştir. Ömer Okumuş, “Câmî, Abdurrahman” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 4 Nisan 2022)

¹⁰⁷ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 31a.

¹⁰⁸ Eser hakkında bilgi bulunamamıştır.

¹⁰⁹ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 32a.

¹¹⁰ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 40a.

¹¹¹ Ruh hakkında bilgiler ihtiva eden bu eser İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde nr. 2836'da bulunmaktadır. bk. Yusuf Şevki Yavuz, “ruh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 10 Nisan 2022).

¹¹² Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 51a.

4. Çeviride esas aldığımız birinci nüshada okumakta güçlük çekilen kelimeler için diğer nüshaya bakılmış ve ona göre yazılmıştır.
5. Metinde geçen Arapça ve Farsça kısımlar çevirilerek dipnotta Türkçesi verilmiştir.
6. Metinde anlatılan nurun bölünme mertebeleri daha kolay anlaşılabilmesi için bir tablo üzerinden izah edilmiştir.
7. Metnin kolay anlaşılması için çeviri kısmında köşeli parantez içinde kalın puntoda ilave başlıklandırmalar yapılmıştır. Örneğin [**Mukaddime**], [**Akıl**].
8. Eserde geçen “Nazm” ve “Nesr” şeklindeki bölüm başlıkları ayrı bir satırda iki nokta üst üste kullanılarak “Nazm:”, “Nesr:” şeklinde yazılmıştır.
9. Çeviride Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi bölümünde kayıtlı 76 numaralı nüsha esas alınmıştır.

2.8. Eserin Diğer İlimler Açısından İncelenmesi

Üzerinde çalışılan bu eser bir konuyu savunma ve ispat amacı taşıdığı için içerisinde farklı disiplinlerden yararlanılarak delillendirmelerde ve izahlarda bulunulmuştur. Müellifin eserinin henüz başında işlediği Şiflik konusu hakkındaki değerlendirmelerinden itibaren neredeyse her konuda ayet ve hadislerden yararlanmıştır.

Tasavvufi bir perspektifle kaleme alınan bu eser incelediği konular ile ilgili çokça hadis kullanmıştır. Zaten eserin yazılma sebebi de aşağıda izah edileceği üzere birbirleriyle çelişkili gibi görülen; ilk yaratılan varlığın ne olduğu ile ilgili hadislerin nasıl anlaşılması gerektiğidir. Müellif eserinde kullandığı hadislerin bazılarında sıhhat derecesine değinmişse de çoğunlukla değinmemiştir. Ancak bu değerlendirme yine tasavvufi bir gözle olmuştur. Örneğin ilk yaratılan varlığın Hz. Peygamber’in (s.a.v) nuru olduğu belirtilen rivayeti¹¹³ İbnü’l-Arabî’nin eserinden nakletmiş; sıhhati ile ilgili de “senedi sahih ve kavli sarih” şeklinde bilgi vermiştir.¹¹⁴ Hadis âlimlerinden Aclûnî, Kastallânî, el-Kettâni’nin bu hadise itibar ettiği görülürken Suyûtî ise bu lafızla rivayeti bulamadığını belirtmektedir.¹¹⁵ Müellif eserinin hâtime bölümünü ise

¹¹³ Aclûnî 1/303.

¹¹⁴ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 20b-21a.

¹¹⁵ Mehmet Özşenel, “İlk Yaratılan Varlık Konusundaki Rivayetler”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 1/4 (Haziran 1998), 183.

tamamıyla Hz Peygamber'in diğer peygamberlere üstünlüğünü ifade eden hadisin açıklamasına ayırmıştır.

Müellif eserinde tefsir ilminden de yararlanmışır. Neredeyse incelediği her konuyla ilgili bir ya da birkaç ayet zikretmiştir. Öncelikle konu ile ilgili değerlendirmelerini verip sonunda da ilgili ayeti verip onun konunun kuvvetli bir delili olduğunu ifade etmiştir. Bazı konularda ise çeşitli müfessirlerin isimlerini ya da eserlerini zikrederek onların görüşleriyle de konuyu pekiştirmiştir. Örneğin ruhun hakikatini işlediği bölümde “Sana ruh hakkında soru soruyorlar. De ki: Ruh, Rabbimin bileceği bir şeydir. Size pek az ilim verilmiştir.”¹¹⁶ ayetinde geçen “ruh” lafzını başka surelerde ifade edilen 5 vecih üzere açıklamıştır. Bunlar Mücadele suresinde “Onları katından bir ruh ile desteklemiştir”¹¹⁷ ayetindeki ruhtan maksadın “rahmet” olduğunu; Nebe suresinde “Ruh ve meleklerin saf saf olup durduğu o gün”¹¹⁸ ayetindeki ruhun diğer meleklerden üstün, arşın sağında durup meleklerin de ardında saf olduğu bir melek olduğu; Nahl suresindeki “Onu Ruhü'l-kuds indirdiğini (söyle)”¹¹⁹ ayetindeki ruhtan maksadın Cebrâil (a.s) olduğunu; Nahl suresinde “Allah, “Benden başka tanrı olmadığı hususunda insanları uyarın ve bana saygıda kusur etmeyin” hükmünü bildirmeleri için kullarından dilediğine, emri uyarınca vahyi taşıyan melekler indirir.”¹²⁰ ayetinin Arapçasındaki “vahiy” kelimesi yerine geçen “ruh” kelimesinin de “vahiy” olduğunu; son olarak da Şûrâ suresinde “İşte böylece sana da kendi buyruğumuzla bir ruh vahyettik.”¹²¹ ayetindeki “ruh” ifadesinden kastın da “vahiy” olduğunu belirtmiştir. Yazar bu açıklamaları yaptıktan sonra genel olarak müfessirlerin konu ile ilgili görüşlerini de zikretmiştir.¹²²

¹¹⁶ el-İsrâ 17/85

¹¹⁷ el-Mücâdele 58/22.

¹¹⁸ en-Nebe 78/38.

¹¹⁹ en-Nahl 16/102.

¹²⁰ en-Nahl 16/2.

¹²¹ eş-Şura 42/52.

¹²² Mustafa b. Abdülkerim, İzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye (Hâlet Efendi, 76) 41b-43b.

3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUSTAFA BİN ABDÜLKERİM'İN TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

3.1. Nur

Nur kavramı diğer inanışların düşünce sistemlerinde olduğu gibi İslami ilimlerde de çeşitli açılardan ele alınarak yorumlanmıştır. Sözlükte, görmeyi sağlayan ışık¹²³, aydınlık, parlaklık¹²⁴ anlamlarında kullanılmaktadır.

Bununla birlikte bu kavram kimi zaman maddi ve manevi bir ayırım yapılarak incelenmiştir. Örneğin *Müfredat* müellifi Ragıp el-İsfahâni nuru dünyevî nur ve uhrevî nur şeklinde iki kısma ayırmaktadır.¹²⁵ Buna göre dünyevî nur biri bedendeki göz ile diğeri basiret gözü ile diyebileceğimiz iki şekilde anlaşılabilir. Bedendeki gözün görmesini sağlayan, kâinattaki cisimleri aydınlatan ay, yıldızlar gibi cisimlerin nurudur. Basiret gözünün görmesini sağlayan ise ilahi konuları aydınlatan Kuran-ı Kerim, akıl gibi nurlardır. İkinci kısım ise ahirette müminlerin etraflarında bulunan, münafıkların da kendisine sahip olmak isteyecekleri¹²⁶ uhrevi nurdur.

Kur'an-ı Kerimde ise nur, çoğunlukla imanın getirdiği aydınlık¹²⁷, Kur'an,¹²⁸ ışık¹²⁹ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Hadîs-i şeriflerde de nur kavramı kullanılmıştır. Örneğin Hz. Peygamber'e (a.s) Miraçta Allah'ı nasıl gördüğü sorulduğunda "O'nu bir nur olarak gördüm" buyurmuştur.¹³⁰ Bir başka rivayette ise "O bir nurdur nasıl görebilirim"¹³¹ buyurmuştur. Ayrıca hem kendisi görünen hemde tüm mahlûkatı görünür kılan anlamında Allah teâlâ'nın isimlerinden biri de en-Nur'dur.¹³²

¹²³ Râgıb el-İsfahâni, *Müfredât-Kur'an Kavramları Sözlüğü*, Umut Hasanoğlu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), "akıl", 1091.

¹²⁴ Şemseddin Sâmî, *Kâmus-ı Türkî*, nşr. Ahmet Cevdet (İstanbul: kdam Matbaası, 1317), "nur", 1474.

¹²⁵ el-İsfahâni, "nur", 1092.

¹²⁶ "O gün mümin erkeklerin ve mümin kadınların nurlarının önlerinde ve sağ yanlarında yürümekte olduğunu görürsün. Bu gün size müjde var; altından ırmaklar akan cennetlerde ebedi kalacaksınız" denir. İşte en büyük murada ermek budur. O gün münafık erkekler ve münafık kadınlar iman edenlere şöyle diyecekler: "Bizi bekleyin de yetişip nurunuzdan bir parça alalım..." (el-Hadid 57/12-13)

¹²⁷ Kur'an-ı Kerim Meâli, çev. Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin (Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı 2011), el-Bakara 2/ 257.

¹²⁸ el-Nisa 4/74.

¹²⁹ el-Yunus 10/5.

¹³⁰ Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc, *Sahîh-i Müslim*, thk. Mahmut b. Huzâr Temîm, (Beirut: Dâru'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, 1419/1998) "İman", 291.

¹³¹ Müslim "İman", 292.

¹³² Süleyman Uludağ, "nur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 04 Ocak 2022).

Tasavvuf ıstılahında ise nur birkaç anlamda kullanılmıştır. Bunlardan birisi Allah'ın mahlûkattaki tecellileri anlamıdır. Ayrıca ilahi ilhamlar ile izhar olana ve kalbte zuhur eden ilahi vâridâta da nur denilmiştir.¹³³

3.1.1. Hz. Peygamberin (s.a.s) Nuru Bağlamında Yaratılış Mertebeleri ve Hakikat-i Muhammediye Düşüncesi

Nur kavramını lugatteki, nasslardaki ve ıstılahtaki anlamına dair verdiğimiz bilgilerden sonra şimdi özellikle, tasavvuf alanında kullanılan, yukarıda izah ettiğimiz anlamları mündemiç olan, incelediğimiz eserin de ana teması Hakikat-i Muhammediye mefhumu üzerinden ele alacağız. Hakikat-i Muhammediye kavramını anlayabilmek için ilk olarak varlığın yaratılış mertebeleri hakkında özet bir bilgi verilecektir.

Yaratıcı ve âlem ilişkisi öteki alanlarda da farklı yönleriyle üzerinde durulan bir konudur. Tasavvuf alanında bu ilişki ağırlıklı olarak yaratılış mertebeleri fikri ile açıklanmıştır. Vahdet-i vücud düşüncesi çerçevesinde bu mertebeler beş, altı, yedi gibi farklı şekillerde tasnif edilmiştir. Bunlardan beşli tasnife beş ilâhi hazret anlamında “hazerât-ı hamse”, yedili tasnife yedi iniş anlamında “tenezzülât-ı seb‘a” denilmiştir.

Hazret kelimesi sözlükte yakında olmak, huzuruna varmak gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvuf ıstılahında ise “varlığın genel mertebeleri ve âlemdeki bütün tecellileri ile birlikte ilahi ve kevnî hakikat” anlamında kullanılmaktadır. Bu tecellî düşüncesine göre varlıklar en üstteki mertebeden aşağıya doğru tecelli etme/belirme suretiyle meydana gelmiş olmaktadır. Bu aşağı doğru belirmeye “tenezzülât” denir. Tasavvufi terbiyede ise bunun tersi yönde ilerleme yani yukarı doğru çıkış hedeflenmektedir. Bu yolculuk ise “hazret” olarak isimlendirilmektedir.¹³⁴ Bu bir başka ifadeyle Hakk'ın kendini somut suretlerle izhar etmesi olarak da ifade edilmektedir. Bu da İbn Arabî'nin varlık düşüncesindeki önemli kelimelerinden biri olan *taayyün* ile ifade edilmektedir.¹³⁵ Varlıkların oluşumuna doğru aşağı yönlü ve oluşmuş varlıkların tekrardan aslına dönmesine doğru yukarı yönlü bu mertebeler İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücuda dair düşünce sisteminde açıkça ortaya konmaktadır.

¹³³ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul. Kabalcı Yayıncılık, 2012) “Nur”, 280.

¹³⁴ İsa Çelik, “Tasavvufi Geleneğe Hazarât-ı Hams veya Tenezzülât-ı Seb‘â Anlayışı”, *Tasavvuf Dergisi*, 4/10, (2003), 160.

¹³⁵ Toshihiko İzutsu, *İbn Arabî'nin Füsûs'undaki Anahtar Kavramlar*, trc. Ahmet Yüksel Özemre, 1. Baskı (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1998), 219.

Varlık mertebelerinde yedili tasnif şu şekildedir:

1. Ahadiyyet, lâ taayyün mertebesi,
2. İlk taayyün, vahidiyet, hakikat-i Muhammediye mertebesi
3. İkinci taayyün,
4. Ruhlar mertebesi,
5. Misal âlemi,
6. Şehadet mertebesi,
7. İnsan-ı kâmil mertebesi.¹³⁶

İbnü'l-Arabî'ye göre varlık kelimesi “cisim ve beden” anlamlarından daha özel bir formda kullanılmış ve “varlığı kendinden olan ve her şeyin kendisiyle var olduğu Zât” şeklinde tanımlanmıştır.¹³⁷ Hiçbir isim ve sıfatla sıfatlanmayan ve yaratılmışlarca idrak edilemeyen Varlık, bir başka kullanımıyla Vücut, zât olması bakımından tecelli etmez. Ancak sıfatları ve isimleri itibarıyla kendinin altındaki mertebelere tecelli ederek o mertebelerde görünür olmuştur.¹³⁸ Tecelli etmediği, her türlü sıfat ve vasıftan münezze olan bu mertebeye herhangi bir taayyünün/belirmenin olmadığı mertebe anlamında *la taayyün* mertebesi denilmektedir. Üzerinde herhangi mertebe yoktur ve “mutlak gayb”, “vücûd-ı mahz”, “zât-ı ilâhiyye”, “kenz-i mahfi” gibi isimlerle anılmaktadır.¹³⁹

Lâ taayyün mertebesinden sonra ikinci mertebe olan ilk taayyün gelmektedir. Hakikat-i Muhammediye de varlığın mertebeleri düşüncesinde ikinci basamak olan *ilk taayyüne* karşılık gelmektedir. Yukarıda da değinildiği üzere tüm varlıkların kendisinden yaratıldığının ifade edildiği ve Zâtın ilk tecelligâhı olan bu ikinci mertebeye Vâhidiyet mertebesi de denilmektedir.

Hakikat-i Muhammediye kavramı tasavvuf düşüncesinin tartışmalı metafizik mevzularından biridir. Bu düşünceye göre Hz. Peygamber'in (s.a.v) biri cismânî diğeri manevî olmak üzere varlığının iki yönü bulunmaktadır. Cismânî varlığı 63 yıllık süreçte Peygamberlik vazifesini de yerine getirdiği dünya hayatıdır. Hakikat-i

¹³⁶ Muhyiddin İbn Arabî, *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, trc. Ahmed Avni Konuk, 4. Baskı (İstanbul: Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2005), 2/31.

¹³⁷ İbn Arabî, *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/ 28.

¹³⁸ İbnü'l-Arabî, *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 4/317.

¹³⁹ Çelik, “Tasavvufi Gelenekte Hazarât-ı Hams veya Tenezzülât-ı Seb'â Anlayışı”, 167.

Muhammediyye şeklinde isimlendirilen mânevî varlığı ise varoluşun başlangıcı olarak kabul edilir. Buna göre Allah'tan başka hiçbir varlığın bulunmadığı; varlığın mertebeleri fikrinde ilk taayyüne karşılık gelen; Allah'ın ilk tecelligâhı Hz. Muhammed'in (s.a.v) hakikatidir. Bu tecellinin aynı zamanda her şeyin kendisinden ve kendisi için yaratıldığı bir ilk sebep olduğu da düşünülmektedir.¹⁴⁰ Hakikat-i Muhammediyye âlem-i icmâl, asl-ı âlem, nûr-ı Muhammedî, madde-i evvel, mertebe-i insan-ı kâmil gibi kavramlarla da ifade edilmiştir.¹⁴¹

İbnü'l-Arabî'nin düşünce sistemine göre varlığın kendisiyle başladığı Hakikat-i Muhammediyye ilk ayn/belirme olması hasebiyle kendinden sonraki tüm mertebeleri de kapsamaktadır. Yani tüm mevcudatın hakikatlerini de içinde bulundurmaktadır. Bir başka ifadeyle âlemdeki varlıkların atomlarında Hakikat-i Muhammediyyenin zerrelere bulunmaktadır.¹⁴² Bu konu çekirdek-ağaç örneği üzerinden de izah edilmektedir. Nasıl ki çekirdek, kendi içerisinde bir ağacın kodlarını bulunduruyor ve vakti geldiğinde çekirdekten çıkıp zahiri olarak varlığını gösteriyorsa Hakikat-i Muhammediyye de kendi içinde varlığın kodlarını icmalî olarak bulundurmaktadır. Taayyün gerçekleştiğinde -çekirdeğin ağaca dönüşmesi ve gövde, dal, yaprak, çiçek şeklinde tafsilatlanması gibi- kuvveden fiile varlığı ortaya çıkmış oluyor.¹⁴³ Sûfiler bu düşünceyi Hz. Peygamber'in (s.a.v) ilk yaratılan varlığın, kendi nuru, ruhu, hakikati olduğunu bildirdiği hadisler ile delillendirmektedirler.¹⁴⁴ Bu nur Âdem (a.s) su ve çamur arasındayken gayb âleminde vardı ve kendisine peygamberliği bildirilmişti. Sonra bu nur insanların ve meleklerin ruhlarına gönderildi.¹⁴⁵

Bilindiği üzere Hakikat-i Muhammediyye konusu Kur'an'da açıkça belirtilmemiştir. Bununla birlikte özellikle sûfî müfessirlerin tefsirlerinde birtakım işârî yorumlarla konuya temas edilmiştir. Örneğin “*Rabbin Âdemoğulları'ndan -onların sırtlarından- zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin rabbiniz değil miyim? “Elbette öyle! Tanıklık ederiz” dediler.*

¹⁴⁰ Mehmet Demirci, “Hakikat-i Muhammediyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 14 Ağustos 2021).

¹⁴¹ Mahmut Erol Kılıç, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995), 226-227.

¹⁴² Mahmut Erol Kılıç, *Tasavvufa Giriş* (İstanbul: Sûfî Kitap, 2013), 56.

¹⁴³ Hür Mahmut Yücer, Serhat Küçük, “Tasavvuf Literatüründe Ağaç Sembolizmi ve Muhyî'nin Temsil-i Şecer İsimli Eseri”, *Academic Platform Journal of Islamic Research*, 3/1, (2019), 17.

¹⁴⁴ Aclûnî, 1/ 237, (no. 826).

¹⁴⁵ Mehmet Demirci, *Nûr-ı Muhammedî*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008), 4.

*Böyle yaptık ki kıyamet gününde, “Bizim bundan haberimiz yoktu” demeyesiniz.”*¹⁴⁶ ayetindeki “zürriyetleri” kavramı Sehl b. Abdullah et-Tüsterî’ye (ö. 283/896) göre üç farklı anlam ifade etmektedir. Bunlardan biri ilk yaratılan şey olan Hz. Muhammed’in (s.a.v) nurudur. Bu nurun kâinat henüz yaratılmadan bir milyon yıl önce kendi nurundan yaratılmış olduğunu ve Allah’a secde ederek O’nun huzurunda durduğunu belirtmektedir.¹⁴⁷ Bu konuya referans gösterilen bir başka ayet ise “*Ey Ehl-i kitap! Resûlümüz kitapta bulunup da gizlemekte olduğunuz birçok şeyi size açıklamak üzere geldi; birçoğunu da açığa vurmuyor. Şüphe yok ki size Allah’tan bir ışık, apaçık bir kitap geldi.*”¹⁴⁸ âyetidir. Müfessirlerin birçoğu burada geçen nur kavramıyla kastedilenin Hz. Muhammed (s.a.v) olduğu görüşündedirler.¹⁴⁹

Hakikat-i Muhammediye düşüncesinin daha açık bir şekilde ifade edildiği kaynak ise hadîs-i şeriflerdir. Konu ile ilgili hadislerin sıhhati hususunda rivayet ilimleri alanında farklı görüşler bulunmakla birlikte sûfîler kendi değerlendirme yöntemlerine göre, tercih ettikleri hadisleri delil olarak kullanmışlardır. “*Ben yaratılış itibariyle nebilerin ilki, gönderiliş itibariyle sonuncusuyum*”, “*Adem daha çamur ile su arasındayken ben nebî idim*”¹⁵⁰, “*Ey Cabir! Allah’ın ilk yarattığı şey senin Nebi’nin nurudur*”¹⁵¹, “*Hz. Âdem yaratılmadan on dört bin sene önce ben Rabbinin yanında bir nur idim*”¹⁵² hadisleri bu bağlamda değerlendirilen hadisler arasında sayılmaktadır.

Hakikat-i Muhammediye düşüncesinden bahseden sûfîlere bakıldığında bunların başında **Zünnûn-ı Mısri’nin** (ö. 245/859) geldiği bilinmektedir. O, Hakikat-i Muhammediye kavramını kullanmamakla birlikte mahlûkatın aslının Muhammedî nura dayandığını belirtmektedir.¹⁵³ Daha sonra talebesi aynı zamanda ilk dönem müfessir-sûfîlerinden **Sehl b. Abdullah et-Tüsterî’nin** (ö. 283/896) “el-hak” ve “el-mahlûkun bih” kavramlarıyla bu düşüncüyü sürdürdüğü bildirilmektedir.¹⁵⁴ O’nun

¹⁴⁶ el-Araf 7/172.

¹⁴⁷ Fatma Gedik, *Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Tasavvufî Görüşleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 191.

¹⁴⁸ Maide 5/15.

¹⁴⁹ Muhammed b. Cerîr Taberi, *Taberî Tefsiri*, trc. Mehmet Keskin, (İstanbul: Ümit Yayıncılık, 1995) 2/471.

¹⁵⁰ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen-i Câmiu’s-Sahîh*, thk. Halil b. Memun Şeyhâ, (Beyrut: Dâru’l-Marife, 1422/2002) “Menâkib”, 1.

¹⁵¹ İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ ve Müzîlü’l-İlbâs*, nşr. Muhammed Abdülaziz el-Hâlidî, (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1418/1997). 1/ 237.

¹⁵² Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, 1/238.

¹⁵³ Mustafa Akman, “Hakikat-i Muhammedi Düşüncesi ve Bu Düşüncenin Referanslarını Aktaran İki Kaynak ve Müellifleri”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (Nisan-Eylül 2011), 112.

¹⁵⁴ Demirci, “Hakikat-i Muhammediye”.

Hızır'dan (a.s) aldığı söylenmiş bilgiye göre Hz. Muhammed (s.a.s) tüm eşyanın kendisinden yaratıldığı ilk nurdur. Bu nur uzun bir süre Allah'ın huzurunda durarak ışığı artırılmıştır.¹⁵⁵ Müellifimiz Mustafa b. Abdülkerim'in de ilk yaratılan nurdan bahsederken onun biner yıllık terbiye sürecinden bahsederek buna işaret etmesi bu hususta Tüsterî'nin düşüncesi ile paralellik göstermektedir. Yine Tüsterî'ye göre Hz. Peygamber o süreçte Allah Teâlâya diğer peygamberlerin tüm halleriyle kulluk ve ibadet etmiştir.¹⁵⁶ Konunun gelişim sürecinde etkin olan bir başka sûfî de **Hallac-ı Mansur'dur** (ö. 309/922). Meşhur eseri *Kitabu't-Tavasın*'de, *Sıraç Tasini* bölümünde bu düşünceden bahsetmektedir. Şöyle ki “nübüvvet nuru yalnız O'nun nurundan çıkmıştır. Nurların aydınlığı bile O'nun nurundandır.¹⁵⁷ Hâdiselerden de önceydi O, şeylerden de. Önceden önceydi O”.¹⁵⁸

Buraya kadar henüz müstakil manada kavramlaşmamış ve sadece bir düşünce formunda olan Hakikat-i Muhammediyye, geçen sürede **Aynu'l-Kudat Hemedânî** (ö. 525/1131), **Sühreverdi-i Maktul** (ö. 587/1191), **Ruzbihânî Baklî** (ö. 606/1209) gibi kişilerin düşüncelerinde de müspet manada kendine yer bulmuştur. Ancak onu özel anlamıyla sistemleştiren ve varlık düşüncesinin temelini oturtan **İbnü'l-Arabî**'dir (ö. 638/1240).¹⁵⁹ O'nun başta *Füsûsü'l-Hikem* ve *Fütühât-ı Mekkiye* eserleri olmak üzere pek çok eserinde işlediği konular bu temel üzerine bina edilmiştir.¹⁶⁰

İbnü'l-Arabî'ye göre Muhammedî hakikat kendisinin, taayyünün olmadığı ehadiyyet mertebesinin isim ve sıfatlarının zuhurundan ibaret olduğunu bildirmek için onlara nebi olarak gönderildi.¹⁶¹ İbn Arâbî'nin bu görüşü kendisinden sonra da onun şarihleri tarafından çeşitli yorumlarla ifade edilmiştir. Bunlar arasında onun önemli şarihi **Sadreddin Konevî'dir** (ö.673/1274). İbnü'l-Arabî düşüncesini eserlerinde kendi perspektifinden yeniden yorumlayarak anlaşılmasını sağlayan Konevî bu yönüyle diğer şârihlerden ayrılmaktadır. O'nun *Miftahu'l-gayb*, *İ'câzü'l-beyân fi te'vîli ümmi'l-kur'ân* gibi eserleri Hakikat-i Muhammediyye konusunun da izah edildiği başlıca eserlerdendir. Yine Ekberî yolun takipçilerinden **Müeyyidüdin Cendî** (ö. 692/1292)

¹⁵⁵ Gedik, *Sehl b. Abdullah et-Tüsteri ve Tasavvufî Görüşleri*, 190.

¹⁵⁶ Gedik, *Sehl b. Abdullah et-Tüsteri ve Tasavvufî Görüşleri*, 186.

¹⁵⁷ Yaşar Nuri Öztürk, *Kitabü't-Tâvâsin* (İstanbul: Fatih Yayınevi, 1976) 69.

¹⁵⁸ Öztürk, *Kitabü't-Tâvâsin*, 70.

¹⁵⁹ Demirci, “Hakikat-i Muhammediyye.

¹⁶⁰ Mahmud Erol, Kılıç, “Muhyiddin İbnü'l-Arabî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 22 Ocak 2022).

¹⁶¹ İbnü'l-Arabî, *Füsûsü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 4/320.

Nefhatü'r-ruh adlı eserinde; **Saidüddin Fergânî** (ö. 699/1300) *Meşâriku'd-derârî'i'z-züher ve müntehe'l-medârik* eserlerinde bu konularla ilgili bilgi vermektedir. Füsüs şarihlerinden **Abdürrezzak Kâşânî** (ö. 736/1335) ve **Davud Kayserî** (ö. 751/1350) de İbnü'l-Arabî düşüncesi kapsamında Muhammedî hakîkatten bahsetmişlerdir. **Abdülkerim Cîlî** (ö. 832/1428) varlık ile ilgili konuları *el-İnsan-ı kâmil* isimindeki eserinde müstakil olarak kaleme almıştır. Bu eserde varlık mertebeleri, tecelliler, ilahi sıfatlar, arş, kürsi, levh-i mahfûz gibi kavramlar hakkında bilgi vermekte olup eserin özü olarak tanıttığı altmışıncı bölümde ise insan-ı kâmil hakkında bilgi vermektedir. Cîlî'ye göre insan-ı kâmil Allah'ın kendi hakîkatinden yarattığı,¹⁶² varlık âleminde kemaliyle -tam bir şekilde- taayyün etmiş olan, Hz. Muhammed'dir (s.a.v). İnsan-ı kâmilin bu taayyünü fiilleri, halleri ve sözlerindeki mükemmellikte görünmektedir.¹⁶³ Sonraki zamanlarda bu düşünce ilk Osmanlı şeyhülislamı **Molla Fenârî** (ö. 834/1431),¹⁶⁴ hadis ve kırâat âlimi **Kastallanî** (ö. 923/1517) ve ilk Türkçe *Füsûs* şerhi *Tecelliyâtü arâ'isi'n-nusûs*'un müellifi **Abdullah Bosnevi** (ö. 992/1584), **İsmail Hakkı Bursevî** (ö. 1137/1725)¹⁶⁵, **Abdülganî Nablusî** (1143/1731), **Salâhî Efendi** (ö. 1197/1783)¹⁶⁶ ve **Muhammed Nûru'l-Arabî'nin** eserlerinde de (ö. 1305/1888) de görülmektedir. Bunların yanında **Yûnus Emre** (ö. 720/1320), **Eşrefoğlu Rûmî** (ö. 874/1469-70) **Niyâzî-i Mısırî** (ö. 1105/1694) gibi şair-sûfilerin eserlerinde de Hakîkat-i Muhamediyye konusu işlenmektedir.¹⁶⁷ 20. asra gelindiğinde ise İbnü'l-Arabî üzerinde çalışan ve bu konuya temas eden; gerek onun eserlerini şerh ederken bu konuyu açıklayan gerekse bu konu hakkında müstakil eserler kaleme alan önemli isimler görülmektedir. Bunların başında İbnü'l-Arabî'nin *Füsûsü'l-hikem* eserinin mütercim ve şârihlerinden biri olan **Ahmed Avni Konuk** (ö. 1356/1938)¹⁶⁸ gelmektedir. Yine onun çağdaşları arasında **Ömer Ferit Kam** (ö. 1363/1944)¹⁶⁹, **İsmail Fenni Ertuğrul** (ö. 1365/1946)¹⁷⁰, **Mehmet Ali Aynî** (ö. 1364/1945)¹⁷¹, ve

¹⁶² Mehmet Demirci, *Nûr-ı Muhammedî*, 5.

¹⁶³ Abdülkerim el-Cîlî, *İnsân-ı Kâmil*, trc. Abdülaziz Mecdi Tolun, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002), 372.

¹⁶⁴ Betül Güçlü, "Molla Fenârî'nin Bilgi ve Varlık Anlayışı", (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014). 223-225.

¹⁶⁵ Ali Namlı, "İsmail Hakkı Bursevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 19 Ocak 2022).

¹⁶⁶ Semih Ceyhan, "Salahî Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 19 Ocak 2022).

¹⁶⁷ Ekrem Demirli, "Vahdet-i Vücûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 17 Ocak 2022).

¹⁶⁸ İbnü'l-Arabî, *Füsûsü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 1/11.

¹⁶⁹ Süleyman Hayri Bolay, "Ömer Ferit Kam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 19 Ocak 2022)

¹⁷⁰ Bolay, "İsmail Fenni Ertuğrul".

Doç. Dr. Selçuk Eraydın (ö. 1995) da yakın dönemde İbn Arabî eserleri üzerinde çalışmalar yapan ve şârih ve mütercimlerdendir. Günümüzde ise **Prof. Dr. Mustafa Tahralı**, **Prof. Dr. Mahmut Erol Kılıç**, **Prof. Dr. Ekrem Demirli** gibi akademisyenlerin yanında **Sezai Karakoç** da bu konuda yazan isimlerdendir.

İbnü'l-Arabî'nin eserlerinde işlediği konular batılı araştırmacıları da etkilemiş olup yazdığı kitaplar çeşitli batı dillerine çevrilmiş, üzerinde akademik çalışmalar yapılmıştır. Batıda İbnü'l-Arabî hakkında çalışma yapanlar arasında ilk akla gelenlerden biri New York Stony Brook Üniversitesi'nde akademisyen olan, Mevlana ve İbnü'l-Arabî üzerine çalışmalar yapan Amerikalı Profesör **William Chittick'tir**. Chittick İbnü'l-Arabî'yi "muhakkik" olarak nitelemiş ve Hakikat-i Muhammediye de dâhil onun pek çok görüşünü kendi zaviyesinden izah etmiştir.¹⁷² Yine **Reynold A. Nicholson** (ö. 1364/1945) da Mevlana (ö. 672/1273), İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), İbnü'l-Fârız (ö. 62/1235) üzerinde telif, şerh ve çeviri çalışmalarıyla bilinmektedir. Nicholson Hakikat-i Muhammediye fikrini hristiyanların Hz. İsa (a.s) ile ilgili görüşleri ile karşılaştırmıştır.¹⁷³ Öğrencisi **Ebu'l-Alâ el-Affî** (ö. 1385/1966) de kendisinin yolunu takip etmiş, bu konuda çeviri ve telif eserler kaleme almıştır. Batı'da İbnü'l-Arabî hakkında yapılmış en geniş araştırma kabul edilen Mehmet Dağ tarafından Türkçeye *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi* adıyla çevrilen eserinde Ekberi düşünce sisteminden vahdet-i vücud, Hakikat-i Muhammediye, nübüvvet gibi konular hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur.¹⁷⁴ Bu sahada isminin zikredilmesi gereken bir başka araştırmacı Amerika'da George Washington Üniversitesi'nde İslam Araştırmaları alanında Profesör olan **Seyyid Hüseyin Nasr**'dır. Yine Müslüman olup Abdülvâhid Yahyâ ismini alan Fransız mutasavvıf **René Guénon** (ö. 1370/1951)¹⁷⁵ ve hayatını İbn Arabî üzerine yaptığı çalışmalara adayan; onun fikirlerini içeren *Sahilsiz Bir Umman* isimli eserin yazarı **Michel Chodkiewicz** (ö.

¹⁷¹ İsmail Arar, "Mehmet Ali Aynî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 19 Ocak 2022).

¹⁷² Büşra Çakmaktaş, "Sûfi'nin Bilgi Yolu", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/35 (Haziran 2017), 213.

¹⁷³ Süleyman Derin, "Reynold Alleyne Nicholson", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 19 Ocak 2022).

¹⁷⁴ Mustafa Kara, "Ebü'l-Alâ Afîfi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 19 Ocak 2022.

¹⁷⁵ M. Mustafa Çakmaklıoğlu, "Modern Dünyada Ezelî Hikmet Geleneğinin Yeniden Canlanması: Batı'da İbnü'l-Arabî'ye Yönelik İlginin Tarihi Seyri" *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı)*, 23, (Haziran 2009) s. 436.

1441/2020)¹⁷⁶ de şeyhi batıya tanıtan, onun fikirleri üzerinde çalışmalar yapan araştırmacılardandır.

Müellif Mustafa b. Abdülkerim, Hz. Peygamberin (s.a.v) nurunun yaratılmasını anlattığı babda *kenz-i mahfi* hadisi mücibince, bilinmenin murad edilerek hakikatlerin çehresinden örtünün kaldırılıp insanlık âleminin yaratıldığını ardından insanlık âlemine süs olarak da diğer mahlûkatın yaratıldığını belirtmektedir. Burada öncelikle ezeli takdir ile takdir edilmiş; *nübüvvet bayrağının ve fütüvvet ridâsının sahibi* olarak nitelediği Hz. Peygamber'in nurunun yaratıldığını belirtmektedir. Bu sebeple de Hz. Peygamber'in ilk yaratılanın kendi nuru olduğunu ve Adem (a.s) su ve çamur arasındayken kendisinin nebi olduğunu söylediğini ifade eder.¹⁷⁷ Ayrıca müellif *şeyhlerin şeyhi, kutupların kutbu* şeklinde tanıttığı İbn Arabî'nin, *Bülğat'l-gavvas fi'l-ekvân fi ma'rifeti hakikati'l-insan* isimli eserinden yaptığı iktibasta yine Resûlullah'ın, ilk yaratılanın ne olduğu sorusuna "Peygamberinin nurudur, Allah onu yarattı sonra tüm hayırları onda yarattı ve her şeyi de ondan yarattı" cevabını verdiğini ifade eder.¹⁷⁸ Daha sonra Yaratıcı'nın, yarattığı bu nuru, kendine yakın olan makamda ve sonsuz saygınlıktaki haremde 12 bin yıl terbiye ettiğini ifade etmektedir. Müellif bu durumu Hz. Peygamber'in (s.a.v) "Beni Rabbim terbiye etti, ne güzel etti"¹⁷⁹ hadisinin açıklaması olarak zikreder.¹⁸⁰

3.1.2. Varlıkların İlk Nurdan Yaratılışı

Mustafa b. Abdülkerim varlıkların ilk nurdan yaratılma hususunu iki şekilde ele almaktadır. Birinci olarak ilk nurun –aşağıdaki tabloda da gösterildiği üzere- 4 bölüme ayrılıp bir kısmından arş, bir kısmından kürsi bir kısmından arşın ve kürsinin hazinelerinin yaratıldığını ifade etmektedir. Dördüncü kısım ise nur olarak kalıp muhabbet makamında 12 bin yıl terbiye edilerek tekrar 4 kısma ayrılmıştır. Bundan da kalem, levh, cennet yaratılmış ve nur-ı Muhammedi de havf makamında 12 bin yıl terbiye edilerek tekrar dörde ayrılmıştır. Bu bölünmede ise melekler, Güneş ve yıldızlar yaratılmıştır. Buradaki nur-ı Muhammedî ise reca makamında 12 bin yıl terbiye edilmiş ve son defa dörde ayrılmıştır. Burada ise akıl, hilm, tefvik yaratılmış

¹⁷⁶ Çakmaklıoğlu, "Modern Dünyada Ezeli Hikmet Geleneğinin Yeniden Canlanması: Batı'da İbnü'l-Arabî'ye Yönelik İlginin Tarihi Seyri", 444.

¹⁷⁷ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 19b-20b.

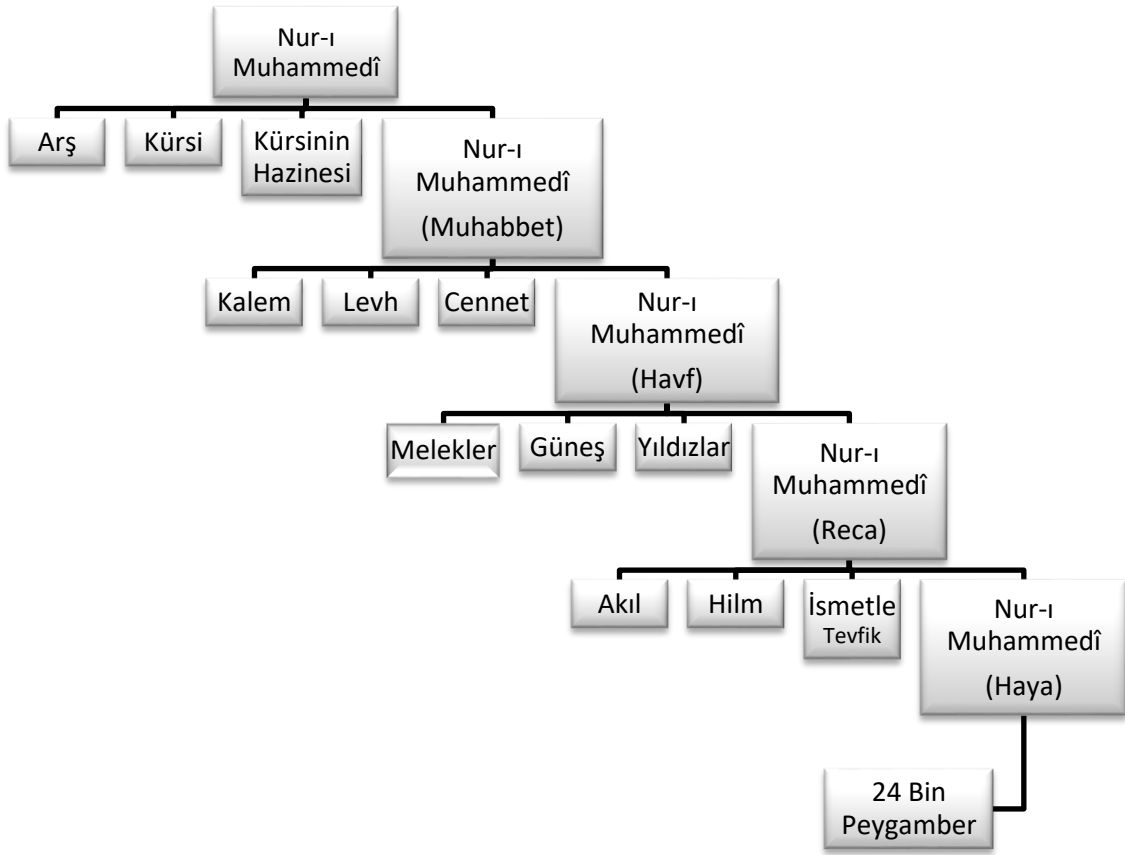
¹⁷⁸ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 21b.

¹⁷⁹ İmam Süyûtî, *Camiu's-Sağir-Sahih Kaynaklardan Seçme Hadisler*, trc. Heyet, İstanbul, Yeni Asya Yayınları, 2002) 1, 224 (No. 310).

¹⁸⁰ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 21b.

nur-ı Muhammedi ise hayâ makamında 12 bin yıl terbiye edilmiştir. Ardından bu nurun Allah'ın ona nazar eylemesiyle terlediği ve ondan dökülen 24 bin katre ter damlasından 24 bin peygamberin yaratıldığını belirtmektedir.¹⁸¹ Bu sıralama tasavvufî eğitimde sâlikin sülûkunda geçtiği halleri hatırlatmaktadır. Hal, “kalplere yerleşen bir durum” olarak nitelenmekle birlikte genel olarak muhabbet, havf, reca, kurb bu hallerdendir.¹⁸² Bu bölünmelerin daha iyi anlaşılabilmesi için aşağıdaki tabloda gösterilmesi uygun görüldü.

Tablo 1: Nur-ı Muhammedî'nin Zuhûru

İkinci olarak ise ilk nurdan yaratılma ile ilgili *Evveliyata Dair Hadîs-i Şerîfler* babı altında ele aldığı, ulemâ nezdinde olduğunu belirttiği bir tasnif daha yapmaktadır. Buna göre de Allah Teâlâ Hz. Muhammed'in (s.a.s) nurunu yarattıktan sonra 4 bölüme ayırdı.¹⁸³ Bir kısmından akıl¹⁸⁴, bir kısmından levh-i mahfûz,¹⁸⁵ bir kısmından kalem¹⁸⁶

¹⁸¹ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 22a-22b.

¹⁸² Ebû Nasr es-Serrâc Tûsî, *el-Lumâ*, trc. Hasan Kamil Yılmaz, (Ankara: Altınoluk Yayınları, 1996) 41.

¹⁸³ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 25b.

¹⁸⁴ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 26a.

ve bir kısmından da ruh¹⁸⁷ yaratıldı. Şimdi müellifimizin ilk nurdan yaratıldığına bildirdiği akıl, kalem, levh gibi kavramların önce terimsel anlamları ardından da eserde geçtiği şekliyle oluşumlarını değerlendirelim.

3.1.3. Akıl

Akıl sözlükte tutmak, bir şeyi sınımsıkı kavramak, insanda ilmi kabul etmeye hazır güç¹⁸⁸ insanın düşünme ve anlama hassası anlamlarında kullanılmaktadır.¹⁸⁹

Kur'an-ı Kerim'de akıl, insanın dinen sorumlu kılınmasını sağlayan, davranışlarını anlamlandıran, imanî hakikatları kavrayacağı bir meleke olarak geçmektedir.¹⁹⁰ Hadîs-i şeriflerde ise akıl, Allah'a itaat edebilmek için gerekli olan yeti, insanların birbirlerine üstünlük vesilesi,¹⁹¹ güzel ahlakı destekleyen ve şeytana isyan etmeye yardımcı olan özellik¹⁹² şeklinde geçmektedir.

Tasavvuf çevrelerinde akıl, ilk dönemlerde nasları anlamaya yarayan, dünya ve ahiret mutluluğunu elde etmeyi sağlayan bir alet olarak görülmüştür. İleriki dönemlerde nefsanî arzuların zıddı olarak görülmekle birlikte başta Gazzâlî (ö.505/1111) olmak üzere bazı âlimlerce aklın yanılabilirliği; metafizik hususlarda ise yetersiz kalacağı düşüncesi savunulmuştur.¹⁹³ Tasavvufî düşüncede akla bir başka yaklaşım da kalbin, ruhun, nefsin birer idrak merkezleri olmasıdır. Yani buna göre akıl sanıldığı şekilde ayrı bir varlık değil yukarıda sayılan idrak merkezlerinin birer fonksiyonudur ve birbirinden ayıran yönü ise akletme kalitesidir.¹⁹⁴

Aklın, işlevselliğinden önce ve çok daha farklı olarak öne çıkan yönü onun ilk yaratılan varlık olmasıdır. İlk yaratılan varlığa fonksiyonlarına göre kalem, Nûr-ı Muhammedî, levh-i mahfûz gibi isimler verilmiştir. Kendisinde taşıdığı özelliğine göre farklı açılardan yapılan bu isimlendirmelerden biri de akıldır. Bu görüş Hâris el-Muhâsibî'den (ö. 243/857) itibaren görülmeye başlanmıştır. İlerleyen zamanlarda

¹⁸⁵ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 26b.

¹⁸⁶ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 27b-28a.

¹⁸⁷ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 28b.

¹⁸⁸ el-İsfahânî, "akıl", 715- 716.

¹⁸⁹ Sâmi, "akıl", 943.

¹⁹⁰ Süleyman Hayri Bolay, "Akıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 18 Eylül 2021).

¹⁹¹ Gazzalî, *Mesîru Umûmi'l-Muvahhidîn Şerh u Terceme-i İhyâu Ulumi'd-Din*, trc. Yusuf Sıdkı el-Mardinî, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, (2015) 1/550.

¹⁹² Tirmizî, "Bir ve Sıla" 62.

¹⁹³ Uludağ, "Akıl".

¹⁹⁴ Hacı Bayram Başer, "Doğru Düşünmenin Aracı Olarak Nefis Terbiyesi: Tasavvufta Akıl-Kalp Karşıtlığının Anlamı Üzerine", *Sabah Ülkesi*, (10.01.2022)

İbnü'l-Arabî (638/1240), Abdülkerim Cîlî (832/1428) gibi mutasavvıflar tarafından farklı formlarda ortaya konulmuştur. Ancak ilk yaratılan varlığın akıl oluşu ile ilgili rivayetler hadis otoritelerince çoğunlukla mevzu kabul edilmiştir.¹⁹⁵ Bu konunun dayandırıldığı hadislerden biri şudur: “Allah’ın yarattığı ilk şey akıldır, Ona ‘öne dön’ dedi, o da döndü. Sonra ‘arkaya dön’ dedi, o da döndü. Sonra Allah şöyle buyurdu: ‘İzzetim ve celâlim hakkı için senden daha kıymetli bir şey yaratmadım. Seninle alırım, seninle veririm. Seninle mükâfatlandırır, seninle cezalandırırım.’”¹⁹⁶

Öncelikle bazı sûfiler ‘bilme’ işini ‘var olmak’ ile aynı anlamda kullanmışlardır. Yani ilk var olan aynı zamanda ilk bilendir. İlk akıl da Mutlak Varlık’ın tecellisini ilk akleden olması dolayısıyla ilk var olandır.¹⁹⁷ Sûfiler akli akledebilme seviyesi ve alanı kapsamında farklı ayrımlarda incelemişlerdir Bunlar akl-ı evvel, akl-ı küllî, akl-ı cüz’î, akl-ı mead, akl-ı meaş gibi kavramlarla ifade edilmiştir.

Akl-ı evvel bu kavramlar arasında ilahi hakikatlerin taayyün ettiği ilk akıldır. Bir başka ifadeyle ilm-i ilahinin tafsilidir. Bunun yanında yaratılan ilk soyut varlık olarak Allah’ı idrak edebilen bir akıldır. Öteki varlıkların oluşumu ve yazılışında araç olması bakımından kalem-i a’lâ olarak da isimlendirilmektedir. Kalem-i a’lâ olması hasebiyle ilm-i ilâhi ile levh-i mahfûz arasında bulunmaktadır. Bu da şu demektir ki ilâhi ilmin zahir olduğu -levh-i mahfûza işlendiği- nurâni bir idrak aracıdır.¹⁹⁸ İkinci olarak da akl-ı küllî gelmektedir. Akl-ı küllî ise akl-ı evvelin mazharıdır ve onun nurundan istifade eder. Hevâ ve hevesten uzak, ilâhi emirlere tam bir itaat içinde olan akıldır. Bu yönüyle enbiya ve evliyânın akılları olarak görülmektedir. Akl-ı küllîye hakikat-i Muhammediyye de denilmektedir.¹⁹⁹ Akl-ı küllînin bir de cüz’î yönü vardır. Akl-ı meaş da denilen bu akıl, dünya işleri ile ilgili olup tüm insanlarda mevcuttur. Sûfilerin aklın yetersizliği ile kastettikleri bu akıldır.²⁰⁰

Mustafa b. Abdülkerim’in, eserinde ilk yaratılan varlık ile ilgili iki şekilde tasnif yaptığı daha önce belirtilmişti. Birinde varlığı Nûr-ı Muhammedî ile başlatıp arş, kürsi, arşın ve kürsinin hazineleri şeklinde dört bölüme ayırmış,²⁰¹ âlimlerin

¹⁹⁵ Uludağ, “Akıl”.

¹⁹⁶ Gazzali, *İhya*, 1/548

¹⁹⁷ Hür Mahmut Yücer, *Temsiller*, (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2019), 35.

¹⁹⁸ el-Cîlî, *İnsân-ı Kâmil*, 297.

¹⁹⁹ Bekir Köle, “Tasavvufa Göre İlahi Hakikatlerin İdrakinde Aklın Konumu”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, (Nisan 2013), 84-87.

²⁰⁰ Köle, “Tasavvufa Göre İlahi Hakikatlerin İdrakinde Aklın Konumu”, 300-301.

²⁰¹ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 22a.

görüşlerini aktardığı diğer tasnifte ise Nur-ı Muhammedî'nin Allah'ın emri ile akıl, levh-i mahfûz, kalem, ruh şeklinde kısımlara ayrıldığını ifade etmişti.

Müellif ilk yaratılan Muhammedî nurun, Allah'ın takdir kudretini aklederek yani akletme fiilini gerçekleştirip emir ve nehiylere itaat etmesi ve Âdem'e nefsinin karanlıklarını öğretip hissî ve aklî şeyleri de idrak etmesi sebebiyle akıl diye isimlendirildiğini belirtmiştir.²⁰² Yani nurun akletme yetisi olan kısmı akıl diye isimlendirilmiştir. Bu akıl yukarıda belirtilen küllî akıl ile örtüşmektedir. Ayrıca bu nurun Âdem'e nefsin karanlıklarını öğretmesi ifadesi nurun akleden yönünün yani aklın, nefsi tanıdığını ve insanı yönlendirdiğini göstermektedir. Bu düşünce yukarıda ifade edilen, aklın farklı bir varlık olmadığı; kalbin, ruhun, nefsin bir fonksiyonu olduğu fikri ile ortak bir paydada birleşmektedir. Yani kâmil noktadaki bir kalbin akletmesi, yine kendisinden geldiği nurun, akleden yönü ile birleşmektedir.

3.1.4. Levh-i Mahfûz

Sözlükte “üzerine yazı yazılabilen düz yüzey”²⁰³ anlamında levh ve “saklanmış, korunmuş”²⁰⁴ anlamındaki mahfûz kelimelerinin birleşiminden oluşan “korunmuş levha” şeklinde kullanılan bir isim tamlamasıdır. Terim olarak ise gerçekleşmiş ve gerçekleşecek her şeyin ulvî âlemde yazılı bulunduğu²⁰⁵; “Kur'an'ın aslı” şeklinde de ifade edilen levhadır.

Kur'an'da levh-i mahfûz terkibi sadece bir yerde geçmektedir. Ayette Allah Teâlâ'nın Cebrail (a.s) aracılığıyla yeryüzüne indirmiş olduğu Kur'an'ın, -mahiyeti bilinmeyen- bir levhada yazılı olduğu ve burada korunduğu ifade edilmektedir.²⁰⁶ Bu ayet ile Kur'an'ı inkâr eden; onunla sihir, şiir, efsane gibi ifadelerle istihza eden bir takım kimselere onun aslının levh-i mahfûzda korunduğu hakikati bildirilmiştir.²⁰⁷ Hadîs-i şeriflerde ise levh-i mahfûz hakkında terimsel anlamda anlaşıldığı şekilde bilgiler verilmekle birlikte yazı malzemesi olarak da levh ifadesi kullanılmıştır. Örneğin bir hadîs-i şerifte “Hiçbir şey yok iken Allah vardı. Daha sonra Allah Levh'i

²⁰² Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 25b-26a.

²⁰³ Sâmi, “levh-i mahfûz”, 1247.

²⁰⁴ Sâmi, “levh-i mahfûz”, 1302.

²⁰⁵ Sâmi, “levh-i mahfûz”, 1247.

²⁰⁶ el-Buruc 85/21-22.

²⁰⁷ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 5/594.

yarattı ve yaratılacak her şeyi, kıyamete kadar olacak durumlarıyla birlikte oraya kaydetti.”²⁰⁸ buyurulmuştur.

Tasavvuf ıstılâhında levh-i mahfûz farklı anlamlarda kullanılmıştır. Örneğin İbnü’l-Arabî levh-i mahfûzu -ilk yaratılan olarak ifade ettiği- ilahi kalemin ikileyicisi; ilahi kalemin yazdıklarının mevzisi; kitapların indirildiği kaynak;²⁰⁹ olarak yorumlamıştır. Bunun yanında bazı sûfilere göre varlığın en değerli özeti olarak ifade edilen insanın kalbi de levh-i mahfûz olarak isimlendirilmiştir.²¹⁰

Mustafa b. Abdülkerim ise levh-i mahfûzu yukarıdaki görüşlerle paralel olarak âyân-ı sâbitenin mahalli ve ilâhi sırların bulundurulduğu yer olarak tarif etmektedir. Bununla birlikte “Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık kitaptadır.”²¹¹ ayetine atıfla ulûhiyyet âleminde insanlık âlemine intikal edecek hayır, şer, fayda, zarar lütuf, kahır, sevaplar ve günahlar, mutluluklar ve mutsuzluklar gibi tüm işlerin apaçık yazılı olduğu yer olarak tarif etmektedir.²¹²

3.1.5. Kalem

Sözlükte yontulup açılarak yazı yazmada kullanılan bir alettir.²¹³ İstilahta ise ilahi âlemde, varlığın başlangıcından sonuna kadar tüm varlıkları ve olayları yazan ilâhi araçtır.²¹⁴

Kur’an’da kalem dört defa geçmektedir. Bunlar yeryüzündeki tüm ağaçlardan kalem yapılırsa Rabbin kelimelerinin yazılmakla bitmeyeceği,²¹⁵ Allah’ın kalemle yazmayı öğrettiği,²¹⁶ Kalem suresinde kaleme ve yazdıklarına yapılan yemin edilmesi²¹⁷ şeklinde kullanılmış ve son olarak Hz. Meryem hakkında kura çekildiği esnada atılan oklar²¹⁸ da kalem kelimesi ile ifade edilmiştir. Hadislerde kalem çoğunlukla ilahi takdir aracı olarak kullanılmıştır. İncelenen metinde de tartışıldığı üzere bir hadiste ilk yaratılanın kalem olduğu, kıyamete kadar gerçekleşecek her şeyi

²⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, trc. Hüseyin Yıldız, Hasan Yıldız, Zekeriya Yıldız, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2014, 4/431.

²⁰⁹ Muhyiddin İbn Arabî, *Fütühat-ı Mekkiyye*, terc. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007) 1/404.

²¹⁰ M. Zeki Duman, “Levh-i Mahfûz ve Kur’an”, *Marife Dergisi* 8/1, (2008), 22.

²¹¹ el-Enam 6/59.

²¹² Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü’l-Hakîkati’l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 26a-26b.

²¹³ Sâmi, “kalem”, 1080.

²¹⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Kalem”, (Erişim 19 Eylül 2021).

²¹⁵ el-Lokman 31/27.

²¹⁶ el-Alak 96/4.

²¹⁷ el-Kalem 68/1.

²¹⁸ el-Al-i İmran 3/44.

yazacağı, yazdıktan sonra da kuruduğu bildirilmiştir.²¹⁹ Bunun yanında Resûlullah miraca çıktığında meleklerin yazdığı kalem seslerini duyduğunu söylemiştir.²²⁰

Kalem tasavvufta ilm-i tafsîl olarak isimlendirilmektedir. Bunun sebebi ilahi kelimelerin bir sûrete dökülmesinin aracı olmasındandır. Yani ilâhî bilginin harf suretine dökülerek bir varlık kazanmasını sağlamasındandır.²²¹ Bu yönüyle Hakikat-i Muhammediyye mertebesine de kalem denilmektedir. Ayet-i kerimede “Nûn’a ve kalemin yazdıklarına yemin olsun ki” ifadesindeki Nûn, lâ taayyün mertebesindeki Allah; kalem ise Hakikat-i Muhammediyye olarak açıklanmaktadır. Bu kalemin mürekkebi nurdur. Yazılanlar da kâinattır.²²² İbn Arabî de kalemin ilk yaratılmış varlık olduğunu söylemektedir. Buna göre Allah’ın emri doğrultusunda ilm-i ilahideki bilgileri yazarak bir surete büründürmüş ve levh-i mahfûz oluşmuştur.²²³

Mustafa b. Abdülkerim’in de kalem ile ilgili görüşleri bunlara paraleldir. O da kalemi, ilk yaratılan varlığın yani nûr-ı Muhammedînin bir yönü olan ve evvelin ve âhirin ilimlerini levh-i mahfûza yazan yetenek olarak tarif etmiştir. Dolayısıyla ilk yaratılan varlık akletme yönüyle akıl, yazma yönüyle kalem diye isimlendirilmiştir Bu yazma yeteneği ile Hak ile halk arasında bir vasıta olduğunu belirtmiş ve Adem (a.s) vasıtasıyla da yazılanların meydana çıktığını ifade etmiştir. Müellif bu bilgilere Allah Tealâ’nın kalemlle yazmayı öğrettiğini ve insana bilmediğini bildirdiğini anlatan Alak suresi 4-5. Ayetleri delil olarak sunmuştur. Bunun yanında kalemin tasavvufta tafsil ilmine işaret ettiğini belirtmekle birlikte ulemânın, o kalemin uzunluğunun ilahi sene hesabı ile beş yüz yıllık yol kadar olduğunu belirttiklerini nakletmiştir. Bu gündüz ve gecelerin, dünyevi senelerden bin yıllık uzunlukta olduğunu belirtmiştir.²²⁴

3.1.6. Ruh

Sözlükte, insan ve hayvandaki hayatî madde, can, hareket, kuvvet, tesir²²⁵ anlamlarına gelmekte olup terim olarak ise insan bedenine, ana rahminde olduğu esnada Allah’ın görevlendirdiği bir melek tarafından üflenene, insanın devamlılığını

²¹⁹ Buhârî “Kader”, 2.

²²⁰ Buhârî “Salât”, 1.

²²¹ Cebecioğlu, “kalem”, 188.

²²² Yücer, *Temsiller*, 36.

²²³ İbnü’l-Arabî, *Fütühat-ı Mekkiye*, 1/403.

²²⁴ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü’l-Hakikati’l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 27b-28a-28b.

²²⁵ Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyanûsu’l-Basît fi Tercemeti’l-Kamûsu’l-Muhît*, ed. Mustafa Koç (İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013) “ruh” 2/1131.

sağlayan, ölüm esnasında ise yine görevli melek aracılığıyla bedenden çıkartılan idrak edici özelliği de bulunan hakikatidir.²²⁶

Kur'an-ı Kerim'de ruh çeşitli anlamlarda yirmiden fazla yerde geçmektedir. Bunlar vahiy meleği Cebrâil (a.s),²²⁷ Hz. İsa (a.s)²²⁸, Kur'an-ı Kerim²²⁹, Allah'ın insana üflediği ruh²³⁰ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Hadîs-i şeriflerde de ruh kavramı çokça geçmektedir. Bunlardan bazıları, ruhların toplanmış cemaatler olduğu ve bazılarının dünyada birbirleriyle tanışıp anlaşacağı bazılarının anlaşamayacağı,²³¹ müminlerin ruhlarının öldükten sonra cesetlerine dönünceye kadar cennet ağaçlarında rızıklanan kuş gibi olacağı²³² şeklindedir.

Ruh tasavvuf ıstılahında genel anlamda üç şekilde anlaşılmıştır. İlk ikisi insan dışındaki varlıkların hususiyetlerinden yola çıkılarak varılan; biri duran maddenin karşılığı olarak görülen hareket ettirici kuvvet diğeri ise hayatın varlığını devam ettiren, bitkisel hayatı içine alan hayat gücü şeklindeki anlamlardır. Üçüncü olarak ise ilk ikisinden daha üstün bir anlamda kullanılan; akıl, ilim, irade, kelam gibi hassaları sağlayan, idrakin temeli olan kuvvettir. İnsanî ruh da denilen bu ruhun yapılan ayrımların en üstünü olduğu kabul edilir.²³³

Ruhu tanımlama ve keyfiyeti hakkında konuşma hususunda mutasavvıflar arasında farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Cüneyd Bağdâdî (ö. 297/909) ve Sühreverdî'nin (632/1234) de aralarında bulunduğu, tasavvuf ehlinin bir kısmı Allah Teâlâ'nın ruh hakkında “*Sana ruhtan soruyorlar. De ki: Ruh Rabbimin emrindedir. Size ilimden pek az şey verilmiştir.*”²³⁴ ayeti kapsamında suskunluğu tercih etmenin daha uygun olduğunu belirtmişlerdir. Zira bu ayet ile Resûlullah'ın (s.a.s.) Allah'ın bildirmesi ile ruh hakkında konuşmaktan kaçındığını bildirmişlerdir.²³⁵ Ancak başka bir kısım sûfî ise akıl yürütme yoluyla, bir kısmı ise vecd yoluyla elde ettiği bilgileri dile

²²⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Ruh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 15 Haziran 2021).

²²⁷ el-Bakara 2/87, 253, el-Meryem 19/17, el-Nebe 78/38.

²²⁸ en-Nisa 4/171.

²²⁹ eş-Şûrâ 42/52.

²³⁰ es-Secde 32/9, el-Hicr 15/29, el-Enbiya 21/91.

²³¹, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih*, trc. Abdullah Feyzi Kocaer (Konya, Hüner Yayınları, 2004) “Enbiya” 2.

²³² Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, trc. A. Muhtar Büyükçınar, Ahmet Tekin, Ömer Faruk Harman, Yaşar Erol, İstanbul: Kalem Yayıncılık, 1981, “Cenaiz” 117.

²³³ Cebecioğlu, “ruh”, 298.

²³⁴ el-İsra 17/85.

²³⁵ Şehâbeddîn Sühreverdî, *Avarifü'l-Mearif*, trc. Hasan Kamil Yılmaz, rfan Gündüz, Mustafa Uzun (İstanbul: Erkam Yayınları, 1993) , 554-555.

getirmişlerdir. Çoğunlukla bu gruptaki sûfiler ruhu latif bir öz/cevher olarak tanımlamışlardır. Örneğin Kuşeyrî (465/1072), insanın ruh ve beden toplamı olduğunu ve ruhun da yaratılmış latif bir öz olduğunu belirtmiştir. Ayrıca ruhun beden kalıbına yerleştirildiğini ve uyku halinde bedenden ayrılıp tekrar döndüğünü ifade etmiştir.²³⁶ Ebû Sâid el-Harrâz (ö. 277/890) ise bu saf ve parlak cevherin gaybı sezme, aklen bilinmesi güç şeyleri bilme gücünün olduğunu belirtmiştir. Ayrıca ruhun seyr ü sülûk mertebeleri ile tecelli ve perdelenme arasında bulunduğunu ifade etmiştir.²³⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) ise latif öze ilave olarak ruhun, nefsin tersi olarak hayır için harekete geçtiği ve bu hareketle kalpte bir nurun oluştuğunu belirtmiştir.²³⁸ İmam Gazzâlî'ye (ö. 505/1111) baktığımızda ise ruh iki anlamda kullanılmıştır. Biri bedendeki kalp boşluğunda bulunup damarlar aracılığıyla tüm bedeni; bir lambanın karanlık bir odanın köşelerinde dolaştırılıp aydınlatması gibi dolaşan latif bir cisimdir. İkincisi de tasavvufî ıstılahın insani ruh olarak tanımladığı; insanda bilme ve idrak etme yetilerini sağlayan araçtır.²³⁹

Buraya kadar görüşlerini incelediğimiz sûfilerin, çoğunlukla yapısı itibariyle ruhu tanımladığını görmekteyiz. Eserimizde özellikle vurgulanan husus ise kaynağı itibariyle ruhun durumudur. Bu hususta görüş bildirenler arasında olan İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) ruhun bedenler yaratılmadan önce tıpkı diğer varlıklar gibi yaratılmış olan; manevi bir cevher olduğunu belirtmektedir.²⁴⁰ İbnü'l-Arabî (638/1240) ise ruhu biraz daha geniş olarak ele alır ve canlı ve cansız tüm varlıkların bir ruhu olduğunu ve ruhların aslının Hz. Peygamber'in (s.a.s) ruhu olduğunu savunmaktadır. Bu sebeple O'na (s.a.s) Ebu'l-Ervâh denilmektedir.²⁴¹

Yine İbnü'l-Arabî'nin “varlığın mertebeleri” olarak adlandırılan düşünce sisteminde üçüncü sırada ruhlar mertebesi gelmektedir. Buna göre ruhlar mertebesi bir derece kesifleşerek -Hakikat-i Muhammediye olarak da isimlendirilen- Vahidiyet mertebesinin zâhiri olmaktadır. Ruhlar Hakikat-i Muhammediye mertebesine yani Hz. Peygamberin ilk taayyününe dayanmaktadır. Zahirî olması ifadesi de İbnü'l-Arabî'nin deyişiyle “zât-ı mutlakın ayrılık ve gayriyet nev'i üzerinden hariçte

²³⁶ Abdülkerim Kuşeyrî, *Risale-i Kuşeyrî*, trc. Ali Arslan, (İstanbul: Arslan Yayınları, 1980), 141.

²³⁷ Sühreverdî, *Avarifü'l-Mearif*, 558.

²³⁸ Sühreverdî, *Avarifü'l-Mearif*, 561.

²³⁹ Gazzâlî, *İhya-u Ulûmi'd-Din*, trc. Ahmet Serdaroğlu, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1985) 3/10.

²⁴⁰ Cengaver Taş, *Tasavvufta Ruh Kavramı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994), 105-108.

²⁴¹ Taş, *Tasavvufta Ruh Kavramı*, 114-119.

belirmesidir”. Bu mertebeye geçişle zuhur eden ruh kendisini, kendi gibi olanı ve Allah’ı idrak eder bir haldedir.²⁴²

Mustafa b. Abdülkerim de ilk yaratılanlar arasında sayılan, akıldan kastın Resûlullah’ın ruhu olduğunu söylemektedir. Allah Teâlâ o akla “ileri gel” diye emretti ve geldi, “geriye git” diye emretti ve gitti muhtevâsındaki hadisi²⁴³ delil olarak kullanmıştır. Bu hadisi Allah “ileri gel” diye emrettiğinde Resûlullah (s.a.s) dünyaya geldi. “geriye git” diye emrettğinde ise dünyadan gitti şeklinde izah etmektedir.²⁴⁴

İncelediğimiz eserde ruh konusu öncelikle en genel çerçevede Fahreddin Râzî’nin (ö. 606/1210) yaptığı taksime göre izah edilmiştir. Buna göre insanların ruhları üç kısma ayrılmaktadır. Bunlar ervâh-ı ashâb-ı saâdet, ervâh-ı ashâb-ı selâmet ve ervâh-ı ashâb-ı şekâvetir.²⁴⁵ Müellif bunları ilgili ayetler üzerinden açıklamaktadır.

Ashâb-ı saâdet “*Fakat (ölen kişi) Allah’a yakın kılınmışlardan ise ona rahatlık, güzel rızık ve Naim cenneti vardır.*”²⁴⁶ ayetinde işaret edilen cennet ehli kişilerdir. Bunlar, ibadet ve taatte önde olan, nebî ve velîlerin yolunun takipçisi, nefislerinin dizginlerini elinde tutup mâlâyânî işlerden gönüllerini koruyan seçkin kullardır.²⁴⁷

Ashâb-ı selâmet ise “*Eğer ahiret mutluluğuna ermiş kişilerden ise kendisine ‘selam sana ahiret mutluluğuna ermişlerden’ denir.*”²⁴⁸ ayetinde bildirilen ashâb-ı yemin şeklinde ifade edilen kullardır. Bunları ise müellif, yöneticilerin kapısından uzak durup yalnız Allah’a ibadet yolunda çalışan, her anlarını bu uğurda değerlendirip boşa zaman geçirmeyen ve Firdevs cennetlerinin sakinleri olan kullar olduklarını ifade eder.²⁴⁹

Ashâb-ı şimal ya da ashâb-ı şekavet şeklinde ifade edilen üçüncü gruptakilerin ise “*haktan sapan yalancılar*”²⁵⁰ ayetinde bildirilen kişiler olduğu belirtilmektedir. Bunların da isyan ve günah içinde, dünyanın lezzetlerine çok düşkün, cehalet ve azgınlığa dalmış, Allah’ın kullarına zulüm ve haksızlık yapan ve “*Amel defteri solundan verilenler ne bedbaht o solundan verilenler. İçlerine işleyen bir ateş ve*

²⁴² İbnü’l-Arabî, *Füsûsu’l-Hikem*, 110.

²⁴³ Gazzâlî, *Şerh u Terceme-i İhyâu Ulumi’d-Din*, çev. Yusuf Sıdkı el-Mardinî, 1/548.

²⁴⁴ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü’l-Hakîkati’l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 46a-46b.

²⁴⁵ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü’l-Hakîkati’l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 36a.

²⁴⁶ el-Vakîa 56/88-89.

²⁴⁷ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü’l-Hakîkati’l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 36a-37-a.

²⁴⁸ Vakîa 56/90-91.

²⁴⁹ Mustafa b. Abdülkerim, *İzâhü’l-Hakîkati’l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 38b-39a.

²⁵⁰ el-Vakîa 56/92

*kaynar su ve kapkara bir duman gölgesindedir.*²⁵¹ ayetinin muhatabı olan kişiler olduğu bildirilmektedir.²⁵²

Mustafa b. Abdülkerim ruh hakkında Fahreddin Razi'den (ö. 606/1210) yararlanarak yaptığı bu taksimden sonra Yahudilerin Hz. Peygamber'e (s.a.s) ruh hakkında sordukları soruda kastedilen ruhun insan bedeninin kendisiyle kaim olduğu insanî ruh olduğunu belirtmiş devamında Kur'an'daki ruh lafızlarını incelemiştir. Buna göre ruhun ilgili ayetlerde rahmet,²⁵³ bilgisi ve kemaliyle tüm meleklerin üstünde bir melek,²⁵⁴ Cebrail (a.s),²⁵⁵ vahiy²⁵⁶ ve Hz. İsa (a.s)²⁵⁷ manalarında kullanıldığını belirtmiştir.²⁵⁸

3.1.7. Emir ve Halk Âlemi

Âlem kelimesi sözlükte kâinat, dünya, güneş sistemi, insanlar, topluluk²⁵⁹ gibi anlamlara gelmekle birlikte genel olarak Allah dışındaki her şey/mâsivâ için²⁶⁰ kullanılmaktadır. Kur'an'da ve hadislerde de bu anlamlarda geçmektedir. İslam düşünürlerince ise insanlar;²⁶¹ ruh sahibi varlıklar; tüm varlık türleri;²⁶² insanlar, melekler ve cinlerden akıl ve ruh sahibi varlıklar;²⁶³ gibi daha müstakil bir manada anlaşılmaya çalışılmıştır. Ancak daha sonraki dönemlerde âlem anlayışı maddi ve manevi bir formda kullanılır olmuştur. Farklı tasnifler de bulunmakla birlikte tasavvuf çevresinde akıl ve duyularla anlaşılabilen âleme maddi âlem, akıl ve duyularla bilinemeyene manevi âlem, bu ikisi arasında olduğu kabul edilen âleme ise berzah âlemi denilmiştir. Yine tasavvuf çevrelerince âlemin oldukça geniş olduğu düşünülmektedir. Öyle ki bu genişliği belirtmek için 18.000 ya da 360.000 âlemin bulunduğu belirtilmiştir.²⁶⁴

²⁵¹ el-Vâkıâ 56/41-43.

²⁵² Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 39a-40a.

²⁵³ el-Mücadele 58/22.

²⁵⁴ en- Nebe 78/38.

²⁵⁵ en-Nahl 16/102.

²⁵⁶ eş-Şûrâ 42/52.

²⁵⁷ en-Nisâ 4/171.

²⁵⁸ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 41b-43a.

²⁵⁹ Sâmi, "âlem", 923.

²⁶⁰ Âsım Efendi, "âlem" 6/5123.

²⁶¹ Zekeriyâ Pak, "Âlemin Kelimesinin Kur'an'daki Anlamı Üzerine," Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 13 (Haziran 2009), 6.

²⁶² Pak, "Âlemin Kelimesinin Kur'an'daki Anlamı Üzerine", 7.

²⁶³ Ebû Leys Semerkandi, *Bahru'l-Ulûm*, thk. Ali Muhammed el-Muavvız, Adil Ahmed Abdilmecud, Zekeriyâ Abdülmecîd en-Nûtî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, 1993), 1/ 80.

²⁶⁴ Süleyman Uludağ, "Âlem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 14 Ekim 2021).

Mustafa b. Abdülkerim de ruhun mahlûkât içerisindeki yeri hususunda emir ve halk âlemleri üzerinden bilgi vermektedir. Buna göre Allah Teâlânın bazı rivayetlerde geçtiği üzere 360 bin âlemi halk eylediğini bunların da emir ve halk âlemlerini oluşturduğunu belirtmektedir.²⁶⁵ Müellif bu âlemlerin zahirî ve batınî duyular aracılığıyla idrak edilebileceğini ifade etmektedir. Bunlar halk âlemini idrak edebilmeye yarayan zahirî beş duyu olan duymak, görmek, koklamak, tatmak ve dokunmaktır. Emir âleminin ise hiss-i müşterek,²⁶⁶ hayal, kuvve-i mutasarrıfa-i müdrike,²⁶⁷ vehim kuvveti ve hafıza kuvveti ile algılanabileceğini belirtmektedir. Ruhun da bu âlemlerden “De ki: Ruh Rabbimin emrindedir.”²⁶⁸ ayeti bağlamında Allah Teâlâ'nın “kûn” emrine istinâden emir âleminden olduğunu belirtmiştir.²⁶⁹ Ruhun dışında akıl, kalem, arş, kürsi ve cennetin de âlem-i emirden olduğunu ifade etmektedir. Âlem-i halka bu ismin verilmesinin sebebi ise bu âlemin yaratılmasına yarattığı bazı eşyaları vasıta kılmasıdır. Yani yaratılmış eşyalar aracılığıyla yaratıldıkları için halk âlemi denildiğini belirtmektedir.²⁷⁰

Müellif, ruhun tasnifi ve mahlûkat içindeki yerinin izahından sonra yapısı hakkında da fikir beyan etmektedir. Ruh, ateşin kömürde, kalayın külde, yağın zeytinde dağılışı gibi insan bedeninde dağılıp, sereyan eden nûrânî latifeler olarak tarif etmektedir. İnsan bedeninin ömrün başlangıcından sonuna kadar, bu ruhun nuruyla aydınlandığı ve yine ruh sayesinde hareket ettiğini belirtmektedir. Aynı zamanda, ruhun hareket mahalli olan beden, ömür ilerledikçe çöküp, dağılmasına rağmen ruhun asla yok olmadığını ve baki olduğunu ifade etmektedir.²⁷¹ Bedenin yok oluşundan sonra ise ruhun, kişinin yaşantısına göre saidlerden ise kutsal ve temiz semalara çıktığını; eğer şakilerden ise de cehennemden en aşağı katına sokulduğunu bildirmektedir.²⁷² Mustafa b. Abdülkerim ruhun tarifinde bazı ulemânın görüşlerini de nakletmektedir. Bunlardan birinde ruhun bedendeki durumunun suyun süngerin içindeki durumu gibi olduğu belirtilmektedir. Ayrıca bazı kişilerin de ruhun doğrudan

²⁶⁵ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 43b.

²⁶⁶ Duyu verilerinin toplandığı; ayrıca algı yanılması, hallüsinasyon, rüya gibi iç yaşantıların duyumlandığı algı merkezi için kullanılan psikoloji terimi. (Diyanet İslam Ansiklopedisi bk. “idrak” md.)

²⁶⁷ İdrak edilen şeyleri zihinde düzenleme ve kullanma kuvveti (Diyanet İslam Ansiklopedisi bk. “idrak” md.)

²⁶⁸ el-İsra 17/85.

²⁶⁹ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 44a.

²⁷⁰ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 44b.

²⁷¹ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 50a.

²⁷² Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 50b.

ilâhî zâtın nurundan olduğu iddalarını “vehm ve hayal” diyerek eleştirmektedir.²⁷³ Çünkü bu duruma Yahudilerin “Allah kendinden olana nasıl azap eder” sorularına telmihle “Allah göklerin ve yerlerin nurudur”²⁷⁴ ayetini örnek vermiş ve müfessirlerin bu ayeti “o ikisini aydınlatandır” şeklinde tefsir ettiklerini belirtmiştir.²⁷⁵

Mustafa b. Abdülkerim Hz. Peygamber’in (s.a.s) ruhun hakikatini bildiği görüşündedir. “De ki ruh Rabbimin emrindedir”²⁷⁶ ayetiyle kastedilenin yer itibarıyla emir âleminden olduğunu yani halk âleminden olmadığını belirtmek için kullanıldığını ifade etmektedir. Bu ayetin tefsirlerine bakıldığında ruhun Rabbin emrinden oluşu çoğunlukla, onun keyfiyetinin bilinemeyişi; onun Cebrail oluşu ve Allah katından nasıl geldiğinin soruluşu şeklinde yorumlanmıştır.²⁷⁷ Ancak müellifin kastettiği manaya benzer bir yorum İbn Arabî’de de görülmektedir. Buna göre ruhun Rabbin emrinden ifadesi ile ruhun halk âleminden değil de emir âleminden yani şekil, renk, yer, yön, mekândan münezze olan asıl kaynaktan olduğunun kastedildiğini belirtilmektedir.²⁷⁸ Bunu da “Allah sana bilmediğini öğretmiştir. Sana Allah’ın lütfu gerçekten büyük olmuştur.”²⁷⁹ âyeti ile desteklemiştir.

3.2. Hz. Peygamber’in Diğer Peygamberlere Üstün Olduğu 6 Husus

Allah Teâlâ Kur’an-ı Kerim’de bazı peygamberleri bazılarına üstün kıldığını belirtmektedir.²⁸⁰ Resûlullahın diğerlerine üstünlüğü de pek çok ayette ifade edilmektedir. O’nun hayatına yemin edilmesi²⁸¹, tüm insanlığa gönderilen bir elçi olması²⁸², diğer peygamberlerden O’na inanıp yardım edeceklerine dair söz alınması²⁸³ ve Kur’an’da Resûlullah’a ismiyle hitap edilmemesi ve “ey nebi”²⁸⁴, “ey Resûl”²⁸⁵ şeklinde hitap edilmesi bu faziletlerden bazılarıdır.

²⁷³ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 48b.

²⁷⁴ en-Nur 24/35

²⁷⁵ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 49a.

²⁷⁶ el-İsra 17/85.

²⁷⁷ Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, 282.

²⁷⁸ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Tefsir-i Kebîr/Tevilât*, trc. Vahdettin İnce, (İstanbul, Kitsan Yayınları, 2008) 1/675.

²⁷⁹ en-Nisa 4/113.

²⁸⁰ el-Bakara 2/253, el-İsrâ 17/55.

²⁸¹ el-Hicr 15/72.

²⁸² el-Âraf 7/158.

²⁸³ Âl-i İmrân 3/81

²⁸⁴ el-Ahzâb 33/1.

²⁸⁵ el-Mâide 5/67.

Hadis kaynaklarında ise bu üstünlüklerin sayısı -farklı rivayetlerde başka üstünlükler de bulunmakla birlikte- beş ya da altı olarak zikredilmektedir. Beş olduğu bildirilen hadiste Resûlullah (s.a.s) önceki peygamberlere verilmeyen beş şeyin kendisine verildiğini bildirmektedir. Bunlar yeryüzünün toprağının temiz sayılması ve yeryüzünün kendisi ve ümmeti için mescid kılınması, diğer peygamberler kendi kavimlerine gönderilirken O'nun tüm insanlara gönderilmesi, kendisine ümmeti için şefaathakki verilmesi, savaşlarda alınan ganimetlerin kendisine helal edilmesi ve bir aylık mesafeye kadar çevresine korku vermesidir.²⁸⁶ Mustafa b. Abdülkerim de eserinin hâtime kısmında Resûlullah'ın diğer peygamberlere altı konudaki üstünlüğünü ifade eden bu hadisi şerh etmektedir. Müellif eserinde bu üstünlüklerin altı olduğunu söylemektedir. Ancak hadisin kaynağında yukarıda sayılanların bulunduğu rivayet beş üstünlük içermektedir. Muhtemelen müellif yeryüzünün toprağının temiz olması ve mescid kılınmasını iki ayrı fazilet olarak saymıştır. Altı faziletin bulunduğunu bildiren rivayette ise müellifin kullandığından farklı olarak kendisine cevâmiu'l-kelim²⁸⁷ verilmesi ve peygamberliğin kendisiyle son bulması geçmektedir.²⁸⁸

1. Yeryüzünün Mescid Kılınması Ve Toprağının Temiz Olması

Mustafa b. Abdülkerim hadisin şerhinde ilk olarak dünyada belaların ve sıkıntıların mutluluk ile birlikte var olduğunu belirtmiştir. Bununla beraber dünyayı olayların yaşandığı bir konak, kötü hadiselerin merası ve bazı korkuların da mahalli olarak tanıtmıştır. Daha sonra Allah Teâlâ'nın dünyayı yarattığından itibaren ona hiç bakmadığını bildiren hadisi²⁸⁹ esas alarak bu şekilde olan dünyada diğer peygamberlerin sadece belirlenen yerlerde ibadet edebileceklerini, buralardan başka yerlerde ibadet etmelerinin yasak olduğunu belirtmektedir. Ancak Hz. Peygamber'in (s.a.v) nübüvvet ışığı doğduktan sonra O'nun gelişiyile yeryüzü, üzerinde ibadet edilebilir bir hale geldi ve kendisine mescid kılındı. Bunun yanında Hz. Peygamber'in nübüvvet iksirinin şerefiyle, karanlık ve bulanık olan toprak saf bir su makamına

²⁸⁶ Buhârî, "Sâlât", 56, Müslim, "Mesâcid", 3.

²⁸⁷ Cevâmiu'l-kelim, Hz. Peygamber'in (s.a.v) kendisine verilen kabiliyetle derin manalara nüfûz edebilmesi ve az sözle çok anlamı ifade edebilmesidir. Bazı âlimler bu özellik ile Kur'an'ın kastedildiğini, bazıları Kur'an ve hadislerin kastedildiğini söylemişlerse de birçoğu cevâmiu'l-kelimin hadisler olduğunu ifade etmiştir. M. Yaşar Kandemir, "Cevâmiu'l-kelim" , *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (12 Mart 2022)

²⁸⁸ Müslim, "Mesâcid", 5.

²⁸⁹ İsmail Hakkı b. Mustafa el-Hanefî el-Halvetî el-Bursevî, *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an*, thk. Abdülâtif Hasan Abdurrahim (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2013) 9/238.

çıkarak temiz oldu ve temizlik için de yeterli oldu. Dolayısıyla ibadetlerin eda edilebilmesi için gerekli olan abdestin, -gerekli şartlar bulunmakla birlikte- teyemmüm ile de mümkün olması kolaylığı getirildi.²⁹⁰

2. Hz. Peygamber'in (s.a.v) Tüm İnsanlığa Gönderilmesi

Her peygamber belirli bir ümmete gönderilmiş ve Allah'ın kendilerine bildirdiği hükümleri ancak gönderildiği ümmetine ulaştırmışlardır. O ümmet Peygamberlerinin vefatından sonra da yeni bir peygamberin risâletine ihtiyaç duymuşlardır. Ancak yazarın da ifade ettiği üzere Hz. Muhammed (s.a.v) nübüvvet ile görevlendirildikten sonra insanlığın tamamına peygamber olmakla görevlendirilmiştir. O'nun şeriatı kendisinden önceki şeriatları nesh etmiş ve diğer peygamberlere indirilmiş olan tüm hükümler kendisinin cevâmiü'l-kelim olmasıyla birlikte Kur'an'da toplanmıştır. Aynı şekilde müellif Hz. İsa'nın (a.s), dünyaya nüzûl ettiğinde Hz. Muhammed'in şeriatına tâbî olacağını ve insanları da ona göre irşad edeceğini belirtmiştir.²⁹¹

3. Hz. Peygamber'e (s.a.v) Şefaât Hakkı Verilmesi

Mustafa b. Abdülkerim mahşer gününde diğer nebîlerin "nefsî nefsi" diyeceklerini ancak peygamberlerin övüncü olan ve kendisine şefaât yetkisinin verildiğini bildiren Son Peygamber'in, ümmetinin âsîlerine ve günahkârların çoğuna şefaât ederek cehenneme girmelerine engel olacağını belirtmektedir. Böylelikle ümmetin sapkınlık çöllerinde şaşırıp kalmış ve cehalet denizine dalmış olanlarına şefaâtçi olacaktır.²⁹²

4. Bir Aylık Mesafeye Rağmen Kendisinden Korku Duyulması

Hadiste belirtildiği üzere Hz. Peygamber'in bir aylık mesafedeki bir düşmanının kalbine Allah'ın inayetiyle korku düşmektedir. Müellifin ifadesiyle henüz düşmanla savaşmadan dahi nübüvvetinin gücüyle hatta isminin anılmasıyla bile düşmana bulunduğu yer dar gelmektedir.²⁹³

5. Hz. Peygambere Ganimetlerin Helal Olması

²⁹⁰ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 56b-57a

²⁹¹ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 57b-58b.

²⁹² Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 58b-59a.

²⁹³ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 59b.

Hadiste işaret edilen bir diğer husus önceki peygamberlerin iman etmeyenlerle yaptıkları savaşlarda elde edilen ganimetler, yalnız Allah'a ait olup kimseye helal değildi. Bir savaştan ganimet alındığında Peygamberler onu bir yerde toplar, gökten gelen bir ateş onları yakar ve yok olurlardı.²⁹⁴ Ancak Hz. Peygamber'in (s.a.v) şeriatında savaşlarda elde edilen ganimetler helal kılınmıştır.²⁹⁵ Buna göre savaşlarda elde edilen ganimetlerin beşte biri, ayette belirtildiği şekilde Allah ve resûlüne, yakınlarla, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara geriye kalan da savaşçılara taksim edilmiştir.²⁹⁶ Müellife göre de zulmün karanlıklarını aydınlatan Muhammedî güneş doğdu. O'nun ve beraberindekilerin Allah yolunda cihad etmesi en faziletli amel sayıldı. Kur'an'da da ifade edildiği üzere Allah cihad etmek için ayakta olanları derece itibarıyla oturanlardan üstün kılmıştır.²⁹⁷ Müellif bu ayetin delaletiyle Allah'ın, kâfirlerle cihad eden mücahidlere kâfirlerin mallarını helal kıldığını belirtmiştir. Dolayısıyla önceki peygamberlere verilmeyen bir hakkın Allah Resulüne verilmesiyle onlardan üstün kılındığını göstermektedir.²⁹⁸

²⁹⁴ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2015), 21/111.

²⁹⁵ el-Enfal 8/1.

²⁹⁶ el-Enfal 8/41.

²⁹⁷ en-Nisâ 4/95.

²⁹⁸ Mustafa b. Abdülkerim, *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye* (Hâlet Efendi, 76) 60a-60b.

SONUÇ

Tespitlerimize göre Mustafa b. Abdülkerim Osmanlı'nın 16. asrının sonları ile ve 17. asrının ilk yarısında yaşamıştır. Bu dönem devlet için siyasi, ekonomik ve askeri alanlarda inişli çıkışlı bir dönemdir. Özellikle Sultan IV. Murat dönemi ise devletin güçlendiği, içte otoritenin sağlam olduğu, dışta ise bölgesel anlamda söz sahibi olduğu dönemdir. O döneme kadar, özellikle yönetimin gücü yerinde olduğu zamanlardan itibaren eğitimin merkezleri olan medreselerin ön planda olduğu, devlet eliyle desteklendiği dolayısıyla ilmî faaliyetlerin güçlendiği zamanlar yaşanmıştır. Bununla birlikte o dönemlerde yönetimdeki padişahların ilmî faaliyetleri özellikle takip ettiği, öne çıkan ilim adamlarına hürmet ettiği, bizzat ilgilenip desteledikleri de bilinmektedir. Öte yandan yine o dönemde Selçukludan beridir Anadolu'da faaliyet gösteren tasavvufî çevreler de gelişme ve teşkilatlanma imkânı bulmuş, ülke dışında kurulmuş bazı tarikatlar da Osmanlı devletinde faaliyet göstermeye başlamıştır. Tarikatlar dini ve sosyal faaliyetlerinin yanında ihtiyaç olduğunda devlete askeri bakımdan da destek vermişlerdir. Ayrıca faaliyet gösterdikleri bölgelerde tarikattaki nüfuz sahibi kişilerin irşad edici ve birleştirici tutumu da o bölgenin yönetimine olumlu katkı sağlamıştır. Bu bağlamda tarikatların da saray ile iyi ilişkileri olduğu, sultanların tarikat şeyhlerine hürmet ettiği bilinmektedir. Ayrıca bu dönemde medrese ve tekkelerin yakın ilişkiler kurması âlim-şeyh profili oluşmasını sağlamıştır.

Böyle bir dönemde yaşadığı tahmin edilen müellif yazdığı eserden anlaşıldığı üzere tasavvufun önemli bir konumunun olduğu bir dönemde yaşamıştır. Eserinde atfı yaptığı kişilere, eserlere ve eserin konusuna bakıldığında ise tasavvufun metafizik yönü üzerine eğildiği anlaşılmaktadır. Özellikle uzunca saygı ifadeleriyle andığı İbnü'l-Arabî'den etkilendiği ve onun fikirlerini şerh ettiği görülmektedir. Eserinde dönemin ilim ve yazı diline uygun olarak Osmanlı Türkçesi yanında Arapça ve Farsça'yı da yoğun olarak kullanmıştır. Her ne kadar kesin bir sonuca varılamamış olsa da nüshalardan anlaşıldığı üzere tasavvufî yönünün yanında idârî yönünün de olduğu bilgisi zikredilmelidir.

Eserin başından sonuna kadar genel çerçevede incelendiğinde müellifin Hz. Peygamber'i savunma ve üstünlüğünü ispat etme gayreti içinde olduğu görülmektedir. Metnin giriş bölümünde Sultan IV. Murat'ın ehl-i sünnet itikadının dışında olan Şiîlerle mücadelesini ayet ve hadisler ile destekleyerek övmekte, onlarla savaşarak

ümmetin başındaki önemli bir sorunu ortadan kaldırdığı için Sultana da tazimde bulunmaktadır. Ayrıca dönemin ulemâsının, kendisinin “mülhid taife” olarak bahsettiği bu kişilerin öldürülmelerini büyük gazâ; bunların öldürdüklerini de şehâdet makamına nâil olmuş kimseler olarak gördüklerini belirtmektedir. Daha sonra Hz. Peygamber’in yolundan giden sahabelerin de faziletini belirtmekle de ashabı korumaktadır. Eserin asıl bölümünde ise Hz. Peygamber’in varlığın başlangıcı olduğunu belirterek tüm varlıkların kaynağı olduğunu ifade etmektedir. Hâtîme kısmında ise Hz. Peygamber’in diğer peygamberlerden üstün olduğu altı hususu izah ederek şeriatının diğer şeriatlardan üstün olduğunu ve O’nun tüm peygamberlerin üstünde olduğunu belirtmektedir. Bu yönleriyle eserin, ehl-i sünnet itikadının dışında kalan tüm görüşleri ve Hz. Peygamber’i kabul etmeyen tüm inanışları reddettiği gözlemlenmektedir.

Müellifin, eserinde özel olarak da Hakikat-i Muhammediyye konusunu hem izah edip hem de savunduğu görülmektedir. Eser, kendisine ilk yaratılan varlık ile ilgili sorulan bir soruya cevap amacı taşımaktadır. Ele aldığı konular ile ilgili çokça ayet ve hadise atıf yaparak işârî yorumlar üzerinden görüşünü desteklemiştir. Bunun yanında yine ifade etmeye çalıştığı hususlarla ilgili birkaç âlimin görüşlerini birden zikrederek düşüncesini güçlendirmeye çalışmıştır. Müellif eserinde kullandığı hadisler hakkında kimi zaman sahih olduğunu vurgulamış çoğunda ise sûfi perspektifinden baktığı için olsa gerek bu hususu belirtmemiştir. Zira eserinde kullandığı hadislerin bir kısmının bazı hadis âlimlerince zayıf ya da mevzu kabul edildiği görülmüştür.

Müellif eserinde Hakikat-i Muhammediyye düşüncesinin ilgili kaynaklar üzerinden açıklamalarla doğruluğunu ispat etmeye çalışmıştır. Buna göre Allah Teâlâ mahlûkatı yaratmayı istediğinde ilk yarattığı Hz. Peygamber’in (s.a.v) nurudur. Bu nur dört defa dörder bölüme ayrılarak arş, kürsi, kürsinin hazineleri, kalem, levh, cennet, melekler, Güneş ve yıldızlar, akıl, hilm, tevfiik ve beşinci bölünmede de 24 bin peygamber yaratılmıştır. Her bir bölünmede sabit kalan nûr-ı Muhammedî bulunduğu bölümlerde de muhabbet korku, reca, hayâ makamlarında terbiye edilmiştir. Çalışmada bu bölünmeler, daha kolay anlaşılabilmesi için bir tablo üzerinde gösterilmiştir. Müellifin eserinde ayrıca bazı farklı konulara da atıf yaptığı görülmektedir. Örneğin ilk yaratılanın Hz. Peygamber’in nuru olmasından hareketle Hz. Âdem’in ruhunun da Hz. Peygamber’den yaratıldığını savunmaktadır. Bunun yanında Hz. Peygamber’in ruhun

hakikatini bildiğini savunmuştur. Bu ve bunun gibi konulara da değinerek açıklamalar yapılan eserde ruh, nur, emir ve halk âlemleri, Hz. Peygamberin diğer peygamberlerden üstünlüğü gibi konular hakkında bilgiler verilmiştir.

Bu çalışmanın tasavvuf alanında önemli bir yeri bulunan Hakikat-i Muhammediyye konusu ile ilgili yapılacak çalışmalar için istifadeli olacağını, aynı zamanda müellifin eseri kaleme alma sebebi de olan; ilk yaratılan varlığın ne olduğu ile ilgili sorulara bir cevap niteliğinde olmasını ümit ediyoruz.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs*, nşr. Muhammed Abdülaziz el-Hâlidî, 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Akman, Mustafa. "Hakikat-i Muhammedi Düşüncesi ve Bu Düşüncenin Referanslarını Aktaran İki Kaynak ve Müellifleri", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2 (Nisan-Eylül 2011), 107-131.
- Akpınar, Cemil. "Hasan Çelebi, Fenâri," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 02 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasan-celebi-fenari>
- Algar, Hamid. "Bahrû'l-Hakâik ve'l-Meânî," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 02 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bahrul-hakaik-vel-meani>
- Altaş, Eşref. "Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi", İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî, ed. Ömer Türker-Osman Demir. 91-164. İstanbul: İsam Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Ankaravî, İsmail Rusûhî. *Osmanlı Tasavvuf Düşüncesi-Makâsıd-ı Aliyye, fi Şerhi'Tâiyye*, haz. Mehmet Demirci, İstanbul: Vefâ Yayınları, 1. Basım, 2007.
- Arar, İsmail. "Mehmet Ali Aynî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 19 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ayni-mehmet-ali>
- Attâr, Feridüddin. *Mantıku't-Tayr*, çev. Yaşar Keçeci, İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1998.
- Aydın, İbrahim Hakkı. "Molla Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 04 Nisan 2022.
- Bakır, Abdulhalik – Altıngök, Ahmet. "Klasik Ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı Ve Tarihsel Coğrafyası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 26/2 (Aralık 2011), 361-422.

- Başer, Hacı Bayram. “Doğru Düşünmenin Aracı Olarak Nefis Terbiyesi: Tasavvufta Akıl-Kalp Karşıtlığının Anlamı Üzerine”, *Sabah Ülkesi*, (10.01.2022)
<https://www.sabahulkesi.com/2018/05/13/dogru-duesuenmenin-araci-olarak-nefis-terbiyesi-tasavvufta-akil-kalp-karsitliginin-anlami-uezerine/#easy-footnote-bottom-1-9697>
- Bolay, Süleyman Hayri. “Akıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 18 Eylül 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/akil#1>
- Bolay, Süleyman Hayri. “Ömer Ferit Kam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 19 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kam-omer-ferit>
- Bolay, Süleyman Hayri. “İsmail Feni Ertuğrul”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 19 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ismail-feni-ertugrul>
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih*, trc. Abdüllâh Feyzi Kocaer, Konya, Hüner Yayınları, 2004.
- Bursevî, İsmail Hakkı b. Mustafa el-Hanefî el-Halvetî el-, *Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Abdülatif Hasan Abdurrahim. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2013.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-Beyân*, 23 Cilt. İstanbul: Erkam Yayınları, 2015.
- Bûsîrî, Muhammed b. Said. *Kasîde-i Bürde*, çev. İlhan Armutçuoğlu, İstanbul: Erkam Yayınları, 2009.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012.
- Ceyhan, Semih. “Salahî Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 19 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/salahi-efendi>
- Cîlî, Abdülkerim el-. *İnsân-ı Kâmil*, trc. Abdülaziz Mecdî Tolun, İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Baskı, 2002.

- Çakar, Enver. “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdârî Taksimâtı”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 13/1, (2003), 351-374.
<https://app.trdizin.gov.tr/makale/TWpreU56Yz0/xvi-yuzyilda-sam-beylerbeyiliginin-idari-taksimati>
- Çakmaklıoğlu, M. Mustafa. “Modern Dünyada Ezelî Hikmet Geleneğinin Yeniden Canlanması: Batı’da İbnü’l-Arabî’ye Yönelik İlginin Tarihi Seyri”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü’l-Arabî Özel Sayısı)*, 23, (Haziran 2009), 425-456.
http://ktp.isam.org.tr/pdfdrq/D02193/2009_IX_23/2009_IX_23_CAKMAKLIOGLUMM.pdf
- Çakmaktaş, Büşra. “Sûfî’nin Bilgi Yolu”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/35 (Haziran 2017), 211-216.
<https://doi.org/10.17335/sakaifd.293106>
- Çelik, İsa. “Tasavvufî Gelenekte Hazarât-ı Hams veya Tenezzülât-ı Seb’â Anlayışı”, *Tasavvuf Dergisi*, 4/10, (2003), 159-184.
http://ktp.isam.org.tr/pdfdrq/D02193/2003_IV_10/2003_IV_10_CELIKI.pdf
- Çetin, Hasan Ali. *Akşemseddin’in Mâddetü’l-Hayat Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyât Araştırmaları Estitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Demir, Abdulalim, *İmâmiyye Şîa’sı Hadis Kaynakların Göre Sahabe Tasavvuru* Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Demirci, Mehmet. “Hakikat-i Muhammediyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 14 Ağustos 2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/hakikat-i-muhammediyye>
- Demirci, Mehmet. *Nûr-ı Muhammedî*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.
- Demirli, Ekrem. “Vahdet-i Vücûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 17 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vahdet-i-vucud>

- Derin, Süleyman. “Reynold Alleyne Nicholson”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 19 Ocak 2022.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/nicholson-reynold-alleyne>
- Dokuyan, Sabit. 16. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreseleri ve Günümüz Üniversiteleri, *Fatih Sultan Mehmet Han ve Dönemi*, ed. Ayşenur Bilge Zafer, 465-489. Bursa: Gaye Kitabevi, 1. Basım, 2016.
- Duman, M. Zeki. “Levh-i Mahfûz ve Kur’an”, *Marife Dergisi*, 8/1,s. 22 (2008), 9-44.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.3343936>
- Dünyabizim. “Tarihte Türk Asrı: 15 ve 16. yy’da Türkler” (Erişim 29 Aralık 2021).
<https://www.dunyabizim.com/dunyada-kultur/tarihte-turk-asri-15-ve-16-yyda-turkler-video-h22044.html>
- Emecen, Feridun. “Osmanlılar-Siyasi Tarih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 26 Aralık 2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlilar#1-klasik-donem>
- Erkan, Mustafa. “Bahrü’l-Hakâik,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 02 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bahrul-hakaik>
- Eryiğit, Adem. “Şîi-Sünnî mameet Tartışmaları Bağlamında Hz. Âişe (el-Hillî-İbn Teymiyye Örneği)”, *Turkish Journal of Shiite Studies(Şiilik Araştırmaları)*, 2/1 (Haziran 2020), 71-86. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siader>
- Gazzâlî, Ebû Hamid. *Mesîru Umûmi’l-Muvahhidîn Şerh u Terceme-i İhyâu Ulumi’-d-Din*, trc. Yusuf Sıdkı el-Mardinî, 8 Cilt, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Gazzâlî, Ebû Hamid. *İhya-u Ulûmi’-d-Din*, trc. Ahmet Serdaroğlu, 4 Cilt İstanbul: Bedir Yayınevi, 1985.
- Gedik, Fatma. *Sehl b. Abdullah et-Tüsteri ve Tasavvufî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
<https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/69055/sehl%20et->

[t%C3%BCsteri%20ve%20tasavvufi%20g%C3%B6r%C3%BC%C5%9Fleri%20.pdf?sequence=1&isAllowed=y](https://www.researchgate.net/publication/312222222)

Göksu Memet Mustafa. *Molla Gürânî'nin Gâyetü'l-Emânî İsimli tefsirinin Edisyon Kitiği (Necm-Nas Sûreleri Arası)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

Güçlü, Betül. “Molla Fenârî'nin Bilgi ve Varlık Anlayışı”, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
<https://acikerisim.erbakan.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12452/805>

Heysemî, Nureddîn el-. *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, çev. Hüseyin Yıldız, Hasan Yıldız, Zekeriya Yıldız, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 20 Cilt, 2015.

Hindî, Alaaddin Ali el-Müttakî b. Hüsâmeddin el-. *Kenzü'l-Ummâl fî's- Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*. nşr. Bekri Hayyânî, Saffet es-Sekkâ. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 5. Baskı, 1405/1985.

Hoca, Nazif. “Fahreddin b. Ömer el-Râzî'nin “Zâd-ı Maad'i”, Şarkiyât Mecmuâsı, 7 (Aralık 2011), 25-26;

İbn Mâce, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Yezîd, Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi, çev. Haydar Hatipoğlu, 10 Cilt, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, trc. Ahmed Avni Konuk, 4 Cilt, İstanbul: Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, 4. Baskı, 2005.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fütühat-ı Mekkiyye*, trc. Ekrem Demirli, 18 Cilt. İstanbul: Litera Yayıncılık, 1. Basım, 2007.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Tefsir-i Kebîr/Tevilât*, trc. Vahdettin İnce, 2 Cilt, İstanbul, Kitsan Yayınları, 2008.

İpşirli, Mehmet. “Osmanlılar- Medeniyet Tarihi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 21 Aralık 2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlilar#3>

İzutsu, Toshihiko. *İbn Arabî 'nin Füsûs'undaki Anahtar Kavramlar*, trc. Ahmet Yüksel Özemre, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1. Basım, 1998.

- İsfehânî, Rağıb el-. *Müfredât-Kur'an Kavramlar Sözlüğü*, trc. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Kara, Mustafa. “Ebü'l-Alâ Afifî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 19 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebul-ala-afifi>
- Karaman, Hayreddin vd. *Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Kâşifi, Hüseyin Vâiz-i. *Ahlâk-ı Muhsinî*, haz. Murat Demirkol, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Kılıç, Mahmut Erol. *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995. <http://www.tasavvufakademi.com/?bolum=ayrinti&no=1265>
- Kılıç, Mahmud Erol. “Muhyiddin İbnü'l-Arabî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 22 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-arabi-muhyiddin#1>
- Kılıç, Mahmut Erol. *Tasavvufa Giriş*. İstanbul: Sûfî Kitap, 4. Basım 2013.
- Köle, Bekir. “Tasavvufa Göre İlahi Hakikatlerin İdrakinde Aklın Konumu”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, (Nisan 2013), 81-96.
- Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011).
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Risâle-i Kuşeyrî*, trc. Ali Arslan, İstanbul: Arslan yayınları, 2. Baskı, 1980.
- Macit, Seyit. *1544 Tarihli Humu Evkâf Tahrîr Defteri*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996).
- MKÜTÜP, Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü/Milli Kütüphane, “Kişi Dizini” Erişim 23 Haziran 2021. <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/authority/personlist/1239>

- Mustafa b. Abdülkerim. *Îzâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 76, 1a-61b.
- Mustafa b. Abdülkerim. *Îdâhü'l-Hakîkati'l-Muhammediyye*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsevpaşa, 153, 1a-73a.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh-i Müslim*, thk. Mahmut b. Huzâr Temîm, Beyrut: Dâru'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, 1419/1998.
- Namlı, Ali. “İsmail Hakkı Bursevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 19 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ismail-hakki-bursevi>
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali. *Sünenü'n-Nesâî*, trc. A. Muhtar Büyükçınar, Ahmet Tekin, Ömer Faruk Harman, Yaşar Erol, İstanbul: Kalem Yayıncılık, 1981.
- Nevevî, İmâm Muhyiddîn. *Sahîh-i Müslim Şerhi el-Minhâc*, trc. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Karınca ve Polen Yayınları, 2012.
- Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyanûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kamûsu'l-Muhît*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Okumuş, Ömer. “Câmî, Abdurrahman” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 4 Nisan 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cami-abdurrahman>
- Öngören, Reşat. “Osmanlılar, Tasavvuf ve Tarikatlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 06 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlilar#12-tasavvuf-ve-tarikatlar>
- Öz, Mehmet. “Osmanlılar-Sosyal Hayat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 26 Aralık 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlilar#10-osmanli-toplumu>
- Özafşar, Mehmet Emin vd. (ed.) *Hadislerle İslam*, 6 Cilt, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Özcan, Tahsin. “Osmanlılar-Dini Hayat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 26 Aralık 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlilar#11-dini-teskilat-ve-gorevliler>

- Özşenel, Mehmet “İlk Yarattılan Varlık Konusundaki Rivayetler”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 1/4 (Haziran 1998), 171-189.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/divan/issue/25933/273214>
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Hallac-ı Mansur ve Eseri (Kitabü't-Tâvâsin)*. İstanbul: Fatih Yayınevi, 1. Basım, 1976.
- Pak, Zekeriya. “Âlemin Kelimesinin Kur’an’daki Anlamı Üzerine,” *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (Haziran 2009), 1-24.
<https://dergipark.org.tr/download/article-file/265194>
- Sâmi, Şemseddin. *Kâmus-ı Türkî*, nşr. Ahmet Cevdet, İstanbul: İkdam Matbaası, h.1317/1899.
- Semerkindî, Ebü'l-Leys. *Bahru'l-Ulûm*, thk. Ali Muhammed el-Muavviz, Adil Ahmed Abdilmevcud, Zekeriya Abdülmecid en-Nûfi, Beyrut:Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993.
- Sofuoğlu, M. Cemal. “Şia'nın Sahabiler Hakkındaki Bazı Görüşleri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (Ağustos 1981), 530-538.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir Muhammed el-Hudayrî es-, *Camii's-Sağir-Sahih Kaynaklardan Seçme Hadisler*, trc. Heyet, 4 Cilt, İstanbul, Yeni Asya Yayınları, 2002
- Süyûtî, Hafız Celaledin Abdurrahman es-. *Şerhü's-Sudûr bi-şerh-i Hâli'l-Mevtâ ve'l-Kubûr*, Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1985.
- Sühreverdî, Şehâbeddin. *Avarifü'l-Mearif (Tasavvufun Esasları)*, trc. Hasan Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, Mustafa Uzun, İstanbul: Erkam Yayınları, 1. Baskı, 1993.
- Şeşen, Ramazan. “Osmanlı İlimi, Osmanlılıların İlimlere Yaklaşımı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 0/37, (2002), 329-348.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarh/issue/9609/120028>
- Taberi, Muhammed b. Cerîr. *Taberî Tefsiri*, trc. Mehmet Keskin, İstanbul: Ümit Yayıncılık, 1995.

- Taş, Cengâver. *Tasavvufta Ruh Kavramı*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994. <https://atauni.edu.tr/yuklemeler/45c59d976982a28af06623ebf6717bf2.pdf>
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünen-i Câmiu's-Sahîh*, thk. Halîl b. Memun Şeyhâ, 8 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Marife, 1422/2002.
- Tûsî, Ebû Nasr es-Serrâc. *el-Lumâ*, trc. Hasan Kamil Yılmaz, Ankara: Altınoluk Yayınları, 1996.
- Türker, Ömer. “Şerhu'l-Mevâkıf: Kelam İlminin Son Büyük Klasığı”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14/28 (2016), 377-381.
- TYEKB, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, *Yazma Eserler Portalı* (Erişim 23 Haziran 2021). <http://yazmalar.gov.tr/>
- Uludağ, Süleyman. “Akıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 18 Eylül 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/akil#3-tasavvuf>
- Uludağ, Süleyman. “Alem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 14 Ekim 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/alem#2-tasavvuf>
- Uludağ, Süleyman. “Nur”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 04 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nur#1>
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. 6 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Basım, 1988.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kalem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 19 Eylül 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kalem--kader>
- Yıldız, Alim. *Menkıbeler Işığında Abdülvahhab Gazi*. Sivas: Be Yayınları, 2015.
- Yılmaz, Necdet. *XVII. Asırda Anadolu'da Tasavvuf*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Estitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Yılmaz, Ziyâ. “Murad IV”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 25 Ocak 2022). <https://islamansiklopedisi.org.tr/murad-iv>

Yusuf Şevki Yavuz. “Ruh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Erişim 15 Haziran 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ruh#1>

Yücer, Hür Mahmut. Küçük, Serhat, “Tasavvuf Literatüründe Ağaç Sembolizmi ve Muhyî'nin Temsil-i Şecer İsimli Eseri”, *Academic Platform Journal of Islamic Research*, 3/1, (2019), 13-28. https://www.apjir.com/full_journals/volume3_issue1/APJIR_article_3_1_2.pdf

Yücer, Hür Mahmut. *Temsiller*. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 1. Basım, 2019.

Yücer, Hür Mahmut. “Nefsini Bilen Rabbini Bildi”, *Diyanet Aylık Dergi*, 324, (Aralık 2017), 15-17. <https://dergi.diyanet.gov.tr/makaledetay.php?ID=30549#>

4. EKLER

EK 1: İZÂHÜ'L-HAKĪKATİ'L-MUHAMMEDİYYE ADLI ESERİN TRANSKRİPSİYON METNİ

[1b] Bismillâhirrahmânirrahîm

Hâvî fehvâ-yı kitâb-ı kerîm²⁹⁹

مرد دانا سخن ادا نکند

تا بنام حق ابتدا نکند³⁰⁰

Mâlik-i lem yezel Kerîm ü Kadîm.

Sâni-i bî-bedel Hakîm ü Alîm.

Nesr:

Cevâhir-i hamd ü sipâs ber-mebde-i nûr nâsîh-i şerâyi'-i ümem. Ve le'âlî şükr-i bî-kıyâs ber Hazret-i Hâlıkü'l-akl ve'l-levh ve'l-kalem. Bir pâdişâh-ı bî-nazîr ve sultân-ı bî-nasîrdir ki eltâf-ı ebediyyesinden riyâz-ı neş'e-i imkâniyyeye miyâh îcâd ü tekvîni imtâr edip menba'-ı irfân etti. Ve ayn-ı inâyet-i sermediyyesinden hıyâz-ı fitrat-ı insâniyyeye enhâr-ı ulûm-ı hakîkiyye [2a] icrâ eyleyip nazar-ı ülü'l-ebârî hayrân eyledi.

Nazm:

ای کرده بنگار صنع ترکیب بشر

ز انشاء تو نقش بسته اجسام و صور³⁰¹

هر حرف که از خامهء حکمت زده سر

طغرای قضا کشته و عنوان قدر³⁰²

Nesr:

²⁹⁹ “Kerim olan kitabın fetvâlarını ihtiva eder.”

³⁰⁰ “Bilen kişi Allah ismini zikretmeden söze başlamaz.”

³⁰¹ “Ey girde benlik beşerin terkibinin yapılışını, yüz ve vücutlardaki nakışı sen yaptın.”

³⁰² “Hikmet kaleminden söylenmiş her harf yargıcın tuğrası, ölü ve ismi kadardır.”

Ol pâdişâh-ı bî-zevâlin kemâl-i kudreti arşagâhında şâhân-ı âlem zerre ve azamet ve rif'ati bâr-gâhında hüsrevân-ı ümem-şemme değildir.

Nazm:

هستها تحت قدرت او بند

همه با او و همه جویند³⁰³

هیچ دل را به کنه او ره نیست

عقل و جان از کمالش آگه نیست³⁰⁴

کاملان جمله محو ذات و بند

واصفان عاجز از صفات و بند³⁰⁵

پاک زانها که غافلان گفتند

پاکتر زانکه عاقلان گفتند³⁰⁶

Ve efrâd-ı esnâf nev'-i beşeri vâkıf-ı esrâr-ı hafıyye-i [2b] gaybiyye edip وَ عَلَّمَ أَدَمَ الْأَسْمَاءَ
i eşbâh kerem ve -i kevnıyye eyleyip tavâif-ı habiyye-i estâr-i birle kâşif-teşrîf³⁰⁷ كَلَّمَهَا
lütfu birle muğtenim ve letâif-i ervâh ni'am-ı âmîyle mükerrerem ve muhterem oldu.

Nazm:

Ol cihân-ı âferîne bin tahsîn

Ki eyledi zümre-i enâmı imâm

Şeref-i ilimle mükerrerem edip

Felek kadre etti bedr-i tamâm

Kimin etti emîn-i vahy ü kitâb

³⁰³ “Onun kudret tahtının altında herkes onunladır ve onu arar.” Ebü'l-Mecd Hakîm Mecdûd b. Âdem Senâi-yi Gaznevî (ö. 525/1131), *Hadikatü'l-Hakika*, el-Bâbü'l-Evvel, Der Tevhîd-i Bârî-i Teâlâ, Fasl-ı Vahdet ve Şerh-i Azamet, Beyit no.12. <https://ganjoor.net/sanaee/hadighe/hdgh01/sh3>

³⁰⁴ “Onun gönlü aslına hiç yol değil, akıl ve can onun olgunluğundan haberdar değil.” Senâi-yi Gaznevî, el-Bâbü'l-Evvel, Der Tevhîd-i Bârî Teâlâ, Beyit no.26. <https://ganjoor.net/sanaee/hadighe/hdgh01/sh1>

³⁰⁵ “Tüm bilginler onun zâtında yok olmuştur. Onun sıfatları vasıflandırılmaktan acizdir.”

³⁰⁶ Gafil denilenlerden temizdir. Âkil denilenlerden daha temizdir.” Senâi-yi Gaznevî, el-Bâbü'l-Evvel, Der Tevhîd-i Bârî Teâlâ, Fasl-ı an der Takdis, beyit no.4. <https://ganjoor.net/sanaee/hadighe/hdgh01/sh15#tools>

³⁰⁷ “Ve Adem'e bütün isimleri öğretti.” el-Bakara 2/31.

Kimini etti hâfız-ı ilhâm

Ol Hâlık-ı kevn ü mekân ve Rezzâk-ı ins ü cân hazretlerinin sahrâ-yı uluhiyyet ve fezâ-yı rubûbiyyetinde pâ-yı akl ikâl-i hayretle beste ve hümâ-yı fikr-i sâibin bâl-i pür belbâlı şikeste olmuştur.

Nazm:

[3a] تَبَارَكَ اللهُ مَنْ لَا عَقْلَ يُدْرِكُهُ

وَلَا يُصَوِّرُهُ الْأَفْهَامَ وَ الْفِكْرَ³⁰⁸

Nesr:

Berrârîde her zerre ve bihârda her katre zebân-ı hâlle güyâ ve lisân-ı kâlle hoş-nevâ olup tanîn ederler. -1 feleği pür-sadâsıyla gûş³⁰⁹ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ

Nazm:

Akl-ı derrâk kârına hayrân

Tab-ı çâlâk zâr u ser-gerdân

Bilmedi künh-i zâtını ehad

Ermedi hikmetine fehm-i hired

Ve bi'l-cümle hazret-i güşâyende-i hazâyin-i cûd ve nakş-bend-i kârgâh-ı vücûd a'nî

Nazm:

Kevkeb-i ümerâ-yı âsumân-ı bülend, hem zemîn-sâz ü hem felek-peyvend, ilm-efrûz âlem-i melekût, meş'al-efrûz târem-i ceberût hazretlerinin senâsı ihsâsında ve lütfunun zerresi ihâtâsında [3b] akl-ı dûrbîn ki eşref-i mahlûkât-ı rû-yı zemîndir, mütehayyir ve medhûş ve âciz ve bî-hûştur.

Nazm:

³⁰⁸ “Allah O’nun idrakini akl ve tasavvur edemeyen anlayış ve fikir sahiplerinden yücedir.”

³⁰⁹ “Bilesiniz ki yaratma da buyurma da yalnız O’na aittir. Âlemlerin rabbi Olan Allah yüceler yücesidir.” el-Araf 7/54.

حَارَتْ جَمِيعَ الْوَرَى فِي كُنْهِ قُدْرَتِهِ وَلَيْسَ يُدْرِكُ مَعْنَى مِنْ مَعَانِيهِ. سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى فِي جَلَالَتِهِ وَجَلَّ عِزًّا وَلُطْفًا فِي تَعَالِيهِ³¹⁰

Nesr:

Nitekim şâh-ı bâr-gâh-ı dîn ve mihr-i felek-i yakîn melce-i mutî' ü âsî ve maksad dâni ve kâsî aleyhi's-salât ve's-selâm ilâ kıyâmi's-sâ'at ve sâ'atü'l-kıyâm cenâbına "isney aleyye" vârid oldukta tîğ ü zebân mu'ciz-beyânı niyâm-i dehândan ayân edip لأَحْصِي لَا بَيْرُمُشْلَارْدِير. ثَنَاءَ عَلَيْكَ أَنْتَ كَمَا أَثْنَيْتَ عَلَيَّ نَفْسِكَ³¹¹

Nazm:

سبحان خالقي كه صفاتش ز كبريا

درپاي عجز مي فکند [4a] عقل انبيا³¹²

Nesr:

Ve yine şehsuvâr-ı meydân-ı nübüvvet ve ihtirâm aleyhi's-salât mine'l-mülk-i alâm buyurur ki إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى اِخْتَجَبَ عَنِ الْعُقُولِ كَمَا اِخْتَجَبَ عَنِ الْاَبْصَارِ وَاِنَّ الْمَلَأَ الْاَعْلَى يَطْلُبُوْنَهُ مِمَّا تَطْلُبُوْنَهُ³¹³ ve şeyh-i büzürgvâr kâşif-i estâr-ı esrâr Ebû Ali el-Hüseyn b. Sînâ (ö. 428/1037) rahmetullâhi aleyh ve aleynâ buyurur ki:

Nazm:

اعتصام الوري بمغفرتك

عجز الواصفون عن صفتك

تب علينا فإننا بشر

³¹⁰ "Âdemoğlunun tamamı, O'nun (Allah) kudretinin hakikati(ni bilmede) şaşırıp kalır. Onun anlamlarından (herhangi) bir manayı idrak edemez. O her türlü noksanlıktan uzak ve azametinde yüce ve yüceliğinde izzet ve lütfü da büyüktür."

³¹¹ "Seni layıkıyla övmeyi beceremem, Sen kendini övdüğün gibisin." Müslim, Salât, 42.

³¹² "Büyüklük sıfatının sahip olan Allah noksanlıktan uzaktır. Sonunda enbiyânın akılları aciz kaldı." Seyyid Hasan-ı Gaznevî'nin Divan'ında geçen bir beyittir. Divanda "درپاي" ifadesi "در حاک" olarak geçmektedir. bk.Cengiz Uysal, *Seyyid Hasan-ı Gaznevî Divanı'nın Tahlili*, (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 59.

³¹³ "Allah gözlerden nasıl gizliyse akıllardan da gizlidir. Mele-i a'lâ (yüce melekler topluluğu) sizin O'nu aradığınız gibi (Allah'ı) arar." İbnü'l-Arabî, Fütühât-ı Mekkiye, 11/339.

ما عرفناك حق معرفتك³¹⁴

Nesr:

Ve bi'l-cümle bâğ-1 vasf-1 hâlıkta tâvûs-tab' mahlûk-1 cilveger olmak adem-i insâf olduğuna âimme-i vühûş ve etvâr lisân-1 hâlîle ikrâr ve i'tirâf etmişlerdir.

Nazm:

[4b]

Nazm:

İlmünde senün Hüdâ-yı âlem

Hayrette hemîşe rûh-i a'zam

Tesbîh-i müsebbihân eflâk

Subhâneke nahnu mâ arafnâk

Na't-1 şerîf

Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem ve salavât-1 mütevâsılât ve teslîmât-1 mütevâlîyât bir hulâsa-i mevcûdât-1 rû-yı zemîn ve vâsıta-i silk-i esâtîru'l-evvelîn ve'l-âhirîn, a'nî:

كوهر درياي هستي

بدرقء طريق حق پرستي³¹⁵

مفتاح خزائن نبوة

مسباح خانه حكمة³¹⁶

Ki tevkî-i nübüvveti ³¹⁷ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رُحْماً بَرًا مُبِينًا

³¹⁴ “Mağfiretinin sebebiyle kuşatılmanın ötesindedir. Seni tanımlayanlar sıfatlarını tanımlamaktan aciz oldular. Biz beşer olduğumuz için aciz kaldık, seni hakkıyla tüm marifetinle birlikte bilemedik.”

³¹⁵ “Allahın varlık denizinde inci gibidir.

Allah'a inanma yolunda yolcudur”

³¹⁶ “(O Peygamberimiz) Nübüvvet hazinelerinin anahtarıdır, hikmet evinin lambasıdır.”

³¹⁷ “... Fakat O Allah'ın elçisidir ve peygamberlerin sonuncusudur.” el-Ahzâb 33/40.

318 رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ [5a]

Nazm:

چمن پیرای باغ لا یزالی

هزار آوای کلزار معانی

خطیب ساکنان ملک تجرید

دلیل رهبران کوی توحید³¹⁹

A'nî efsahu'l-arab ve'l-acem ve eşrefu'l-enbiyâ ve'l-ümem.

Nazm:

صَلِّ عَلَيْهِ إِلَيْهِ الْعَرْشُ خَالِقُنَا مَا أَطْرَبُ الْعَيْشِ حَادِي الْعَيْشِ بِالنَّعْمِ³²⁰

Nazm:

خَتَامُ جَمِيعِ الْأَنْبِيَاءِ مُحَمَّدٌ وَلَكِنَّهُ فِي أَوَّلِ الْفَضْلِ يُنْسَخُ

خَصَائِلُهُ لَمْ يُؤْتِهَا اللَّهُ مُرْسَلِ فَضَائِلِهِ أَعْلَى وَأَسْمَى وَأَشْمَخُ³²¹

Na't-ı sahâbe-i kirâm:

Aleyhim rıdvânü'l-meliki'l-allâm ve şerâyif-i tahiyyât-ı bîgerân ve letâyif-i rahmet ve rıdvân ber âli kirâm ve ashâb-ı izâm hazerâtına ki serverân-ı memâlik-i dîn ve rehberân-ı mesâlik-i yakîn ve mürşidân-ı sübül-i reşâd ve münşidân-ı turuk-ı sedâd [5b] ve rükn-i rekîn-i çâr-divâr-ı şer'-i mübîn ve hısn-ı hasîn-i ümmet-i rasûl-i Rabbü'l-âlemîndirler ki

Nazm-ı Arabî:

خِيَارُ الْوَرَى مَا أَنْ سَمِعْنَا بِمِثْلِهِمْ وَهُمْ زِينَةُ الدُّنْيَا وَأُخْرَى وَبِرَزَخِ³²²

³¹⁸ “Ve seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.” el-Enbiyâ 21/107.

³¹⁹ “Sonsuz bağın yeşil yaprağı
Gül bahçesinin anlamları binlerce avazdır.
Tecrid vatanının sakinlerinin hatibidir.
Tevhid yurdunda oturanların rehberidir.”

³²⁰ “Halıkımız olan arşın Rabbine salat et, Yaşamın en sevinçlisi yaşamın birincisinin nağmeleriyledir

³²¹ “Muhammed tüm peygamberlerin sonuncusudur. Fakat o örnek alınmasıyla faziletin ön sırasındadır. Hasletlerini Allah hiçbir peygambere vermedi, faziletleri en üstün, en yüce ve en yüksektir.”

Nazm-ı Fârisî:

باد بر جان هر يکي از ما

هر زمان بي کران درود و ثنا³²³

[Sultan IV. Murat'ın Evsâfı ve Şiîlerle Mücadelesi]

Zikr-i evsâf-ı pâdişâh-ı güzîn zıll-ı Hakk hâmî-i şerî'at ve dîn Sultân-ı selâtîn nâmdâr, hâkân-ı havâkîn âlî miktâr. A'nî pâdişâh-ı rû-yı zemîn ve şehinşâh-ı adâlet-i temkîn güzîde-i dûdmân-ı âl-i Osmân **Sultân b. Sultânü's-Sultân Murâd** Hân halledallâhu alâ serîri's-saltanat ve'l-iclâl ve hafaza fî medâric-i'l-uluvv an noksâni aynu'l-kemâl.

Beyit:

Dilerim Hakk hemîşe şâd etsin [6a] iki âlemde ber-murâd etsin.

Bir pâdişâh-ı zıllullâhdır ki. Rû-yı zemîne mâlik olan selâtînden satvet ve saltanâtı tezâyüd olduğu meşhûr-âfâk ve şevket-i kahramânîde evc-i illiyîne müsâvî olduğu bi'l-istihkâktır. Bir hâkân-ı gîtî güşâ-yı felek serîr ve bir sultân-ı mülk-ârâ-yı kişver-gîrdir ki etvâr ve evsâ'ı rızâ-yı hâlık-ı müte'âle muvâfık olup mezîd zühd u tâ'atle ittisâf ve câdde-i adâlet ve evâmir-i perverd-gârdan zerre denli inhirâf etmeyip dâimâ fermân-ı ber-i emr-i ³²⁴ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ ve mümtesil mazmûn hadîs-i nebevî الرَّاحِمُونَ يَرْحَمُهُمُ الرَّحْمَنُ ³²⁵ bi'l-1-rub' [6b]ı -1 sâkinân-dâdı sımâh 1 adl u-i kûs-cümle âvâze-ve bi'l meskûna vâsıl ve sît u sadâ-yı heybet ve ru'bu kâtînân-ı heft-i iklimte mütevâsıldır.

Nazm:

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَعْطَاكَ هَيْبَةً

تَرَى كُلَّ مَلِكٍ دُونَهَا يَنْقَلِبُ

لِأَنَّكَ شَمْسٌ وَالْمُلُوكُ كَوَاكِبُ

إِذَا طَلَعْتَ لَمْ يَبْدُ مِنْهُنَّ كَوْكَبُ³²⁶

³²² Onların özellikleri işittiklerimizin ötesindedir ve onlar dünyanın, ahiretin ve berzâhın süsüdürler.”

³²³ “Bizden her birinin canı üzerinde olan rüzgâr, sana her zaman sonsuz selam ve övgü olsun”.

³²⁴ “Allah adaleti ve ihsânı emreder...” en-Nahl 16/90

³²⁵ “Merhametli olanlara Allah merhamet eder.” Tirmizî, “Birr”, 16.

³²⁶ “Görmedin mi Allah sana heybet verdi. (şiirin orijinalinde “هَيْبَةً” kelimesi yerine “سورة” kelimesi geçmektedir.) Her padişahı görürsün ki yeri sallanır. Çünkü sen güneşsin ve diğer melikler yıldızdır. Sen

Nesr:

Ol Hüdâvend-i âlem -a‘lallâhu te‘âlâ evâmirahû fi‘l-âlem- hazretlerine وَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ³²⁷ 1-i âlem tiğ u cihângîrine musahhar ve sahn-mûcibince arsa أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولُوا الْأَمْرَ مِنْكُمْ³²⁸ gîtî tal‘at-1 pertev âfitâb-1 âleme tâblarıyla münevver olup İleri i âl-1 âlem fermân kazâ ceryânına mutî‘ ve kadr-muktezâsınca halk şâhân-1 sâlife-i âl-i Osmândan her vecihle refî‘ olup [7a] re‘âyât-1 saltanâtı zirve-i çarh-1 berînle hemser ve kahârime-i cihân südde-i felek âsâlarında bende-i çâkerdir. Nazm-1 Fârisî:

حاقان شرق و غرب که در شرق و قرب نیست.

صاحب قران و خسر و شاه خدایکان³²⁹.

حکمش روان جو باد بر اطراف بر و بحر.

مهرش روان جو روح در اعضاي انس و جان³³⁰.

Halledallâhu te‘âlâ ömrahû ve sultânahû ve a‘lâ fi‘d-dâreyn kelimatehû ve şânehû. Ol pâdişâh-1 nusret-penâh a‘tallâhu fi‘d-dâreyn menâh hazretlerinin tâb-1 tiğ-1 âbdârına fezâ-yı memâlikte gerd-i fitne-i niyâm ve zahm-1 sinân-1 âteş-bârından bâd-1 zafer ve nusret kıyâm eylemişlerdir.

Nazm:

بنشست کرد فتنه از تیغ ابدارش

بر خاست باد نصرت از آتش سنانش³³¹

doğduğunda diğer yıldızlar ortaya çıkmaz.” Cahiliye devri şairlerinden Nabiga ez-Zübyâni’ye (ö. 604) ait bir şiirden alınmıştır. *Mecmu‘atü mine‘n-nazm ve‘n-nesr li‘l-hıfz ve‘t-tesmî‘*, Mısır Eğitim Bakanlığı Yayını, Matba‘atü‘l-Emîre, Kâhire, (1919) 88.

³²⁷ “Ayrıca O göklerde ve yerde ne varsa hepsini kendinden bir lütuf olarak emrinize vermiştir.” el-Câsiye 45/13.

³²⁸ “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, Peygamber’e itaat edin, sizden olan ulu‘l-emre de.” en-Nisa 4/59.

³²⁹ “Doğu ve batıda olmayan doğu ve batının hükümdarı, Kuran’ın sahibi ve ulu padişahın Hüsrevşahi.” (risalede “نیست” kelimesi eserin kaynağında “ویست” olarak geçmektedir) Hafız-ı Şîrâzî (ö. 792/1390), *Divân*, beyit no 2.

³³⁰ “Onun hükmü deniz ve kara üzerindeki rüzgâr gibidir. Onun mührü insanların ve cinlerin bedenlerindeki ruhlar gibidir.” Hafız-ı Şîrâzî, *Divan*, Beyit no. 15.

³³¹ “Otur, fitne kılıçtan parlaktır. Onun rüzgârı mızrağının ateşinin yardımıyla yükselir.”

[7b]Ol pâdişâh-ı fezâyil-penâh el-müeyyid min indillâh hazretlerinin kalb-i şerîfi cevâhir-i ulûma kân ve me‘ârif-i kudsiyye ve kemâlâta mekân olmağın zamîr-i derrâkinda hafâya-yı umûr ke‘ş-şemsi lâmi‘ ve envâr-ı firâset mihr-i münîr gibi rub‘-i meskûna sâtı‘ olduğıçün her husûsta hükümât ve ef‘âli ahkâm-ı hakka mutâbık ve tevfiât-ı ilâhî berle her kârı takdîr-i kâdir-i müte‘âle muvâfık olup ol hüsrev-i âlî-tebâr tâc-ı bahş-ı selâtîn-i kâmgâr hazretlerinin semere-i zühd u diyâneti ve netîce-i ibâdet ve sıdk-ı niyeti birle cihândârân-ı âl-i Osmân’dan bir pâdişâha müyesser ve şehir-i yârân âlî mikdârdan bir şehinşâhâ mukadder olmayan fütûhât-ı azîmetü’l-berekât [8a] işbu pâdişâh-ı İslâm ve hâkân-ı muhassalü’l-merâm hazretlerine müyesser ve mukadder olmuştur. Cümleden memâlik-i İrân ve Tûrân vâlî ve ol merzbûmda hâkim-i esâfil ve e‘âlî olan şâh-ı tâife-i melâhide hazelehümullâhu te‘âlâ alâ haddihî ki sirâce cânları nûr-ı hidâyetten dûr ve zulâm-ı küfr u ilhâdla rûy-i zemînde meşhûr olup cümlesi erkân-ı İslâmiyeden hâric ve küfr u dalâletleri aksâ-yı gâyete vâsıl firka-i havâric olmakla her biri merdûd-ı dergâh-ı ehadiyyet olan şeytân-ı la‘înden etğâ ve dîn-i İslâma bunlardan eşedd-i adüvv tâ‘ife-i uhrâ olmayıp husûsan dacî‘în-i hazret-i Resûlü’s-sekâleyn olan Hazret-i Sıddîk-ı Ekber [8b] ve cenâb-ı Hazret-i Fârûk pâkize gevher ve bi’l-cümle makbûl-ı bâr-gâh-ı hâliku’l-beşer ve otuz üç nefer-i muktedâ-yı dîne sebb ve la‘n ettikleri vâzîh ve mukarrerdir. Hususân rehber-i dîn-i mübîn olan Hazret-i Âişe-i Sıddîka hakkında nâzil olan âyât-ı beyyinâta inkâr ve emîn-i vahy-i mübîne sehv u galat isnâdları rûşen ve âşikâr olup her biri istitâbede kemâl mertebe inâda mu‘tâd ve küfürden her ne denli men‘ olursa isrârları müzdâd tâife-i bâğıye olmağın kıtalleri gazâ-yı ekber ve kutelâları şehâdet-i azîme fâyiz olduğı mukarrer olduğuna cumhûr-ı ulemâ-i a‘sâr u emsâr kesserahümullâhu ilâ yevmi’l-karar fetvâ verip [9a] husûsân fâris-i mizmârü’l-fazl ve’l-ifdâl câmi-i esnâfü’l-ulûm ve’l-kemâl âlim-i Rabbânî Hazret-i İbnü’z-Zemlekânî (ö. 727/1327) buyururki:

و لَا شَكَّ أَنَّ أَبَا بَكْرٍ الصِّدِّيقَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ الَّذِي هُوَ أَفْضَلُ خَلَائِقِ بَعْدَ النَّبِيِّينَ وَ الْمُرْسَلِينَ قَاتَلَ مَنْ لَمْ يُدْعِنِ لِأَدَاءِ
الرِّكَاتِ وَ هُوَ رُكْنٌ وَاجِدٌ مِنْ أَرْكَانِ الدِّينِ وَ هَذَا مِمَّا لَأَشْكُ فِيهِ وَ لَا شِبْهَةَ يَعْتَرِيهِ وَ وَافَقَهُ عَلَى ذَلِكَ جَمِيعَ الْأَصْحَابِ
الْعَظِيمِ فَكَانَ إِجْمَاعًا كَمَا يَعْلَمُهُ عُلَمَاءُ الْإِسْلَامِ وَ هُوَ لِأَنَّ الرِّفْقَةَ أَشْرُ مِنْ الْكُفْرَةِ لَا يَجُوزُ إِفْرَاقُهُمْ فِي بِلَادِ الْإِسْلَامِ
لَا بِجَزِيَّةٍ وَ لَا بِغَيْرِهَا فَضَلًّا عَنْ اسْتِخْدَامِهِمْ فِي حُصُونِ الْمُسْلِمِينَ وَ تَجَدُّدِهِمْ³³²

³³² “Şüphe yok ki Peygamberlerden ve elçilerden sonra yaratılmışların en hayırlısı olan Ebû Bekir es-Sıddik zekât vermeyi bırakanlar ile savaştı. O, dinin rükünlerinden bir rükündür. Bunda şek ve şüphe yoktur. Tüm sahabe de bunda muvâfıktır. Bilindiğı gibi İslam ulemâsı da icmâ etti ki o Râfîziler

Tâ'ife-i mezkûranın dîn-i İslâma [9b] zararları a'lem olmağın sâir kefere kıtâlınden katl u kıtâlleri ehem ve elzem olup cizye vermekle ve gayrı vecihle ve bi'l-cümle vechen mine'l-vücûh memâlik-i İslâmiyyede ibkâları câiz olmadığı müttetikun aleyh olup ne anınla kılâ'-ı müsliminde istihdâm olunup asâkir-i müslimîne mülhak olalar. Zira Mekke-i Mükerreme ve Medîne-i Münevvere etrâfında tâife-i kefere bî hadd ve bî şumâr ve bilâd-ı Şâm dahi fetholmadığı rûşen ve âşikâr iken Hazret-i Ebû Bekir es-Siddîk hilâfetinde erkân-ı dînden vâhid olan zekâtı edâ etmeyenler ve Müseylime-i Kezzâbe'nin üzerine gazâ etmeye tercih eylediği muhakkak ve Hazret-i Alî kerremallâhu vechehû hilâfetinde Havâric [10a] kıtâlini takdîr eylediği sahîh ve musaddaktır. Hassa ki bu kibr ve tersâdan bedter ve makarr-ı makarları cahîm ve sakar olan dâllîn ve mudillîn ve şer-i şerîfî mühîn ve muhillîn olan tâ'ife-i bâğiyyenin sebb u la'n ettikleri ve adüvv-ı ekber ittihâz eyledikleri server-i ümmet âlî-tebâr sâni-i isneyn ³³³ اِذْ هُمَا فِي الْغَارِ mahebûb-ı Hazret-i Hüdâ ve peygamber a'nî Cenâb-ı Sıddîk-ı Ekber hakkında Hâlık-ı zemîn u zamân ve Rezzâk-ı ins u cân hazretleri nice âyât-ı azîme inzâl edip mevâzi-i adîdede ulüvv-ı şânların ihbâr ve evvel İslâma gelen ol Hazret idüğü icmâ-ı ulemâ-i ahyârdır. Ve Hazret-i [10b] mazhar-ı ³³⁴ اَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ matla-ı envâr-ı ³³⁵ وَوَضَعْنَا عَنكَ وِزْرَكَ a'nî fusahu'l-arab ve'l-acem sallallâhu aleyhi ve sellem hazretleri ol sadr-ı meclis-i sahâbe-i münşerihu's-sudûr ve manzûr-ı inzâr يَعْلَمُ خَائِنَةَ مَا صَبَّ اللَّهُ فِي صَدْرِي شَيْئاً إِلَّا وَصَّيْتُهُ فِي صَدْرٍ ³³⁶ hakkında buyururlar ki اَلْأَعْيُنُ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ ³³⁷ إِنَّ لِلَّهِ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ خُلُقًا مَنْ تَخَلَّقَ بِوَاحِدَةٍ مِنْهَا دَخَلَ الْجَنَّةَ فَقَالَ أَبِي بَكْرٌ ve yine buyurur ki أَبِي بَكْرٌ ³³⁸ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ هَلْ فِي شَيْءٍ مِنْهَا قَالَ كُلُّهَا فِيكَ Hazret-i Ebû Bekir es-Sıddîk hakkında hazretleri şâh-ı kişver-i tevhîd ve tasdîk a'nî Hazret-i Ebû Bekir es-Sıddîk hakkında buyurur ki ³³⁹ عَنِ أَبِي بَكْرٍ فَسَأَلَهُ هَلْ هُوَ رَاضٍ عَنِّي [11a] قَالَ اللَّهُ تَعَالَى أَنَا رَاضٍ yani Hüdâvend-i a'zam ve Hallâk-ı Ekrem hazretleri Cenâb-ı Risâlet-meâba buyururlar ki “Ben Ebû Bekir'den râzıyım suâl eyle kendi dahi benden râzı mıdır” ve ulemâ-i izâmın mümtâzi İmâm Fahreddîn er-Râzî *Nüzhetü'l-Esrâr* nâm kitâb-ı celîlü'l-mikdârında buyururlar ki

kâfirlerden daha kötüdür ve onların İslam ülkelerinde cizye vererek ya da başka türlü kalmaları caiz değildir. Nerde kaldı ki Müslümanların kalelerinde ve onların askere alınmasında istihdâm edilsinler.”

³³³ “... Hani onlar mağadaydılar. ...” et-Tevbe 9/40.

³³⁴ (Ey Muhammed) senin göğsünü açıp genişletmedik mi? el-İnşirah 94/1.

³³⁵ Yükünü üzerinden kaldırmadık mı? el-İnşirah 94/2.

³³⁶ “Allah gözlerin kötü niyetli bakışımı ve kalplerin sakladıklarını bilir.” el-Mümin 40/19.

³³⁷ “Allah'ın göğsüme akıttığı herşeyi ben de Ebû Bekir'in göğsüne akıttım.” (Aclûnî 2/512).

³³⁸ “Allahın 99 ahlakı vardır kim onlardan biri ile ahlaklanırsa cennete girer. Hz. Ebû Bekir (r.a) dedi ki: Onlardan bende bir şey var mı? (Hz. Peygamer) Hepsi sende vardır dedi.”

³³⁹ “Allah Teâlâ: Ben Ebû Bekir'den râzıyım ona sor, o da benden râzı mı?” Alaaddin Ali el-Müttakî b. Hüsameddin el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl fi's-Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, nşr. Bekri Hayyânî, Saffet es-Sekkâ, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1405/1985), 12/505, (No: 35649).

قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ تَجَلَّى اللَّهُ تَعَالَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ لِلْعِبَادِ عَامَّةً وَ لِأَبِي بَكْرٍ خَاصَّةً³⁴⁰ bi'l-cümle -hâssaten ve efhâm-1 zevi'l-ukûl ol hazretin evsâfında kâsır ve mütehayyir ve evhâm-1 zevi'l-ma'kul medâyihî derkinde evkâr ve mutazacerdir. Ve envâr-1 adl u dâdî ma' deletinden âleme lâmi' ve âfitâb-1 şer'-i Muhammedî himmet vâlâ nehmeleriyle evc-i alâya sâtı' [11b] olan fâruk-1 küfr ve İslâm a'ni Hazret-i Ömer âlî makâm radiyallâhu anh hakkında sebep-i aferiniş-i âlem sallallâhu aleyhi ve selem hazretleri buyururlar ki لَمَّا أَسْلَمَ عُمَرُ نَزَلَ -i gevher-i şerîf-ve yine hadîs جَبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ قَالَ يَا مُحَمَّدُ اسْتَبَشِرْ أَهْلَ السَّمَاءِ بِإِسْلَامِ عُمَرَ³⁴¹ nisâr ve kelâm-1 münîf-i hakâyık-şi'ârda vârid olmuştur ki ve لَوْ كَانَ نَبِيًّا بَعْدِي لَكَانَ عُمَرُ³⁴² ve وَ مَنْ عِنْدَهُ yine Cenâb-1 Hazreti Seyyidü'l-beşer aleyhi's-salâtü'l-evfer ol hâzin-i esrâr نَزَلَ الْقُرْآنَ عَلَيَّ رَأْيَ عُمَرَ³⁴³ a'nî Hazret-i Ömer b. Hattâb hakkında buyurdıkları وَ قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ عُمَرُ سِرَاجٌ أَهْلُ الْجَنَّةِ³⁴⁴ vâzih ve mukarrerdir. [12a] ol hazretin fezâyili tahrîr ve takrîrden bîrûn ve mertebe-i ta'yîn ve tavsîften eفزûn ve ol kefer ve fecerenin buğz ve isnâd-1 nakz ettiklerinin biri dahi Kutbu'l-aktâb ve sâhibü't-temkîn halîfe-i sâlis Hazret-i Osmân zinnûreyn kaddesallâhu te'âla ravhahû ve efâza ale'l-âlemîn fütûhahû hazretleridir ki kerâmâtı muhayyir-i idrâkât-1 erbâb-1 ukûl ve fezâ'il-i menâkıbı mu'ciz-i efhâm-1 ulemâ-i fuhûldür. Ve bi'l-cümle bunca sinîn ve ezmân memâlik-i İrân ve Tûrân icrâ-yı şer'-i şerîf-i Muhammediyyeden hâlî ve mehcûr ve ol diyâr-1 şerî'at-1 esâs envâ-1 küfr ve dalâletle memlû ve mezkûr olmağın sahâyif-i [12b] rûz-gârdan vücûd-1 nâ-pâkları şemşîr-i adâletle tirâş ve ol kavm-i dalâlet istînâsı rû-yı zemînden nâhun-1 nasfetle hırâş eylemek Hazret-i pâdişâh-1 İslâma farz-1 ayn ve ihmâl ve imhâlleri din u devlete şeyn olduğu ma'lûm-1 ilm-i âlim-i ârâları olmağın vûzerâ-yı kâmilân-1 âsaf-pîşe ve uzemâ-yı âkılân-1 savâb-1 endîşeden def-i gâile-i fesâd ve ref'-i nâire-i ilhâd etmeye mu'tâd destûrân-1 âlî-kadirden ber vezîr-i utarid-i tedbîr ki vâsîf-1 zât-1 şecâ'at-nihâdِ إِلَى وَمَنْ يَعْتَصِمُ بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلَى ذَٰلِكَ [13a] ve صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ³⁴⁶ ve i'lâ-i kelimetullâhi'l-ulyâda cânsipârlıklar eylediğinin ta'rîfi

³⁴⁰ “(Resûlullah) aleyhisselam Allah kıyamet gününde kulları için tecelli edecek, Ebû Bekir için özel tecelli edecek dedi.” Aclûni 1/285

³⁴¹ “Ömer müslüman olduğunda Cebrail aleyhisselam indi ve Ey Muhammed gök ehli Ömer’in Müslümanlığını birbirlerine müjdeliyorlar dedi.” İbn Mâce, “Mukaddime”, 11.

³⁴² “Benden sonra nebi (gelecek) olsaydı o Ömer olurdu.” Tirmizî, “Menâkıb”, 2.

³⁴³ “... (Sizinle benim aramda şahit olarak bir Allah) bir de kitap bilgisine sahip olanlar (yeter) ...” (er-Ra'd 43/).

³⁴⁴ “Kur'an, Ömer'in (bazı) görüşleri üzerine (muvâfik olarak) indi.”

³⁴⁵ “(Resûlullah) aleyhisselam ‘Ömer cennetin kandilidir’ dedi.” Süyûtî, Cami'u's-Sağîr, 2002, 4/360, (No. 5609).

³⁴⁶ “... Her kim Allah'a bağlanırsa kesinlikle doğru yola iletilmiştir.” Al-i İmrân 3/101.

i -1 mezkûra ile mevsûf bir vezîr-dir. Ve evsâf ³⁴⁷ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ ferâh-fâl ve bir dilîr-i kâmgârı techîz ve irsâl buyurdularınca varıp du‘â-1 isâbet-karîn sultân-1 İslâm’a ve devlet-i kâhire-i Hazret-i hâkân-1 enâm ile seylâb-1 azâbla a‘dânın dâr u diyârların harâb ve tomâr-1 i‘mârlarında merkûm olan erkâm-1 hayâtî hak ve beyân edip mazhar-1 kelâm kahr-1 encâm Hazreti Kahhâr-1 bîçûn لَا يَأْتِيهِمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ ³⁴⁸ oldular bi’l 348 وَ جَاهَدُوا şânehû ilâ yevm-i yüb‘asûn hazretleri

[13b] i emvâl u câh -şi‘âra bezl-i nusret-müsted‘âsınca asâkir ³⁴⁹ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ eyleyip ol gümrâhların şâhları ve muktedâları olan bedbaht ve şûm-sitâra ve mısdak-1 kelâm-1 şerîf-i ³⁵⁰ مَنْ كَانَ فِي هَذِهِ الدُّنْيَا أَعْمَى وَ هُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى olan âvâre igvâ-yı şeytân-1 racîme mütâba‘at ve hevâ-yı iblîs pür-telbîse mutâva‘at edip câdde-i şer-i müstakîmden udûl etmekle devleti tamâm ve sebb-i sahâbe-i hazret-i Resûl melik-i allâme eylemekle ahd-i saltanatı encâm bulup ol kavm-i şû‘m dalâlet nümûn جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ³⁵¹ -bâd [14a]i mutahhara gerd -i İslâmla ekseri helâk ve ol arâzî-şimşir 351 وَ أَوْزَنْتُمْ أَرْضَهُمْ وَ دَيَّارَهُمْ ³⁵² ilhaddan pâk olup memâlik-i İrân ve Tûrân ve Âzerbaycân 352 müsted‘âsınca pâdişâh-1 İslâmın memâlik-i müverresesine mülhak olduğu ma‘lûm-1 cihâniyân oldu.

Nazm:

أَزَالَ اللَّهُ ذَوْلَهُمْ سَرِيحًا

فَقَدْ تَقَلُّوا عَلَيَّ كَتَفَ الزَّمَانِ ³⁵³

ve bi’l-cümle Hazret-i İzîd-i müte‘al-i mecîd hazretlerinin ³⁵⁴ يُفْعَلُ مَا يَشَاءُ وَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ inâyet-i bî girânlarını ve sultân-1 serîr-i mülk-i peygamberî ve sadr-1 nişîn-i dîvân-1 serverî hazretlerini mu‘cizât-1 kesîrû’l-berekâtları ve çâr-yâr-1 büzürgvâr aleyhim rıdvânü’l-mülki’l-gaffâr’ın rûhâniyyet-i şeref-efzâları delîl ve rehnümâ ve her mahalde

³⁴⁷ “Bu Allah’ın lütfudur, onu dilediğine verir. Allah büyük lütuf sahibidir.” el-Cuma 62/4.

³⁴⁸ ... Hiç bilemeyecekleri bir yerden kendilerine azabın gelmeyeceğinden... (emin mi oldular?) en-Nahl 16/45.

³⁴⁹ “... Mallarınızla, canlarınızla Allah yoluna cihad edin...” et-Tevbe/41.

³⁵⁰ “Bu dünyada kör olan ahrette de ködür, (yolunu şaşırmıştır).” el-İsra 17/72.

³⁵¹ “Yaptıklarına karşılık (onlar için ne mutluluklar saklandığını hiç kimse bilemez.) es-Secde 32/17.

³⁵² “(Mülhidleri kaldırarak) Onların topraklarını, evlerini size miras olarak bıraktı.” el-Ahzab 33 /27.

³⁵³ “Allah onların devletlerini hızlıca yok etti. Bunlar zamanın omuzlarında ağırlık yaptılar.” el-İbhîşî, *Müstatref*, thk. Müfid Muhammed Kamîha, 2/545.

³⁵⁴ “Allah (kudretiyle) istediğini yapar, (izzetiyle) dilediğine hükmeder.”

yâr u zahîr-i müşkil-güşâ olmakla arays-i feth ve zafer-i derkenâr [14b] ve esnâf-ı ganâ'im encüm şumârla sigâr u kibâr kâm-gâr olup ol melâhide-i bî dînin lisânları bu beyiti müterennim ve edâni ve e'âlîleri bu kelâmı mütekellim olup

Nazm:

فَأَصْبَحْنَا لَنَا دَوْرُ كَجَبَاتٍ وَ فِرْدَوْسٍ وَ أَمْسَيْنَا بِلَا دَوْرٍ كَأَنَّ لَمْ تَعْنِ بِالْأَمْسِ³⁵⁵

i kevn ü-1 celîlenin sadâsı arsa-bu fütûhât³⁵⁶ فَتَقَاتَلَهُمُوا وَاللَّهِ أَفْضَلُ قُرْبَةً إِلَيَّ رَبَّنَا الْبَرَّ الْعَظِيمَ الْمُجَدِّدَ³⁵⁷ mekâna velvele ve sahn-ı zemîn ü zamâna zelzele verip âkifân-ı sevâmi'î ceberrût mesrûr ve sâkinân-ı hazâ'ir-i melekût mahbûr oldular.

Nazm:

إِنَّ أَثَارَنَا تَدَلَّ عَلَيْنَا فَانظُرُوا بَعْدَنَا إِلَى الْأَثَارِ³⁵⁷ i âlî -yâr-ol şehri azîme -müsted'âsınca iş bu âsâr kadrin uluvv-i kadrine [15a] şâhid-i nâtik ve sümüvv-ı şân-ı âlî şânına delîl-i sâdiktir.

Nazm:

سُلْطَانِ أَرْضِ اللَّهِ كَهْفِ الْوَرِيِّ. صَارَ لَهُ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ وَالْفَتْحُ وَالنَّصْرُ لَهُ قَائِدٌ. وَالْيَمْنُ وَالْيَسْرُ لَهُ مَوْكِبٌ³⁵⁸ 1 benî Adem hazretlerinin cûd u -i erzâk-ı âlem ve mukassim-ı nizâm-ol nâzım mûkerremiyeti cumhûr-ı enâma ke's-şems-i tâli'-i dırahşân ve mecmû'-ı âferideye ke'l-bedr-i lâmi'-i nûrefşân olup cihân-ı dârân-ı zamân dergâh-ı âlem-penâhta muhtâc ve semer yârân-avân sitte semâ sîmâsına harâc vermekle ibtihâc ederler.

Nazm:

[15b] فَخَرُّ الْمُلُوكِ وَجَوْهَرِ الْفَضْلِ الَّذِي فَاقَ الدَّرِيَّةَ اجْرًا مَعَ أَوَّلِ مَنْ عَمَّ بِالْجُودِ الْأَنَامَ فَمَا تَرَى

فِي عَصْرِهِ وَزَمَانِهِ مِنَ الْمُقَلِّ³⁵⁹

Nazm:

شاه قوي طالع فيروزه جنك

³⁵⁵ “Bizim için cennetler ve Firdevs gibi bir sabaha eriştik. Sanki dünkü zenginliğin olmadığı bir zaman gibi geceledik.”

³⁵⁶ “Yüce, Azim ve Berr olan Rabbimize en değerli bir ibadet olsun olsun diye onları öldürdü.”

³⁵⁷ “Muhakkak ki bizim izlerimiz bize delalet eder. Bizden sonra izlerimize bakın.” İsmi bilinmeyen bir şair sözüdür. Ebû Abdillâh Fahreddin Razî, *Tefsîrû'l-Fahri'r-razî*, (Beirut: Dârü'l-Fikir, 1981) 9/13.

³⁵⁸ “Allah'ın arzında verânın siperi olan bir sultandır. Doğu ve batı, fetih ve yardım onun komutanlığında oldu. Sağ ve sol onun alayındadır.”

³⁵⁹ “Yaratılmışlara cömertliği dokunanların ilki olmakla beraber üstün olan asrında ve kısa sürede faziletin cevheri ve meliklerin övücüdür.”

.كلبن اين روضه فيروزه رنك

هفت فلک باکمرش حلقهء

هشت بهشت از عملش شقهء³⁶⁰

Ve bi'l-cümle ol pâdişâh-ı sâhib-i Kurân ve zafer-i karîn ve şehinşâh-ı felek mekân u arş-ı mekîn hazretlerinin evsâfı ihâtâsında ukûl-ı ukalâ âciz ve hayrân ve efhâm-ı fuhûl ve eclâ kâsır ve ser-gerdân olup lakin ı -müsted'âsınca evsâf³⁶¹ مَا لَا يُدْرِكُ كَلْمُهُ لَا يُتْرَكُ كَلْمُهُ³⁶¹ âliyelerinden zerre ve ef'âl-i celîlelerinden şemme tahrîr ve tastîr olundu.

Nazm:

وَلَيْسَ يَزِيدُ الشَّمْسَ نُورَ وَرَفَعَةَ إِطَّالَةَ ذِي وَصْفٍ وَإِكْتَارُ مَا ح³⁶²

[16a] Hüdâyâ ol pâdişâh-ı kişver ve penâhı ehl-i imân meşîd-i erkân-ı şerî'at-ı Resûl-i âhir-i zamân hazretlerinin tâli'-i sa'âdetinden ufuk-ı inâyet-i ezeli'den tâli ve netâyic-i edvâr-ı eflâkı muktezâ-yı rızâ-yı şerîflerine mutî' ve tâbi' eyle ki maye-i sa'âdet-i ehl-i dîn ve sebep-i âsâyiş-i sükkân-ı rû-yi zemîndir.

Nazm:

جهان برون مباد از حکم ورايش

زمین خالی مباد از خاک پایش

بهر جانب که روی آورد تقدیر

رکابش باد چون دوران جهانگیر

سروش زیر کلاه خسروی بادد

خسروزاده کان دشت قوی باد³⁶³

³⁶⁰ "Firûze güldesteden doğan kuvvetli padişâh

Bu güllük bahçe firûze renklidir

Yedi felek onun belinin halkası

Sekiz cennet onun yaptıklarının parçası"

³⁶¹ "Bir şeyin tamamı elde edilemiyorsa da tamamı bırakılmaz"

³⁶² "Hiçbir ışık Güneşe ışık katmaz. Övenin sözünü uzatması makama bir şey katmaz."

³⁶³ "Dünya içinde asla hükümden öte yoktur.

Onun ayağının toprağından pay almayan zemin yoktur.

Pay alan kısım onun takdirinden meydana gelmiştir.

Feleklerin hükümdarı gibi ona rakip olsun.

[Eserin Yazılma Sebebi]

Sebeb-i te'lif-i kitâb ve mûcib-i tasnîf-i hitâb bir dem ki Hüsrev [16b] hâver-i rûy-i zemîn ve pâdişâh-ı kal'a-i câr-mîn sükkân-ı ekâlîm-i seb'adan zalâm-ı zulm-ı deycûru def' ve cevânib-i şeş cihâtı teshîr edip alem-i âlem-i kîrin ref' eylemeğin cünûd-ı gayâhib zalâma rucû' ve vüfûd-ı tebâşir-i subh tulû' eyleyip

Nazm:

فلك تیغ مهر از میان برکشید

شب تیره دامن از ودر کشید³⁶⁴

Nesr:

A'nî ber rûz-i firûz pây-ı serîr-i hilâfet olan mahmiye-i Konstantiniyye hamâhallâhu ani'l-âfât ve'l-beliyyede firdevsten nişâne bir kâşânede şümûs-ı semâ-i dîn ve meşâ'il-i sebîl-i yakîn olan ulemâ-i sanâdîd-i rûm ve esâtîn-i fudâlâ u kurûm ki her biri hâzinân-ı cevâhir-i [17a] ulûm ve hikem ve kâşifân-ı estâr³⁶⁵ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُن تَعْلَمُ dir. Lâ zâlet sudûr-ı tulbetü'l-hak ve'l-hakîka müstaziyye bi-envâr-ı fezâyilîhim ve mâ berahat akdû'l-mesâyil mahlûletü bi-esnân aklâmîhim hazretleriyle müşerref olup ol meclis-i şerîf vücûd-ı latîfleriyle ârâste ve tantana-i münâkaşa-i ulûm sû-yı esmâya peyveste olup kâh keşf-i estâr-ı mesâyil-i fîrû ve usûl ve kâh hall-i ukad-ı esrâr-ı ma'kûl ve makbûl olurken zümre-i mezkûrînden mezîd irfânla efâdıla serdefter ve erbâb-ı fazl u ma'rifete mefhar olan kâmil u mükemmel bu kalîlü'l-bidâ'a ve çâker-i adîmü'l-istitâ'adan su'âl eylediler ki Habîb-i Hazret-i [17b] Allâh ve mesned-nişîn-i serîrleri me'allâh

Nazm:

مَا تَخَلَّصَ مَادِحٌ لِحُسْنِ خِتَامٍ قَدْ جَلَّتْهُ الْمَطَالِعُ³⁶⁶ i şeriflerinde-hazretleri hadîs

أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ بُيُورِي أَوْ رُوجِي³⁶⁷

Onun başı Hüsrev'in külâhının altında olsun.
Onun eli Hüsrev'in oğulları gibi kuvvetli olsun."

³⁶⁴ "Felek güneş oklarının arkasından doğdu.

Bulutlu gece onun eteğinden döndü."

³⁶⁵ "(Allah)... Bilmediğini sana öğretmiştir..." en-Nisâ 4/113.

³⁶⁶ Onun (peygamberin) vasıfları ona aşikar olduğunda hiçbir övücü (tam anlamıyla) sözünü bitiremez.

وَ أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْعَقْلَ³⁶⁸

وَ أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ اللَّوْحَ³⁶⁹

ü sarîha zâhir ve -i şerîfede tehâlûf-buyurmuşlardır ki bu ehâdîs³⁷⁰ اللَّهُ الْكَلِمَ³⁷⁰ ve zevâhirinde te'âruz ve tenâkuz vâzih ve bâhirdir. Tevcihle tatbîk ve tevfiik ve ne semtle tahkîk ve telfik olur deyu ta'lîm ve tefhîm ve cümle su'âl ve bu kem-sermâyenin melekesin ihâta-i bâl buyurdıklarında bu ekall-i ekser ibâdullâhi'r-rahîm hâk-i râh-ı ulemâ a'nî Mustafa b. Abdilkerîm eğerçe

Nazm:

بِضَاعَةٍ مِنْ بَازَارِ عِلْمٍ وَهَكْمَتِ أَوْ مِثَالِ قَطْرَةٍ وَدِجْلِهِ اسْتِ دِجْلِهِ وَ عَمَّانَ³⁷¹

Nesr:

Lâkin³⁷² كَلِمَةُ لَا يُدْرِكُ كَلِمَةَ لَا يُثْرِكُ كَلِمَةَ³⁷² müsted'âsinca ol meclîs-i âlî-kadre zîb u zînet veren sâhib-i sadra bi'l-bedâhe cevâb ve bilâ hads u kıyâs hitâb edip bu ehâdîs-i şerîfe birbirine gayrı münâfi ve berrârî-i hayrette hâ'im olanlara cevâb-ı şâfi bu vecihledir sevâlik-i hakâyık usûlünü tenkîh ve dekâyık-ı fûrû'unu tavzîh eyledikten sonra iş bu risâle-i enîka tenmîk ve hâme-i ibdâ'la tastîr ve tahkîk olunup îzâhi'l-hakîkati'l-Muhammediyye nâmıyla tesmiye olunup terkîb-i makâl altı bâb [18b] ve bir hâtime-i kitâb üzre tertîb olundu. Lâkin tahrîrde ısdâr-ı lugât-ı arabîden tehâşî ve îsâr-ı elfâz-ı acemîden nâşî olup³⁷³ مَا رَضِيْتُهُ الْخَاصَّةَ وَفَهِمْتُهُ الْعَامَّةَ³⁷³ mûcibince te'essüften ârî matla'ından maktu'una deĝin tekellûf ve tasallüften beri oldu.

Nazm:

فَإِنْ كُنْتَ فِي هَذِهِ³⁷⁴ الرَّسَالَةِ نَاطِرًا. وَمَنْ وَرَدَ هَذَا الرَّوْضَ إِنْ تَكُ قَاطِعًا. تَأَمَّلْ تَجِدُ بَعْضًا مِنْ آيَاتِ مُصْحَفٍ. وَقَدِيمٍ وَبَعْضًا مِنْ حَدِيثٍ مُكَاشِفًا فَأَوْصِيكَ أَنْ تَنْظُرَ بِعَيْنِ الرَّضَا لَهَا. وَتُصَلِّحْ عِلْمًا مَا تَرَاهُ مُخَالِفًا. وَتُعَدِّرْ مَنِّي إِنْ تَرَانِي مُشَوِّشًا. مِنَ الدَّهْرِ عَنْ قُوْتِ الْمَكَارِمِ أَسِفًا. وَحَسْبُكَ عُدْرُ الإِخْتِيَارِي أَنَّهُ بِلَا إِخْتِيَارٍ الْهُمُومُ مَرَادِفًا.³⁷⁵

³⁶⁷ "Allah'ın ilk yarattığı benim nurumdur ya da ruhumdur." Aclûni, 1/265-266.

³⁶⁸ "Allah'ın ilk yarattığı akıldır." Aclûni, 1/301

³⁶⁹ "Allah'ın ilk yarattığı levhdir."

³⁷⁰ "Allah'ın ilk yarattığı kalemdir." Aclûni, 1/301.

³⁷¹ "Onun ilim ve irfanının yanında benim malım Dicle'nin katresi gibidir. Dicle ve umman"

³⁷² "Her şeyi anlaşılmanın her şeyi de terk edilmez."

³⁷³ Belaĝat seçkin insanların memnun olduĝu genel halkın da anladığıdır.

³⁷⁴ Metinde "هَذَا" şeklinde geçmektedir.

[19a]

Nazm-1 Fârisî:

ز جور دور زمان تلخ کام و خشک لبم

ز غصه و غم ایام شد زبانم لال³⁷⁶

Nesr:

Ulemâ-i nâmdârın envâr-ı ulûmlarından iktibâs ve fudalâ-i rûz-gârın cenâb-ı âlîlerinden iltimâs olunur ki iş bu risâlede sehven vâkı' olan hatâ ü haleli engeşt-i ıslahla tashîh ve 'amden sâdır olan lağv ü haşvin hâme-i belâgatlarıyla tenkîh edeler.

[19b]

Nazm:

أَنْشَأْتُهُ مُجْتَهَدًا وَ لَيْسَ بِخَلْوٍ مِنْ غَلَطٍ فَقُلْ لِمَنْ يُلْوُمُنِي مَنْ ذَا الَّذِي مَا سَقَطُ³⁷⁷

Nazm-1 Fârisî:

من خود چه کسم که در شماری باشم

یا در وصف اهل دل سواری باشم

مقصود و همینست که شان نبی کویم

سخنتی چند و بکاری باشم³⁷⁸

³⁷⁵ “Eğer sen bu risâleye baktıysan bu bahçeye gelip gitmek için yol katetmekteysen, düşün ki mushafın ayetlerinden bir kısmını bulursun. Eski ve bir kısmı da yeni olan şeyleri mûkaşefen bulursun. Sana ona rıza gözüyle bakmanı öğütlerim. İlminle, gördüğün ihtilafı düzeltirsin. Bende bir bozukluk görürsen beni mazur görmeni tavsiye ederim. Zamanın bir kısmında güzel ahlakın kaçırılmasını üzgün (olarak) bulursun. Sana bilinçli olarak tercih yapan kişinin özrü sana yeter. Zira tercih olmaksızın dertler peşpeşe olur.”

³⁷⁶ Dudağım kuru, arzunun acısıyla zamandan uzak, üzgünüm.

Gönül yarası ve gamlı günlere sahibim, dilim lâl olmuş.

³⁷⁷ Bir müctehid gibi onu inşa ettin ve hatasız değildir, beni kınayana de ki, kim hata yapmaz ki.”

³⁷⁸ Bir sayı olan ben kimim?

Gönül ehli vasfında süvâri miyim?

Amacım Nebînin şânını yüceltmektir.

Birkaç söz söyleyeyim ve işimi yapayım.

4.1. Bâb-ı Evvel: Der İbdâ‘-ı Nûr-ı Fahr-ı Cihân ve İhtirâ-ı Evlâd-ı Âdem ve Melâike-i Âsumân

Vaktâ kim Hüdâvend-i âlem ve hallâk-ı cin ve âdem Âferidekâr-ı çâr-anâsır ve ervâh ve dârâ-yı cihân ve musavviru’l-eşbâh hazretleri ³⁷⁹ كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَاحْبَبْتُ أَنْ أَعْرِفَ kelâm-ı şerîfi muktezâsınca çehre-i hakâyıktan kinâ-yı hufâ-yı ref‘ edip zümre-i insanı îcâd ve ibdâ‘ ve nass-ı şerîf-i ³⁸⁰ إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ mübteğâsınca nev‘-i melâike ve âdemi ihtirâ‘ eyleyip kıyâs-ı fehimden bîrûn ve idrâk-ı vehimden efzûn âsumân ve zemînden mekmûn olan [20a] habâyâyı ve mâ-beynehümâ merhûn olan berâyâyı ve garâib-i etvâr ve acâyib-i âsârı ısdâr edip a‘nî bu âlem-i nâsût mahlûkâtla ârâste ve bu bezm-i eşbâh mevcûdâtla pîreste olması irâde-i kâinât-ı ezeli den mukadder ve âlem-i lem yezeli den mestûr ve mukarrer olmağın evvelâ sebeb-i mezâhir kâf ve nûn ve mazhar-ı hitâb yı nübüvvet ve -i livâ-a‘nî sâhib ³⁸¹ نَ وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ mesâhib-ı ridâ-yı fütüvvet ‘aleyhi mine’s-salât efdalühâ ve mine’t-tahiyât etemmühâ ve ekmelühâ hazretlerinin nûr-ı şerîfin halk eyledi. Ol ecilden Resûl-i ins ü cin ve makbûl-i hurr u kan hazretleri ³⁸² [20b] أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ بُنُورِي أَوْ رُوحِي buyururlar ve yine ol sebeb-i îcâd-ı âsumân ve zemîn ³⁸³ كُنْتُ نَبِيًّا وَلَا أَدَمَ وَلَا مَاءَ وَلَا طِينَ buyurmuşlardır.

Nazm:

نا ظن نبري كه ما ز آدم بودم

آن دم كه نبود آدم بوديم³⁸⁴

Nazm-ı Arabî:

وَمِنْ قَبْلِ أَنْ يَخْلُقَ الْخَالِقَ أَدَمًا لَهُ خَيْرٌ إِكْرَامٍ بِخَنِمِ النَّبْوَةِ³⁸⁵

Ve şeyh-i meşâyihü’l-İslâm ve mürşid-i ümmet-i seyyidü’l-enâm, gavvâs-ı bahrü’l-hakîkati’l-ehadiyye, muhyî-i merâsimü’t-tarîkati’l-Muhammediyye, vâris-i ulûmu’l-enbiyâ ve’l-mürselîn, kutb-ı kâtibetü’l-aktâb-ı ecmâ‘în, muktebes envâr-ı fütühât-ı gaybî eş-Şeyhü’l-Ekber Ebû Abdullah Muhammed b. el-Arabî (ö. 638/1240)

³⁷⁹ “Gizli bir hazineydim, bilinmeye muhabbet ettim (bilinmek istedim).” Aclûni 2/155

³⁸⁰ “Bir şeyi istediğinde, O’nun buyruğu “ol!” demekten ibarettir; hemen oluverir.” Yasin 36/82.

³⁸¹ “Nûn. Kaleme ve (yazanların) onunla yazdıklarına andolsun.” el-Kalem 68/1.

³⁸² “Allah’ın ilk yarattığı benim nurumdur ya da ruhumdur.” Aclûni, 1/265-266.

³⁸³ Ben nebi idim ve ne Adem ne su ne çamur vardı. Aclûni, 2/129.

³⁸⁴ Zannetme ki biz Ademden sonrayız,

Adem’in olmadığı zaman biz vardık

³⁸⁵ “Hâlik Âdem’i yaratmadan önce nübüvvet mührünü ona (Hz. Peygamber’e) hayır olarak ikram etti.”

kaddesallâhu sırrahû ve efâz-ı ale'l-âlemîn berre hazretleri *Bülğatü'l-gavvâs fi'l-ekvân fi ma'rifeti hakîkati'l-insân* [21a] nâm kitâb-ı müstetâbının dibâcesinin sahâbe-i kirâm mâbeyninde kerâmâtı zâhir a'nî Abdullah b. Câbir'den sened-i sahîh ve kavli sarîh ile rivâyet ederdim قَالَ جَابِرٌ سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ أَوَّلِ شَيْءٍ خَلَقَهُ اللَّهُ فَقَالَ هُوَ نُورٌ نَبِيِّكَ يَا جَابِرُ خَلَقَهُ اللَّهُ ثُمَّ خَلَقَ فِيهِ كُلَّ خَيْرٍ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ مِنْهُ إِلَيَّ آخِرَ الْحَدِيثِ³⁸⁶

Nazm:

این بود مجمل سخن بی قیل

شرح آن گوش کن علی التفصیل³⁸⁷

Tafsîl-i mazmûn hadîs-i şerîf-i nebevi

Ve tatvîl-i meknûn hayr-ı münîf-i Mustafavî

Oldur ki mukaddir-i kazâ ve kader bu heft-i eyvânı ibda' ve bu câr-ı anâsırı îcâd ve ihtirâ' eyledikde evvelâ sedef-i gaybdan sâhil-i zuhûra gelen cevher-i [21b] bî hemtâ ve ketm-i ademden minassa-i bîrûza da cilvenümâ olan ol mahlûk “yâ Câbir nûr-ı Muhammed aleyhi's-selâm mâ ta'akkübü'l-leyâlî ve eyyâmdır ve cemî' hayrî O'nda halk etti. Ve cemî' eşyâyı O'ndan halk eyledi” deyu buyurmuşlardır. Pes ol hinde hallâk-ı mülk ve melekût câmi-i nu'ût-ı kibriyâ ve'l-ceberût hazretleri zikrolunan nûr-ı Muhammedî makâm-ı kurb-ı ilâhîde ve harem-i muhterem nâmütenâhîde اَدَّبِي رَبِّي فَأَحْسَنَ تَأْدِيبِي³⁸⁸ merâmda ol denli -ı azîzü'l-mûcibince on iki bin yıl terbiyet ve ol makâm müddet ikâmet etdirdip ba'dehû feyz-i bahş-ı pertev-şu'â' mihr u mâh ve mûcid-i cümle-i mevcûdât olan Hazret-i Allah'a ol nûr-ı rahmeten [22a] li'l-âlemîni dört kısma taksîm ve mekmûn olan hükm-i bî-gâyesin izhâr ve tefhîm edüb bir kısımdan arş ve bir kısımdan kürsî halk ve izhâr ve bir kısımdan cümle-i arş ve hazîne-i kürsî âferîde ve aşikâr eyledi. Ve dördüncü kısımdan dahi makâm-ı muhabbette on iki bin yıl ikâmet ettirdiği vâzih ve rûşen ve ilm-i âlem-i ârâ-yı ulemâ-i bâtında lâyh ve mübîndir. Ba'dehû ol muharrir ki kârhâne-i takdîr nâvek-i kilik-i bedâyi'-i bî-nazîrle ol kısmı dahi dört kısma taksîm eyleyip bir kısmından kalemi ve bir kısmından levhi ve bir

³⁸⁶ “Cabir dedi ki: Resûlullah aleyhisselâmdan Allah'ın ilk yarattığı şey hakkında sordum. Dedi ki: Peygamberinin nurudur Ey Cabir. Allah onu yarattı sonra her hayrî onda yarattı ve her şeyi ondan yarattı. Hadisin devamı...” Aclûnî, 1/303.

³⁸⁷ “Sözün özü bu oldu kelâmsız

Şerhine kulak ver detaylı.”

³⁸⁸ “Beni Rabbim terbiye etti, terbiyemi güzel yaptı.” Süyûtî, *Camîu's-Sağir*, 1, 224, (No. 310).

kısmından cenneti îcâd ve tefrî‘ eyledi. Ve kısmı râbi‘ dahi makâm-ı havfda on iki bin yıl mukîm ve envâ‘-ı [22b] terbiyetten sonra onu dahi dört kısma taksîm eyleyip bir kısmından melâ’ike-i âsumânı ibdâ‘ ve bir kısmından âfitâb-ı âlem-tâbı ihtirâ‘ edip هُوَ إِنَّا رَبُّنَا السَّمَاءِ الدُّنْيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ³⁹⁰ 1 râbi‘i recâ -ısmi eflâk eyledi. Ve k-fehvâsıyla kevâkibi zîne makâmında on iki bin yıl ikâmet ve ol dergâh-ı melâ’ike-i sibâhda mülâzemet ettirip onu dahi dört kısma taksîm edip bir kısmından aklı ve bir kısmından hilmi îcâd ve bir kısmından ismetle tevfiği âbâd eyledi. Ve kısm-ı râbi‘i [23a] الْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِيمَانِ³⁹¹ müsted‘âsınca makâm-ı hayâda on iki bin yıl ikâmet ettirdi. Ba‘dehû ol pâdişâh-ı rûz-i elest ve mu‘tî-i bendegân-ı Hüdâ-perest ol kısma cemâl-i nazîrle nazar i‘tibâr eyledikte ol nûr-ı şerîf arak-rîz olup ol araktan yirmi dört bin katre vâkı‘ ve her katreden bir rûh-i nebi âlem-i şuhûda cilveger ve sâtı‘ oldu. Ba‘dehû ol nûr-ı şerîf sekîne ve sabr ve sıdk ve yakîn ve ubûdiyyet makamlarında biner yıl ikâmet ve kudret-i bâliğa-i âferîde-gâr berle terbiyet olunup âsumândan ol nûr-ı şerîf şerefnümâ ki musaffâ ve mücellâ zemîn u zamânı rûşen ve envâr-ı tal‘atiyle kevn u mekânı gülşen etmek için [23b] arza inzâl olup ba‘dehû edîm-i arzdan Âdem aleyhi’s-selâm ahsen-i sûret-berle halk ve ibdâ‘ ve basît-i hâkta sûret-nümâ olmak için ihtirâ‘ eyledi. Bes akıl ve rûh ve kalem ve levh ve mâsivâ ol mazhar-ı fermân-ı İzzid-i pâk هَزْرَتْلَرِنِن لَوْلَاكَ لَوْلَاكَ لَمَّا خَلَقْتَ الْأَفْلاكَ³⁹² nûr-ı şerîfinden halk olduğu Her vecihle rûşen ve âşikârdır. كَالشَّمْسِ فِي وَسْطِ النَّهَارِ³⁹³

Nazm-ı Fârisî:

انجه اول شد پدید از جیب غیب

بود نور روح او بی شک و ریب

بعد از ان نور مطلق زد علم

کشت عرش و کرسی و لوح و قلم

یک علم از نور پاکش عالمست

³⁸⁹ “Güneşi ise aydınlatici... yapan O’dur.” Yunus 10/5.

³⁹⁰ “Biz yakın semayı yıldızların güzelliğiyle bezedik.” es-Sâffat 37/6.

³⁹¹ “Haya imanın şubelerindendir.” (Mehmet Emin Özafşar vd. (ed.) *Hadislerle İslam*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014) 1/512.

³⁹² “Sen olmasaydım alemleri yaratmazdım.” Aclûnî, 2/191.

³⁹³ Günün ortasındaki güneş gibi(dir).

يَكْ عِلْمَ زَرِيَّتِست وادمست 394

نور او چون اصل موجودات بود

نور او چون معطي هر ذات بود

واجب امد دعوت هر دو جهان

دعوت ذرات پيدا ونهان 395

[24a] Nesr:

Ba‘dehû ol nûr-1 şerîf Âdem’in cebînde vaz‘ olunup ba‘dehû tedrîcle Halîl-i Cenâb-1 Hazret-i Rabbi Celîl a‘nî Hazreti İbrâhîm aleyhi’s-salât mine’l-mülki’l-celîle ba‘dehû oğlu Hazreti İsmâ‘îl aleyhi efdalü’s-salât ve etemm-ü’t-teslîm, mâ tala‘atü’ş-şems vehbü’n-nesîm hazretlerinin sulbüne ba‘dehû evlâd-1 Âdem’in tayyibinden tâhirine ve tâhirinden tayyibinin sulbüne intikâl etti. Tâ ki efsahu’l-arab ve’l-acem sallallâhu aleyhi ve selem hazretlerinin vâlidleri Abdullah ibn Mutttalib’in sulbüne intikâl eyledi.

Nazm: [24b]

مَا زَالَ نُورٌ مُحَمَّدٍ مُنْتَقِلًا فِي الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ إِلَى الْعَلِيِّ

حَتَّى لِعَبْدِ اللَّهِ جَاءَ مُطَهَّرًا وَ مُكْرَمًا وَ مُعْظَمًا وَ مُبَجَّلًا 396

Ba‘dehû verâ-i revâk-1 gaybdan cemâl-i Ahmed-i lâmi‘ ve cilbâb-1 Cenâb-1 Lâ Rayb‘den kemâl-i Muhammedî sâtî‘ olup mebde-i ibdâ‘ her mukaddem ve muahhar ve menşe-i inşâ-i 397

Nazm:

أَوَّلُ عَالَمِينَ فِي الْخَلْقِ لَكِنْ آخِرُ الْمُرْسَلِينَ بِالْإِنْدَارِ هُوَ فِي الْأَنْبِيَاءِ سُلْطَانٌ شَرَعَ جَاءَ بِالسَّيْفِ مُنْذِرُ الْكُفَّارِ 398

394 “Gaybın yeninden yakasından görünen ilk varlık, şüphe yok ki onun temiz nuruydu.

Ondan sonra o yüce nur bayrak gibi yücelip göründü de arş, kürsi, levh ve kalem vücut buldu.

Onun tertemiz nurunun bir görünüşü alemdir, bir görünüşü iri ve tek inci olan Adem.” Feridüddin Attâr, *Mantuku’t-Tayr*, çev. Yaşar Keçeci (İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1998), 37.

395Nuru bütün varolanların aslı olduğundan zâtı herkese ihsanlarla lütuflarda bulunduğu için; iki alemi de dinine çağırması, gizli-açık zerrelere bile dinine davet etmesi vacip oldu. Attâr, *Mantuku’t-Tayr*, çev. Yaşar Keçeci, 39.

396 “Muhammedî nur iyiler ve temizler içinde yüce (olana) doğru hala intikal eder. Ta ki Abdullah’a temiz ve saygın ve yüce ve muhterem (bir şekilde) geldi.”

397 “Sonra onu başka bir yaratılışla şekillendirdik.” Müminun 23/14

Nazm:

ان خداوند کریم کار ساز
قادر پروردگار بی نیاز
چون نظر بر جوهر اول فکند
از حیا بکداخت جوهر بی کزند
بر سر آمد زبده جوهر روان
روح خاتم افرید از وی همان³⁹⁹

[25a]

بعد از ان باقیء جوهر جوش کرد
در نظاره خویشرا مدهوش کرد
یادگیر از زبده اش آمد بدید
از وی ارواح اولوالعزم آفرید
هم برین ترتیب ای جان پدر
زبدهء باقی جوهر شد بدر
از وی ارواح رسل را آفرید
آن خدای خالق عرش مجید
بعد از ان ارواح باقی انبیاء
بعد از ان ارواح جمله اولیاء
بعد از ان ارواح اهل معرفه

³⁹⁸ “(Peygamberimiz) YaratılıŖta âlemlerin ilkidir fakat uyardırma gönderilenlerin sonucusudur. O peygamberler içinde sultandır. Kâfirleri uyardırma için kılıçla geldi.”

³⁹⁹ O kerim olan Allah iş bitiricidir.

Her Ŗeye kâdir olan Rab, ihtiyaçsızdır.

Çünkü onun nazarı ilk ortaya atılmış cevher gibidir.

Hayâdan erimiş cevheri seçemedi.

Üstünlük ruhun cevherinin özü üzerinde.”

Ondan hemen, Rasûllerin ruhlarını yarattı.

افریدان فرد بی شکل و صفت

بعد از ان ارواح جمله زاهدین

بعد از ان ارواح جمله عابدین

بعد از ان ارواح جمله مؤمنین

بعد از ایشان روح جمله کافرین

بعد از ان ارواح حیوان آفرید

بعد از ان روح بناتی شد بدید

بعد از ان روح طبایع ساخت او⁴⁰⁰

[25b]

جمله را براین نسق پرداخت او

لیکن آن حی کریم داد کر

در مقام خود بهر روح ای پتر

بی عدد چندین ملک ایجاد کرد

بانی عالم چنین بنیاد کرد

عالم ملکوت شد آنجا تمام

⁴⁰⁰ Ondan sonra ebedî cevher fişkırđı.
Gözünde fişkırma hoş göründü.
O özü öğren, gel, gör.
Ondan ulu'l-azm peygamberlerin ruhlarını yarattı.
Ey can babam, düzen bu şekildedir.
Cevherin ezeli özü dolunay(bütünüyle parlak) oldu.
Ondan peygamberlerin ruhlarını yarattı.
O Allah ulu arşın yaratıcısıdır.
Ondan sonra peygamberlerin ebedi ruhlarını.
Ondan sonra tüm evliyâların ruhlarını.
Ondan sonra marifet ehlinin ruhlarını.
Şekilsiz ve vasıflandırılmaz kişileri yarattı.
Ondan sonra tüm zâhidlerin ruhlarını.
Ondan sonra tüm âbidlerin ruhlarını.
Ondan sonra tüm müminlerin ruhlarını.
Ondan sonra tüm kâfirlerin ruhlarını.
Ondan sonra hayvanların ruhlarını yarattı.
Ondan sonra bitkilerin ruhu olmuştu.
Ondan sonra O tabiatın ruhunu yaptı.

عالم غيبی و را کردند نام⁴⁰¹

4.2. Bâb-ı Sâni: Ehâdîs-i Şerîfe-i Evveliyâtı Tatbîk ve Tefhîk Beyânındadır

[Akıl]

Nahârîr-i ulemâ-i âlemyekdâr bekâehümullâhu ilâ yevmi'l-karâr buyururlar ki Râfî' çarh-ı berîn ve Bâsit-i besât-ı zemîn hazretleri evvelâ nûr-ı Muhammed aleyhi's-selâmı halk ve izhâr ve nazar-ı cemâl birle nevâziş ve i'tibâr eyledikte bi-emrillâhi te'âlâ ol nûr-ı şerîf dört kısım olmaya fermân-ı vâcibü't-teşrîf sâdır olup [26a] bir kısmı ta'akkul-ü kudret-i kâdir-i bî-hemtâ ve itâ'at-i evâmîr ve nevâhî hâliku'l-arz ve's-semâ edip feyyâz-ı feyz-i bî-gâyet ve mu'tî-i 'atâ-yı bî-nihâyet inâyetiyle mukârin olduğu Âdem'i zulümât-ı nefsiye muttali' edip ol nûr-ı şerîfin ziyâ ve işrâkıyla mahsûsât ve ma'kûlâtı ta'akkul u idrâk u zamîrinden her şeyi rûşen ve tâbnâk eylediği ecilden ol kısma akıl diye tesmiye olundu.

Beyit:

لَوْلَا الْعُقُولُ لَكَانَ أَدْنَى ضَيْعٍ

أَعْلَى إِلَيَّ شَرَفٍ مِنَ الْإِنْسَانِ⁴⁰²

[Levh-i Mahfûz]

Ve kısım-ı sâni'nin sahîfesi mahall-i nükûş-ı a'yân-ı sâbite ve mahzen-i esrâr-ı ilâhî ve mekmen-i mesâlih-i lâzime olup âlem-i lâhût ki âlem-i mülk-i melekûtur eğer [26b] ulvî ve eğer süflî fevâtihinden havâtimine varınca ve âlem-i nâsût ki âlem-i kibriyâ ve ceberûtur ondan sudûr edecek eğer hayır ve şer ve eğer nef' ve lütuf ve kahr eğer hasenât ve seyyiât eğer sa'âdet ve şekâvet eğer kabz ve eğer bast ve eğer men' ve atâ ve eğer cemâl ve celâl bir mûcib-i fehvâyı nass-ı kerîm sa'âdet gîrin **وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا**

⁴⁰¹ O bu yöntemle hepsini tamamladı.

Fakat o Hayy, Kerim ve adildir.

Ey oğul ruhun payı kendi makamındadır

Sayırsız birçok mülk yarattı.

Ebedi âlemi böyle inşa etti.

Gayb âlemini orada tamamladı.

Gayb âlemini öte olarak adlandırdı.

⁴⁰² "İnsanda akıl olmasaydı en şerefli sırtlıandan daha aşağıda olurdu." İki hüshada da "أَعْلَى" ifadesi geçmekte olup kaynaklarda ise "أَدْنَى" şeklinde geçmektedir. Arap şairi Mütenebbî'ye (ö. 354/96) ait bir beyittir.

cümle bürûz ve zuhûr bulacak cümle eşyâ ol kısmın sahîfesinden -ve bi'l⁴⁰³ فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ 403
mesbût ve hüveydâ olmağın levh-i mahfûz deyu tesmiye olundu. Nitekim memâlik-i
keşf u kerâmâtın şâhı, vâkıf-ı esrâr-ı nâmütenâhî Hazret-i Hakîm-i İlâhî aleyhi
rahmetün masûnetün ani't-tenâhî [27a] buyurur kim

حق تعالی بمحض فیض قدیم

در کتاب کریم ولوح قدیم

آنچه مر جمله را بکار آید

کفته اند اینخانکه می باید⁴⁰⁴

Nazm:

هر چه بودست و هست و خواهد بود

ثبت فرموده در صحیفهء جود⁴⁰⁵

Ve meşâhîr-i ulemâ-i asr ve nahârîr-i fuzalâ-i dehrden mâlik-i ulûm-ı vehbî ve kesbî
Mevlânâ Hasan Çelebi (ö. 891/1486) *Şerh-i Mevâkıf*⁴⁰⁶ nâm kitâb-ı müstev'ibü'l-
me'ârifette buyurur ki اللُّوحُ الْمَحْفُوظُ عِنْدَ جُمُهورِ أَهْلِ الشَّرْعِ جِسْمٌ فَوْقَ السَّمَاءِ السَّابِعَةِ كَتَبَ فِيهِ مَا كَانَ
وَمَا سَيَكُونُ إِلَيَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَمَا يَكْتُوبُ فِي الْأَلْوَا حِ الْمَمُودَةِ وَلَيْسَ هَذَا بِمُسْتَحِيلٍ لِأَنَّ الْكَائِنَاتِ عِنْدَنَا مَتْنَاهِيَةٌ فَلَا يُلْزَمُ
عَدَمَ تَنَاهِيِ اللَّوْحِ الْمَذْكُورِ فِي الْمَقْدَارِ وَأَمَّا عِنْدَ الْفَلَسِيفَةِ

[27b] فَهُوَ النَّفْسُ الْكَلْبِيَّةُ لِلْفَلَكِ الْأَعْظَمِ. تَرْتَسِمُ فِيهِ الْكَائِنَاتِ ارْتِسَامَ الْمَعْلُومِ فِي الْعَالَمِ⁴⁰⁷

هر چه بود باشد ای پسر

جمله محفوظست در وی سرتسر

⁴⁰³ “Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır.” el-En'am 6/59.

⁴⁰⁴ “Allah teâlâ kadim feyz üzerinde

Kur'an'ı kerim ve kadim levhada

Her şey olmuş gereken söylenmişti.”

⁴⁰⁵ “Her ne oldu, oluyor ve olacaksa

Emredilen kitapta kayıtlıdır.”

⁴⁰⁶ Bu eser aslında Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Şerh-i mevâkıf* isimli eserinin haşiyesi olup asıl ismi *Hâşiye alâ şerhi'l-mevâkıf* tır. Ancak yazarımız doğrudan Mevlana Hasan Çelebi'ye (ö. 891/1486) nisbet etmiştir. bk. Cemil Akpınar, “Hasan Çelebi, Fenâri,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 31 Ocak 2022).

⁴⁰⁷ Ehl-i şeriat olan cumhura göre levh-i mahfûz 7 (kat) göğün altındaki bir cisimdir. Kıyamete kadar olmuş ve olacak olan her şey onda yazıldı. Levhalarda yazıldığı gibi “memhûde” Bu imkânsız değildir. Çünkü kâinat bizim nezdimizde sonludur. Zikredilen levhalarda ise hükümde sonsuzluk gerekmez. Ancak filozoflara göre o en büyük felek için küllî nefstir. Dünyada bilindiği yazılmasıyla (haliyle) kâinat onda resmedilir (yazılır).

لوح محفوظست از اثبات و مجو

زين چنين فرموده آن صاحب نظر⁴⁰⁸

[Kalem]

Ve yine Hazret-i Hâliku'l-ibâd kısm-ı sâlisin sahîfesinde bir kâbiliyet ve isti'dât halk eylediği ulûm-ı evvelîn ve âhirîni fermân-ı Rabbu'l-âlemîn ile levh-i mahfûza nakş eyleyip infî'âl-i zâtıyla münfa'îl ve âdât-ı kitâbet keyfiyetiyle mütekeyyif olmaya vâsıl olup halk ile Hakk mâbeyninde vâsıta ve ilm-i ezeli âlem-i süflîye ifâza eyleyip cümle umûrun ceryânı ol nûrun [28a] fi'liyle vâkı' ve in'ikâd-ı merâm ve intizâm-ı mehâm nebî Âdem'in vâsıtasıyla sâti' olduğu i'tibârıyla kalem deyu tesmiye olundu. Nitekim kelâm-ı mecîd-i Rabbânî ve furkân-ı şerîf-i Subhânî⁴⁰⁹ مَا لَمْ يَعْلَمْ عِلْمَ الْإِنْسَانِ مَا لَمْ يَعْلَمْ bu kavle delîl-i kâfi idüğü makbûl ve müsellemdir.

Nazm:

صَلَاخُ الْعِبَادِ وَرُشْدُ الْأُمَّمِ

وَأَمْنُ الْبَرِيَّةِ مِنْ كُلِّ غَمٍّ

بَشِيرِينَ مَا لَهُمَا ثَالِثٌ

بِحَرْقِ الْحَسَامِ وَرَفْقِ الْقَلَمِ⁴¹⁰

[Ruh]

Ve kütüb-i tasavvufta ve ıstılâhât-ı meşâyıhta lafz-ı kalem îrâd olursa ilm-i tafsîle işârettir ve kâşifân-ı esrâr-ı meknûna ve fâtihân-ı ekvâl-ı hazâ'in-i meşhûna ulemâ-i sâhib-i temkîn -rıdvânullâhi aleyhim ecma'in- buyurur ki tûl-i kalem-i a'lâ sene-i ulûhiyye hesâbı üzerine beş yüz yıllık [28b] yol mesîresi miktârıdır. Her şeb u rûzu sinîn-i dünyeviyeden bin yıl ve cümlesinden elli bin yıl hâsıl olur. Ve rûh-i Hazret-i Kâdir ü Müheymin ve gaybdan ve hâkim-i mahkeme-i kün fekâne cümle-i ervâhı ol

⁴⁰⁸ Ey oğul her ne olduysa gizlidir. O da baştanbaşa levh-i mahfuzdadır. İspat et ve ara, bu nedenle böyle buyurdu sahib-i nazar.

⁴⁰⁹ "Kalemlerle yazmayı öğreten, (böylece) insana bilmediğini bildiren Rabbin sonsuz kerem sahibidir." el-Alak 96/4-5.

⁴¹⁰ İnsanların iyiliği, ümmetin kurtuluş yoluna ulaşması, iyilerin bütün üzüntülerden uzakta olması iki şeydedir ki bunun üçüncüsü yoktur: Düşmanlıkları yakıp yok etmek, kalemi yumuşak tutmaktır. (aleyhte yazarken dikkat etmek).

nûrun kısm-ı râbi'inden halk edip olmaya müste'îd olduğu وَحَيِّ بِالذَّاتِ وَمُحْيِي الْغَيْرِ⁴¹¹ haysiyetle rûh deyu tesmiye olundu.

Nazm:

Nâzım-ı rişte nazm-ı sâmi' a'nî kim Hazret-i Mevlânâ Câmî menşe-i inşâ-i neş'e-i Âdem sallallâhu aleyhi ve sellem hazretlerinin medh-i şerîfnde buyurur ki

Nazm:

صورتش کرچه زادم زاده

معنیش اصل وجود افتاده

نورش از جبهه آدم نبود

سر نهادند ملائک بسجود⁴¹²

Bes bu takdîrce levh ve kalem [29a] ve akıl ve rûh bi'l-i'tibâr zâhirâ müte'addid ve mütegâyirdir. Lâkin müttehidât-ı bi'z-zât oldukları ke's-şems zâhir ve bâhirdir.

Nazm:

وَمَا أَلُوْجُهُ إِلَّا وَاجِدٌ غَيْرَ أَنَّهُ إِذَا أَنْتَ أَعَدَدْتَ الْمَرَايَا تَعَدَّدَا⁴¹³

Ve bi'l-cümle ta'dâd-ı esmâ mûcib-i ihtilâf-ı müsemmâ olmadığı perde-küşâyân-ı istâr-ı hakâyık ve nükte-şinâsân-ı ebrâr-ı dekâyık olan ulemâ-i fuhûl ve ecille-i erbâb-ı ukûle -ki zamîr-i derrâkları hareket-i eflâktan serî' ve hâtır-ı pâkları şî'â'-ı mihr-i tâb-nâktan fesîh ve vesi'dir- zâhir ve hüveydâ ve rûşen ve peydâdır.

لَيْسَ عَلَى اللَّهِ بِمُسْتَنْكَرٍ أَنْ يَجْمَعَ الْعَالَمُ فِي وَاجِدٍ⁴¹⁴

Nazm:

عِبَارَاتُنَا شَتَّى وَحُسْنُكَ وَاجِدٍ

⁴¹¹ Zâtıyla diri, gayrıyla diriltici.

⁴¹² “Sureti doğanın üzerine doğdu
Anlamı vücudun aslına düştü
Nuru Adem'in alnında belirde
Melekler secdeye geldi.”

⁴¹³ Yüz tektir. (Yansıdığı) aynaları saydığında çoğalır.

⁴¹⁴ “Dünyayı birde toplamak Allah'a zor değildir.” Ebû Nüvâs el-Hasen b. Hâni' b. Abdilevvel el-Hakemî (ö. 198/813) adlı Abbasiler dönemindeki bir şaire aittir.

وَكُلُّ إِلَيَّ ذَاكَ الْجَمَالُ يُشِيرُ⁴¹⁵

Nazm:

Ahmedin kaddîne kimi serv [29b] der kimi elif.

Ehl-i irfânın sözü birdir ibâreti muhtelif.

4.3. Bab-ı Sâlis: Hazreti Rasûl aleyhi's-selâma “nûr” tesmiye olunduğunun beyânı ve mebde-i mevcûdât olduklarının tafsîl ve iyânıdır.

Sultân-ı Bârgâh-ı ezel feyyâz-ı riyâz-ı emel hazretleri Kur'ân-ı vâcibü't-tekrîm ve Furkân-ı lâzîmü't-ta'zîmde Sûre-i Mâ'ide'de buyururlar ki: قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ. يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ⁴¹⁶

İş bu âyet-i hidâyet-i gâyette mezkûr olan nûrun tefsîrinde kâşifen esrâr-ı tenzîl vâkîfen hakâyık-ı te'vîl olan nahârîr-i [30a] ulemâ-i izâm kesserahümullâhü ilâ yevmi'l-kıyame buyururlar ki ol nûrdan murâd deryâ-yı bî-pâyân ve bî-kıyâs mahsûs وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ⁴¹⁷ i âsumân -i âferiniş-i kârhâne îcâd ve tekvîn ve sebep-a'nî hülâsa ve zemîn sallallâhu aleyhi ve sellem mâ tenavebetü'l-envâr ve'z-zulüm hazretleridir ve *Bahru'l-hakâyık* müellifi buyurmuştur ki Resûlü Ekrem ve nebî-i efham hazretlerini “nûr” deyu tesmiyeye bâ'is oldur ki evvel mahlûk ki Cenâb-ı Rabbu'l-erbâb ve Hazret-i Malikü'r-rikâb matmûre-i ademden ma'mûre-i vücûda getirdi. Ol sâdiku'l-haber ve fâ'iku'l-beşer hazretlerinin nûr-ı şerîfidir. Ba'dehû mazâhir-i vücûda zâhir ve mahâzar-ı vukû'a hâzır [30b] olan âme-i eşyâ O'nun nûr-ı şerîfinden halk olduğu ecilden nûr deyu tesmiye olundu. Ve ecille-i ulemâ-i izâm ki verese-i seyyidü'l-enâmdir buyururlar ki hazreti izzet-i izzet esmâuhû ve tevâlet na'mâuhû vaktâkim Resûlü'l-melekü'l-allâme aleyhis's-salât ve's-selâm hazretlerinin nûr-ı şerîfinden halk eyledikde sıfat-ı celâl ve cemâl-i birle tecellî eyledi. Ol dem azamet-i Bârî'den iki kısım olup biri sıfat-ı cemâle mazhar ve biri mazhar-ı celâl u kahr vakı' oldu.

⁴¹⁵ Tabirlerimiz çeşitlidir, güzelliğin birdir.

Hepsi de senin güzelliğine işarettir.

⁴¹⁶ “Ey Ehl-i Kitap! Resûlümüz kitapta bulunup da gizlemekte olduğunuz birçok şeyi size açıklamak üzere geldi, birçoğunu da açığa vurmuyor. Şüphe yok ki size Allah'tan bir ışık, apaçık bir kitap geldi. Allah kendisinin izniyle rızasını arayanları o kitapla kurtuluş yollarına erdirir, onları karanlıktan aydınlığa çıkarır, onları dosdoğru bir yola iletir.” el-Maide 5/15-16.

⁴¹⁷ “... insanlar arasında yürüebilmesi için kendisine ışık tuttuğumuz...” el-Enam 6/122.

Kısm-ı Evvel Gâyet-i letâfet ü safâ ü rûşeni kesb eyledikten “nûr” deyu tesmiye olunup ol kısımdan eşbâh-ı şerîfe-i ulviye ve kevâkib ü etbâk-ı semâvât ve ervâh-ı [31a] enbiyâ ü rusûl ve ashâb-ı yemîn ve hidât-ı sübül halk olundu.

Ve **Kısm-ı Sâniiden** ervâh-ı ashâb-ı şimâl ve ervâh-ı cân ve sâ’ir ecnâs-ı sefele-i dalâlet-meâl halk olundu. Ve makbûl-i tavâ’if-i meşâyih ve ilm ü ilmde cebel-i râsih a’nî yegâne-i zamân ve serhalka-i evliyâ-i cihân Şeyh Feridüddîn Attâr kuddise sirruhû’l-Melikü’l-Gaffâr buyurur ki

اي نور تو در جمله اشيا ظاهر

در منظر چشم اهل عرفان ناظر

عالم همه از نور تو روشن کشته

هم اول اين سلسله وهم آخر⁴¹⁸

Ve Mevlânâ-yı Kirâm Şeyh Abdurrahmân Câmî (898/1492) *Nakdu’n-nusûs fi şerhi’l-fîsûs* nâm kitâbında buyurur ki ⁴¹⁹“أَصْلُ مَنْشَأِ جُمْلَةِ خَلَاتِقِ مَظْهَرِ حَقِيقَةِ الْحَقَائِقِ”

[31b] A’nî Hazreti Ahmed sidre-i makâm ve nûr-ı Muhammed aleyhi’s-selâm’dır deyu tafsîl üzere beyân eylemişlerdir. Lâkin itnâbdan ihtirâz olunup bu mahalde ihtisâr ü îcâz olundu.

فَكُلُّ مَلِيحٍ حُسْنُهُ مِنْ جَمَالِهَا

مُعَارِزٌ لَهُ بَلْ حُسْنُ كُلِّ مَلِيحَةٍ⁴²⁰

Nazm-ı Farisî:

آن خدای کین جهان پر نور از وست

سورت و شکل هیولی دور از وست

آدمی را خواست نا پیدا کند

⁴¹⁸ Ey nuru tüm eşyada zahir olan,
Göz bakışta irfan ehlini izler.
Tüm âlem senin nurundan ışıkla donanmıştır.
Bu silsilenin hem ilki hem de sonu sensin.

⁴¹⁹ “Tüm yaratılmışların kaynağının aslı hakikatler hakikatini izharıdır.”

⁴²⁰ “Bütün güzellerin güzelliği O’nun güzelliğinden ödünç alınmıştır.” İbnü’l-Fârız’ın Taiyye Kasidesinden bir beyittir. İsmail Rusûhî Ankaravî, *Osmanlı Tasavvuf Düşüncesi-Makâsıd-ı Aliyye, fi Şerhi’l-Taiyye*, haz. Mehmet Demirci, (İstanbul: Vefâ Yayınları, 2007) 1. Basım, 50.

هر دو عالم را بد شیدا کند
 از وجود خاص عام کرد
 جوهر اول مرؤ را نام کرد
 کرد از وظاهر وجود کائنات
 فهم کن این نکته را ای پاک ذات
 این بود نور محمد ای کریم
 عقل اول نیز در نزد حکیم⁴²¹
 آدمی معنی همینست ای پسر [32a]
 بِشْنُوْ اَزْ مَنْ تَاجِهْ مِیْکُویمْ خَیْر
 سالکان کین راه حق را رفته اند
 نام این روح اِصْطَافِی گفته اند
 اصل این روحست ای جان پدر
 روح هر جسمی ازین آید بَدْرُ
 در مثل میدانکه چون کُلِّیْسْت این
 جِصَّه هر جسم چون جز وی ازین⁴²²

⁴²¹ Bu dünyanın nur ile dolu olması yaratıcıdır.

Hayal, şekil ve suret ondan uzaktır.

Bir âdem ortaya çıkmasını ister

Her iki âlemi ebedi ve aşiktir.

Saf nurdan kurulmuştur.

Bana onu ilk cevher olarak isimlendirdi.

O görünüşten kâinattaki varlıkları yarattı.

Ey temiz kişi bu nükteyi anla.

Ey kerim bu nur-ı Muhammed idi.

İlk akıl da Hakîm olan Allah'ın yanında idi.

⁴²² “Ey oğul Âdem ve mana aynıdır.

Nasılığından haber vereyim diye beni dinle.

Mütevazı olmayan salıklar Hak yoluna geldiler.

Bu göreceli ruhun ismini söylemişler.

Ey can baba bunun aslı ruhtur.

Devam eden herbir cisim bu ruhdan geldi.

Bilindiği gibi her şey bunun gibidir.

Onun dışındaki her cisim bundan pay almış gibidir.”

Ve Hazreti Resûl-i Rabbü'l-âlemîn buyurur ki ve ⁴²³ كُنْتُ نَبِيًّا وَ آدَمُ مُنْجِدٌ بَيْنَ الْمَاءِ وَ الطِّينِ
hadîs-i âhirde ol nebîyy-i mükerrem buyurur ki ⁴²⁴ أَنَا سَيِّدٌ وَآدَمُ le ol sâhib-i livâ-i
şefâ'a buyurur ki 1 -bâr ve ahbâr-i dürer-iş bu ehâdîs ⁴²⁵ آدَمُ وَ مِنْ دُونِهِ تَحْتَ لَوَاءِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ
şerîfe cevâhir-nisâr ma'nâ-yı mezbûru te'yîd [32b] ve fehvâ-yı mezkûru te'kîd
eylemiştir. Ve dâ'ire-i velâyetin kutbu'l-aktâbı ve zümre-i ulu'l-elbâbın mercî' ve
meâbı mülâhaza-i kibriyâ-yı mülk-i Cebbâr'da ve âlihî ve hayrân ve fermân كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا
Fârid -ı gavâmız Şeyh Şerefüddîn Ömer b. el-i esrâr-ile bî serv ü sâ mân kâşif ⁴²⁶ فَانِ
(632/1235) eskenehullâhu fi a'lâ gurafî'l-cenân ve ravveha ruhahû bi-rûhin ve reyhân-i
cenâb-ı nübüvvet-meâbü'l-müstağnî ani'l-avsâf ve'l-elgâb hazretleriyle lisân-ı
şeriflerinden tercümân olup işbu kelâm-i belâgat-i nizâmı ve nazm-ı fesâhat-i intizâmı
buyurmuşlardır.

Nazm-ı Arabî:

وَإِنِّي وَإِنْ كُنْتُ إِبْنِ آدَمَ صُورَةً

[33a]⁴²⁷ فَلِي فِيهِ مَعْنَى شَاهِدٌ بِأَبَوْتِي

وَرُوحِي لِلْأَرْوَاحِ رُوحٌ وَ كُلُّ مَا

تَرَى حَسَنًا فِي الْكُونِ مِنْ فَيْضِ طِينَتِي⁴²⁸

Ve menba'-ı enhâr-ı fezâil ü irfân vâ'iz-i hittâ'-i Horâsân a'nî Mollâ Hüseyin el-Kâşifi
(ö. 910/1504-1505) âmelehullâhu bi lütûfihî'l-hafî buyururlarki:

Nazım:

پیش از تو آمدند بسی انبیاء و تو

کر آخر آمدی همه را پیشوا تویی

خوآن خلیل هست نمکدان خوآن تو

بر خوآن اصطفًا نمک انبیاء تویی⁴²⁹

⁴²³ “Âdem su ile çamur arasında karışmışken ben nebi idim.” Aclûnî, 2/152.

⁴²⁴ “Ben Âdemoğlunun efendisiyim.” Tirmizî, “Menakıb”, 1.

⁴²⁵ “Adem ve ondan sonra gelenler kıyamet günü (hamd) sancağının altında olacak.” Tirmizî, “Menakıb”, 1.

⁴²⁶ “Yeryüzünde bulunanların hepsi fânîdir.” er-Rahmân 55/26.

⁴²⁷ “Sûrette Ademoğlu isem de Âdem'de benim baba oluşuma şahit bir mana vardır.”

⁴²⁸ “Ruhum bütün ruhların ruhudur, kâinata gördüğün bütün güzellik tabiatımın feyzindendir.” Ankaravî, *Makâsıd-ı Aliyye, fi Şerhi 'Tâiyye*, 257.

Ve sebbâh-ı bihâr-ı irfân ve seyyâh-ı bevâdî-i vicdân, mazhar-ı lütf-i lem yezelî a'nî Hazreti Ni'metullah Velî (834/1431) *Şerhü'l-lemâ'ât* nâm kitâb-i fâ'izü'l-berekâtında eşref-i evlâd-ı âdem sallallâhu aleyhi ve sellem hazretlerinin lisân-ı şerîflerinden [33b] tercümân olup zebân-ı Fârisiyle işbu işârât-ı zâhiyâtı ve ebyât-ı zâhirâtı buyurmuşlarıdır eğerçi sûret mecâz cihetinden ve ta'ayyun mizâh unsuru haysiyetinden ferzend-i vücûd-ı hazret-i Âdem sallallâhu aleyhi ve sellem olmuştur. Lâkin pederi Âdem olduğuna nice me'ânî-i hakîka ve şevâhid-i dakîka güvâhdır . Zira benim hakîkatim mazhar-ı hakîkatü'l-hakâyıktır ki ehadiyyet ve vahdâniyyet mâbeyninde sâbit olan bir zahiyyet-i kübrâdan ibârettir. Ve hakîkat-i Âdem aleyhi's-selâm ve sâyir hakâyik-i insâniye menşe-i vâsıl ol hakîkatü'l-hakâyık olan fasıldır. Lâ cerame bu cihetten min peder vâsıl Âdem mükerrerem aleyhi [34a]'s-salavâtü'l-etemm olmuştur.

Nazm:

كفتا بصورة ارجه ز اولاد آدم

ازوي بمرتبه بهمه حال بهترم

جون بنكرم در آينه عكس جمال خوش

كردد همه جهان بحقيقت مصورم

خورشيد آسمان ظهورم عجب مدار

ذرات كائنات اكر كشت مطهرم⁴³⁰

Bu ebyât-ı belâgat-ı şî'ârın ve vâridât-ı hazret-i kâm-gârın me'ânî-i latîfesi ve nukât-ı garîbesi hadîs-i şerîf-i nebevî⁴³¹ *أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ نُورِي* mazmûnun mütezammindir. Ve zerrât-ı kâinâtın murâd mâhtâb-ı mevcûdât-ı mümkünâtındır ki muhakkikân ona

⁴²⁹ “Senden önce gelen birçok peygamber ve sen Eger son olarak sen geldiysen tümünün önderisin Senin sofrandaki tuzluk Halil İbrahim sofrasıdır Sofranın üzerinde senin peygamber tuzunu seçiyor”

⁴³⁰ “Eğer ki adem soyundansam bir şekilde söyle Ondan daha düşük mertebede halim daha güzel Çünkü güzel yüzünün aynadaki yansımada dolaşıyorum O tüm dünyada hakîkatin ressamı gibi dolaşıyorum.” Gökyüzü güneşinin tezahürüyüm acaba yörüngem kim Kainattaki zerreler dönerse ortaya çıkarım”

⁴³¹ “Allah’ın ilk yarattığı benim nurumdur.” Aclûni, 1/265-266.

a'yân-i sâbite derler. Ya'nî mâhiyât-ı mevcûdât zulmet-i imkânda mütevârî ve mestûr ve mekâmin-i kûmûn-ı [34b] ademde muhtefî ve mehcûr iken benim nûrum onları ketm-i ademden fûshat-i sarâ-yı âleme zuhûr ve şu'â'-ı âfitâb-ı zuhûrumla zerrât-ı kâinât nümâyân ve ma'mûr olup mâhiyât-ı mevcûdât beyân ve ayân oldu.

ارواح قدس جیست نمودار معینم

اشباح انس جست نکهدار پیکرم⁴³²

Ve bi'l-cümle rûhum asıl ve menşe-i cümle-i ervâh ve vücûdum bâ'is-i zuhûr-ı âmme-i eşbâh olup tekvîn-i kevneynden murâd ve maksûd zuhûr-ı vücûdum olduğu rûşen ve meşhûrdur. Nitekim hadîs-i şerîf-i kutsî ve kelâm-ı münîf-i ünsî لَوْلَاكَ لَوْلَاكَ لَمَا خَلَقْتُ الْأَفْلاكَ⁴³³ â eylemiştir. bu ma'nâya îmâ ve bu mazmûnu inb

Nazm: [35a]

Murâd-ı kûn fe kâne maksûd-ı kevneyn

Kemâl-i ebrû-yı kab-ı kavseyn

Pes bu edile-i vâcibetü'l-kabûl ve berâhîn-i sâtı'âtü'l-medlûl müsted'ânesince tenvîr-i şu'â'-ı şârikten eşher ve tebâşîr-i subh-ı sâdıktan ethardır ki seb'a-i ekâlîm u şeş cihât ve arâzî ve semâvâtta mahlûk olan mahlûkât zâviye-i ademden fezâ-i vücûda cilve-nümâ ve mekâmîn-i kûmûndan âlem-i şühûda çehre-güşâ olmaya bâ'is iftihâr-ı cümle enbiyâ u asfiyâ ve nizâm-ı silsile-i vücûd-i cümle-i eşyâ⁴³⁴ اَوَّلُ مَنْبَعِ اسْرَارِ لِي مَعَ اللَّهِ⁴³⁵ ve muhâtab-ı hitâb⁴³⁵ وَيُنْصِرُكَ اللَّهُ⁴³⁶ a'nî semere-i şecere-i âferîneş ve şecere-i semere-i dâniş u bîniş aleyhi efdalü's-salat [35b] ve teslîm mine'l-meliki'r-rabbi'r-rahîm hazretleri olduğu⁴³⁶ كَالشَّمْسِ فِي الصَّبَاحِ⁴³⁷ ayân⁴³⁷ وَ النَّوْرُ فِي الْمَصْبَاحِ⁴³⁷ nümâyândır.

Nazm:

Muhammed seyyidü'l-kevneyn-i kâtı'a ve mazharü'l-küll min eltâf-i Rahmân

⁴³² "Kutsal ruhlar görünen manayım

İnsan ruhunun koruyan yüzüyüm." Beyit İranlı mutasavvıf-şair Kasım-ı Envâr ismiyle bilinen Muînüddîn Ali'ye (ö. 837/1433) aittir.

⁴³³ "Sen olmasaydım âlemleri yaratmazdım." Aclûnî, 2/191.

⁴³⁴ "Allah ile benim sırlarımın ilk kaynağıdır."

⁴³⁵ "Allah sana yardım eder."

⁴³⁶ "Sabah güneşi gibi"

⁴³⁷ "Lambadaki ışık gibi"

Lev lâ Cenâb-ı Resûlullah mâ bezerat fi'l-kevn-i silsileti huffet bi-imbân

4.4. Bâb-ı Râbi': Fi'l-Beyân-ı Ervâh-ı Beşer

Gavvâs-ı bihâru'l-me'ânî, keşşâf-ı rumûz-ı seb'u'l-mesânî a'nî ulemâ-i izâmın mümeyyiz u mümtâzı Hazret-i İmâm Fahrreddin Râzî tayyeballâhu te'âlâ türbetühû ve a'lâ fi ferâdîsü'l-cenân rütbetühû *Zâdü'l-me'âd* nâm risâle-i mürşidü'l-ibâdında merâtib-i ervâh-ı beşeri üç vecih [36a] üzere taksîm edip buyurur ki “evvelâ ervâh-ı ashâb-ı sa'âdet ve sâniyâ ervâh-ı ashâb-ı selâmet ve sâlisâ ervâh-ı erbab-ı şekâvettir. Ve ashâb-ı sa'âdet ol tâ'ife-i aliyyedir ki gûşe-i uzlette ibâdet-i rabbi'l-âlemîni şî'âr ve kâşâne-i halvette tevhid-i hâlık-ı zemîn u âsumânı disâr etmekle envâr-ı ibâdet cebhelerinde lâmi' ve âsâr-ı tâ'at çehrelerinde sâtî' olup turuk-ı enbiyâ u evliyâyâ sâlikîn ve gencine-i i -i tevsen-ı nefsi dest-'ya mâlikîn olmakla inân ⁴³⁸ الْقَنَاعَةُ كَنْزٌ لَا يَفْنَى hevâyâ vermeyip ve avâik alâik-i dünyâyâ zamîr-i münîrleri ta'alluk etmeyip derûnları emrâz-ı a'râzdan hâlî, bîrûnları arâyiş-i [36b] ucb u riyâdan ârî olmağın dergâh-ı ehadiyyette ashâb-ı sa'âdet nâmıyla mezkûrlar ve elsine-i havâs u avâmda memdûh ve meşkûrlar olup iş bu âyet-i hidâyet-i gâyetin mazmûnuna fâizîn ve cennâtü'n-na'imde derecât-ı âliye hâizîn olurlar. Nitekim Hazret-i Âferinende-i kevn ü mekân hazretlerinin kelâm-ı mecîd-i âlîşânında ashâb-ı sa'âdetin nâmı bu vecihle mestûr ve nâmî ve ol zümre-i kirâmın merâtibleri bu medlûlle sâmidir. قَالَ تَعَالَى فَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمُقَرَّبِينَ فَرَوْحٌ وَرَيْحَانٌ وَجَنَّتْ نَعِيمٌ ⁴³⁹ n rıdvânallâhu te'âlâ aleyhim ecma'in îi güz-ve bu kavim ⁴³⁹ hazerâtının ervâhı hakkında vârid olan âyet-i kerîmenin [37a] ma'nâ-yı münîfin bu vecihle tefhîm ve üç vecih üzere tefsîr ve taksîm eylemiştir. Evvelâ sahâbe-i kirâm ve ulemâ-i izâmdan Sa'îd b. Cübeyr Hazreti Abbas'tan nakl ve tefsîr edip buyurur ki “فَرَوْحٌ” kelâm-ı şerîfinden murâd mümin külbe-i beliyet ve hâristân-ı eziyetten mesken-i râhat ve gülşen-i istirâhata rihlet ettikte râhat olup ferhân u şâdân olduğudur. Ve Mücâhid hazretleri buyurur ki ⁴⁴⁰ فَرَوْحٌ أَي رَوْحٌ مِنَ الْعَمِّ الَّذِي كَانُوا فِيهِ demektir. Ve yine demden menâs ve yı â-fi mûcibince mü'min tenkinâi şerî-hadîs ⁴⁴¹ الدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ külhân-ı mihen ve alâmdan halâs [37b] bulur. Hazâir-i kudsde kâmrân ve ni'am-ı dârü'n-na'imde muğtenim ve şâdân olduklarıdır deyu buyurur.

Nazm:

⁴³⁸ “Kanaat yok olmayan hazinedir.”

⁴³⁹ “Fakat (ölen kişi) Allah'a yakın kılınmışlardan ise ona rahatlık, güzel rızık ve Naim cenneti vardır.” el-Vakıa 56/88-89

⁴⁴⁰ “‘Ravhun’ yani içindeki gamdan rahatlamaktır.”

⁴⁴¹ “Dünya müminin zindanıdır.” Müslim, Zühd 1.

Cihân kândır ve her dil ki yâ bî pâdişeh ya bî cihânî kândır.

Ve her cân ki beyni şâdmân beyni,

Ne ber evc-i hevâyı o ikâb dil şikâr yâ bî,

Ne ender ka'r-ı bahr o nehenk cân sitân beynî

“وَرِيحَانٌ” kelâm-ı şerîfinin ma'nâ-yı münîfi sâhib-i kavî-i savâb sahâbe-i kirâmdan hazret-i Abdülvahhâb (ö. 113/731-32) kavli üzere reyhândan murâd mü'min-i mukarrebîn fenâ-yı fenâdan Cenâb-ı izzete âzîmîn olacakları o anda melâ'ike-i Rahmân hadâyık-ı cenândan reyâhîn ihzâr edip mü'min-i mukarreb ve muvahhid mühezzeb [38a] istişmâm etmekle rûh-i şerîfi âsân dergâh-ı ehadiyyete revân ve hırâmân olduğudur deyu buyururlar ve hâzin-i esrâr-ı Yezdân, kâmil u mükemmel Hazret-i Ebû İmrân buyurur ki ⁴⁴² إِنَّ الْمُؤْمِنَ إِذَا قَبِضَتْ رُوحَهُ تُلْقَى بِضَبَائِرِ الرَّيْحَانِ مِنَ الْجَنَّةِ فَتُجْعَلُ ⁴⁴³ إِنَّ الْمُؤْمِنَ إِذَا قَبِضَتْ رُوحَهُ أُنْتَهَ الْمَلَائِكَةُ بِحَرِيرَةٍ فِيهَا مِسْكٌ وَ مِنْ ضَبَائِرِ الرَّيْحَانِ

Ve bundan gayrı ashâb-ı işârât ve rumûz bu âyet-i şerîfenin ma'nâsında bî nihâye feth-i künûz etmişlerdir. İmlâl ve itnâbdan ihtirâz ve tarîk-i ihtisâr üzere [38b] iktisâr ve îcâz olundu. ⁴⁴⁴ وَرَزَقْنَا اللَّهُ ذَلِكَ وَحَفَظْنَا مِنْ طُرُقِ الْمَخَافِ وَالْمَهَالِكِ. Ve ashâb-ı selâmet ashâb-ı yemîndir. Bir tâ'ife-i güzîn ve zümre-i vâsılân-ı hakka'l-yakîndir ki Kur'ân-ı Azîmde bu vasıfla tavsîf ve tebyîn olunmuşlardır. ⁴⁴⁵ قَوْلُهُ تَعَالَى وَآمَّا إِنْ كَانَ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ. فَسَلَامٌ لَكَ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ ⁴⁴⁶ أَلْمُؤْمِنُونَ لَا يَمُوتُونَ بَلْ يَنْقَلُونَ مِنْ دَارِ الْفَنَاءِ إِلَى دَارِ الْبَقَاءِ

⁴⁴² “Müminin ruhu kabzediliği zaman cennet reyhanından bir demet getirilir ve ruhu ona konulur.” Hafız Celaleddin Abdurrahman Süyûtî, *Şerhü's-Sudûr bi-Şerh-i Hâli'l-Mevtâ ve'l-Kubûr*, (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1985), 83

⁴⁴³ “Müminin ruhu kabzedildiğinde melekler, içinde misk ve reyhan kokuları bulunan ipek (parçasıyla) gelirlir.”

⁴⁴⁴ “Allah bizi bununla rızıklandırdı ve bizi vehim ve helak yollarından korudu.”

⁴⁴⁵ “Eğer ahiret mutluluğuna ermiş kişilerden ise kendisine selam sana ahiret mutluluğuna ermişlerden denir.” el-Vakıa 56/90-91.

⁴⁴⁶ “Müminler ölmezler, bilakis fenâ yurdundan bekâ yurduna naklolurlar.”

1 fenâdan gülistân-ı ukbâya intikâl ve sa'âdet-i sermediyyete hâiz olup hoş-hâl olmaya hazâir-i kudsde hirâm ve ferâdîs-i insde kıyâm ederler.

Nazm:

ملكِ عقبي خواه كان خرم بود

ذره زان ملك صدر عالم بود⁴⁴⁷

Nazm-ı Arabî:

لَهُمْ جَنَّاتٌ مِنَ الْفِرْدَوْسِ طَيِّبَةً⁴⁴⁸

لَا يَغْتَرِبُونَ فِيهَا حَرًّا وَلَا صَرْدًا

Ve ashâb-ı şimâl ki erbâb-ı şekâvet [39b] ve gabâvet ve Kur'ân-ı Şerîf'te الْمُكَذِّبِينَ i zâl -i bâğiyedir ki pîre-i tâğiyeye ve zümre-ile işâret olunmuşlardır. Ve ol tâ'ife الصَّالِينَ⁴⁴⁹ dehre meshûrlar ve şarâb-ı nahvetle kâh mest ve kâh mahmûrlar olup müdâm-ı isyân u tuğyânı pîşe ve dâ'imâ fisk u fücûru endişe edip münhemik-i lezzât-ı dünyâyı fânî ve mütehettik-i hevâ-yı iğvâ-yı şeytânî olup feyâ fi dalâlette hâim ve atşân ve vüfûr-ı cehl u guvâtıyla bî-ser u sâ mân olmakla meblağ-ı himmetleri müştehiyât-ı nefse masrûf ve kudret ve kuvvetleri ibâdullâha zulm u hayf etmeye ma'tûf olup âyet-i va'îd müverrisü'l-gumûm ve [40a] وَأَصْحَابُ الشِّمَالِ مَا أَصْحَابُ الشِّمَالِ. فِي سَمُومٍ وَحَمِيمٍ. وَظَلٍّ مِنْ يَحْمُومٍ⁴⁵⁰ ı mukarrerleri cahîm ve sakar olur. -va'îdine mazhar ve makarr

4.5. Bâb-ı Hâmis: Rûhun Hakikati Beyânındadır.

Hazret-i Hüdâvend-i rûh, bahş-ı müte'âl ve mebda-ı cümle-i eşyâ-ı bî-misâl, kelâm-ı kadîm ve Kur'ân-ı Azîm'de⁴⁵¹ وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا⁴⁵¹ buyurmuştur. Kâşif-i esrâr-ı ehâdîs-i nebevîyye ve râfî'-i kınâ'-ı muhadderât-ı ahbâr-ı Mustafaviyye ulemâ-î hadîsin mümtâz u muhtârı Ebû Ubeydilâh Muhammed b. İsmâ'îl el-Buhârî *Sâhîh-i Buhârî*'de pişvâ-yı ulemâ-i cin u ins Hazret-i Abdullâh b.

⁴⁴⁷ “Ebedî mülkü iste güzel olan budur, onun bir zerresi bin âleme bedeldir.” Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî*, haz. Murat Demirkol, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 118.

⁴⁴⁸ “Cenab-ı Hak onlara Firdevs cennetlerini verdi. Orada ne soğukluk ne de sıcaklık duymadan yaşayacaklardır.”

⁴⁴⁹ “... haktan sapanlardan...” el-Vakıa 56/92.

⁴⁵⁰ “Amel defteri solundan verilenler ne bedbaht o solundan verilenler. İçlerine işleyen bir ateş ve kaynar su ve kapkara bir duman gölgesindedir.” el-Vakıa 56/41-43.

⁴⁵¹ “Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh, Rabbinin emrindedir ve size pek az bilgi verilmiştir.” el-İsrâ 17/85.

Abbâs'tan rivâyet eder kim [40b] bu âyet-i şerîfenin nüzûlüne sebep hâdis ve bu sırr-ı mektûmun inkişâkına bâdî ve bâ'is oldur ki kavm-i cühûd bî-sûd a'nî tâ'ife-i Yahûd'dan ba'zı Hazret-i Risâlet-penâh aleyhi's-salât min Allâh cenâbına Medîne-i Münevvere'de gelip rûhtan su'âl ve hakikatinden feth-i makâl eylediklerinde ol Hazret mehbit-i rûh-i emîn ve âlim-i ulûmu'l-evvelîn ve'l-âhirîn Yehûdâ'nın aslâ cevâbına mütesaddî olmayıp müterassıd-ı hükm-i mübîn ve muntazır-ı kudûm-ı Cibrîl-i emîn oldukta benim dahi hâtırma hutûr ve ilhâm-ı Hak'la kalbime mürûr edip bildim ki vahy-i mübîne muntazır ve kudûm-ı Cibrîl-i emîne mütefekkindir. [41a] Pes ol demde bi-lâ te'hîr peyk-i Hazret-i Perverdkâr-ı kadîr nâzil olup ve وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا⁴⁵² i -1 gâyetini inzâl ve Yahûdiye kemâl-i belâgat-âyet serzenişle tevbîh pür-ahvâl olundu. Sanâdîd-i fuzalâ ebkâhumullâhu ilâ yevmi'l-bekâ bi-lâ hilâf ihtilâf eylemişlerdir kim bu âyet-i kerîmede mes'ûlün anh olan rûh-i kavvâm, beden-i insân onunla kâ'im ve tasarruf tedbîrini Âdem ol sebeple dâ'im olan rûh-i insânîdir. Yoksa gayrı mıdır? Zira lafz-ı rûh Kur'ân-ı mecîdde ve kitâb-ı hamîdde bi-hasebi'l-isti'mâl ve mû'cib-i muktezâyü'l-hâl [41b] me'ânî-i muhtelife üzere vârid olmuştur. Hazret-i Hüdâvend-i a'zam ve hallâk-ı cümle-i ümem kitâb-ı kerîm-i vâcibü't-tekrîmde vârid olan lafz-ı rûh beş vecih üzere mübeyyen ve müfesserdir. **Evvelâ** Sûre-i Mücâdelede feth-i râ-ı mühmele ve sükûn-ı vâv ile وَأَيَّدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ⁴⁵³ ile buyurmuştur. Âlim ve fâzıl ve tahrîr a'nî müfessir-i *Tefsîr-i kebîr* bunu “rahmet” ma'nâsında tefsîr eylemiştir. **Sâniyen** Sûre-i Amme'de يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا⁴⁵⁴ de buyurulmuştur. Bu âyet-i kerîmede dahi vârid olan rûhdan murâd Cenâb-ı Hakk ve Hallâk-ı Mutlak semâ-yı sâbi'ada vechi, sûret-i insanda ve cesedi zî-melâ'ike-i Rahmân'da [42a] makbûl-ı dergâh-ı Melik-i allâm bir melek-i felek halk eylemiştir ki arş-ı mu'azzamdan a'zam ve zümre-i melâ'ikeden kâmil ve a'lemdir. Yemîn-i arşa kıyâm edip saff-ı vâhid olur ve sâ'ir melâ'ike-i kirâm dahi mâ-kablede durup saff-ı vâhid olurlar. **Salisen** sûre-i Nahl'de vârid olan نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ⁴⁵⁵ den murâd Cibrîl aleyhis'selâm Hâlîkü'l-ibâddır. Ve yine Sûre-i Şu'arâ'da نَزَّلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ⁴⁵⁶ den murâd Cibrîl aleyhi's-selâmdır. Ve Hazret-i İsa aleyhi's-selâm hakkında buyurdukları وَآيَّدَنَاهُ

⁴⁵² “Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki ruhun ne olduğunu ancak Rabbim bilir ve size ise pek az bilgi verilmiştir.” el-İsra 17/85.

⁴⁵³ “Onları katından bir ruh ile desteklemiştir.” el-Mücadele 58/22. Metinde bu âyet-i kerîmede “رُوحٌ” kelimesi şimdiki kullanılan mushaftan farklı olarak “ra” harfî fetha, “vav” harfî cezim ile yazılmıştır.

⁴⁵⁴ “Ruh ve meleklerin saf saf olup durduğu o gün ...” en-Nebe 78/38.

⁴⁵⁵ “Onu Ruhü'l-kudsün indirdiğini (söyle).” en-Nahl 16/102.

⁴⁵⁶ “Onu Ruhü'l-emin indirmiştir.” eş-Şuârâ 26/194)

يُرُوحِ الْفُؤُسِ⁴⁵⁷ Meryem'de -selâmdır. Ve Sûre-yine Cibrîl aleyhi's ⁴⁵⁷ وَقَالَ تَنْزَّلُ الْمَلَائِكَةُ وَ الرُّوحُ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ⁴⁵⁹ **Râbi'ântebcîl**dir. -azmü't-den kezâlik murâd Cibrîlü'l⁴⁵⁹ Sûre-i Nahl'de ⁴⁶⁰ يُنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ بِالرُّوحِ yani "بالوحي"⁴⁶¹ عَلَيَّ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ⁴⁶¹ ile müfesserdir ve yine Sûre-i Hâ mîm ayn sîn kâf'da⁴⁶² ⁴⁶³ وَأَمْرًا⁴⁶³ وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا⁴⁶² yani "وَحْيًا مِنْ أَمْرِنَا" demektir. Bunlar vahiy ma'nâsına gelmiştir. Ve hâmisân Sûre-i Nisâ'da selâmdır. Vaktâ -i Îsâ aleyhi's-den murâd Hazret ⁴⁶⁴ وَكَلِمَتُهُ أَلْفِيهَا إِلَى مَرْيَمَ وَ رُوحٌ مِنْهُ⁴⁶⁴ kim Hazret-i Îsâ aleyhi's-selâmın tevellüd ve zuhûruna vâsîta-i beşer olmadan emr-i Kün ile âlem-i zuhûra [43a] gelip kâin olmağın rûh diye tesmiye olundu. Ve ulemâ-i mütekaddimînden ba'zı buna zâhib oldular ki âyet-i sâbîka mes'ûlü anh olan rûh-i insânî değildir. Bel tahkîkan Hazret-i Hakk ve Kâdir-i mutlak ⁴⁶⁵ يَوْمَ يَوْمُ الرُّوحِ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا⁴⁶⁵ deyu ahbâr buyurdıkları sâbîkü'z-zikr olan melek-i mükerrerdir dediler. Ve cumhûr-ı müfessirîn ve ulemâ-i müteahhirîn buyururlar ki mes'ûlü anhâ olan rûhtur ve câmi'in-i usûl ve fûru' nâşirîn-i ma'kûl ve menkûl ve meşrû-ı mübeyyinîn-i kavânîn-i ulûm ve kemâlât-ı müdevvinîn tedâvînü'l-fezâ'il ve'l-mühimmât olan [43b] ulemâ-i izâm ebkâhümullâh ilâ yevmi'l-kiyâme buyururlar ki den ⁴⁶⁶ قَالَ تَعَالَى قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي⁴⁶⁶ murâd-ı Kâdir-i allâm rûh âlem-i emirden olduğun i'lâm ve efhâmdır ve ba'zı rivâyette Hakk subhânehû ve te'âlâ hazretleri üç yüz altmış bin âlemi halk eylemiştir. Lâkin bu cümle avâlimi iki âlem içinde derc etmiştir. Biri âlem-i halk ve biri âlem-i emirdir. Nitekim kelâm-ı kadîm bu ma'nâyâ nâtik ve fermân-ı Hüdâvend-i müte'âl bu kavli-musaddıktır. ⁴⁶⁷ كَمَا قَالَ اللَّهُ تَعَالَى أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ⁴⁶⁷. Evvelâ havâs-ı hamse-i zâhire ki sem' ve basar ve şemm ve zevk ve lemstir. Bunlarla [44a] idrâk olunan âlem-i dünyâyâ âlem-i halk deyu ta'bîr olunur. Ve havâs-ı hamse-i bâtına ki hissi-i müşterek ve hayâl ve kuvve-i mutasarrîfa-i müdrike ve kuvve-i vâhime ve kuvve-i hâfizadır. Bunlarla idrâk olunan avâlim-i uhreviyye âlem-i emr deyu ta'bîr ve ıtlâk olunur. Âlem-i emr ki aza'im-i evveliyâttır. Hakk te'âlâ onları bekâ için halk eyledi.

⁴⁵⁷ "Onu Ruh'u'l-Kudüs ile destekledik." el-Bakara 2/87.

⁴⁵⁸ "... Derken ona ruhumuzu gönderdik..." Meryem 19/17.

⁴⁵⁹ "Melekler ve Ruh (Cebraîl) o gecede, Rablerinin izniyle her türlü iş için iner de iner. (el-Kadr 97/4.

⁴⁶⁰ "Vahyi taşıyan melekler gönderir." en-Nahl 16/ 2.

⁴⁶¹ "Kullarından dilediğine, emri uyarınca..." en-Nahl 16/2.

⁴⁶² Şûrâ Suresi.

⁴⁶³ "İşte böylece sana da kendi buyruğumuzla bir ruh (Kur'an) vahyettik." eş-Şura 42/52.

⁴⁶⁴ "(Allah'm) Meryem'e ulaştırdığı kelimesidir ve O'ndan bir ruhtur." en-Nisa 4/171.

⁴⁶⁵ "Ruhun ve meleklerin saf duracakları gün..." en-Nebe 78/38.

⁴⁶⁶ "... De ki Ruhun ne olduğunu ancak Rabbim bilir." el-İsra 17/85.

⁴⁶⁷ "Bilesiniz ki yaratma da buyurma da yalnız O'na aittir. Alemlerin Rabbi olan Allah yüceler yücesidir." el-Araf 7/54.

Akıl ve rûh ve kalem ve arş ve kürsî ve cennet ve nâr gibi ve âlem-i emre âlem-i emir deyu tesmiyeye bâ'is oldur ki kâr-sâz lâ yezâl ve emr-i kün olan Hazret-i bî-zevâl kemâl-i ilminden “nûn” ve “kâf”ı âlem-i emir husûsunda kâfî ve vâfî edip bu cümle eşyâ “lâ-şey” iken bi-lâ vâsıta kün emri ile [44b] îcâd u tekvîn eyledi. كَقَوْلِهِ تَعَالَى خَلَقْتُكَ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ تَكُنْ شَيْئاً⁴⁶⁸ 468 istilâhât ülema-i dîn ü isti'mâlât-ı meşâyih-Nitekim 1stilâhât 468 olan Abdurrezzâk Kâşânî (ö. 736/1335) aleyhi'r-rahmet mine'l-mülki'l-Bârî buyurur ki

Nazm:

آن روح که در بدن دمیدند

بی ماده و مدت آفریدند⁴⁶⁹

Ve âlem-i halka âlem-i halk deyu tesmiyeye sebep oldur ki Hüdâvend-i âlem ve Rezzâk-ı cin ü âdem hazretleri bu âlemi ba'zı eşyâ vesâitiyle halk edip zuhûruna vesâiti sebep eylemiştir. ilâ âhiri âyet. Nitekim onlara كَقَوْلِهِ تَعَالَى وَمَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ⁴⁷⁰ 470 vesâyit olan eşyâ ba'zı eşyâdan [45a] halk olunduğu için âlem-i halk deyu tesmiye olunup fenâ ve izmihlâl için halk olundu.

Nazm:

تنتت از ملك وجانتت از ملكوت

راز لاهوت گفتتم ناسوت⁴⁷¹

Ve zamîr-i münîr hakâyık-ı şu'ûra hafî degildir. den كَقَوْلِهِ تَعَالَى قُلْ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي⁴⁷² 472 tahkîkân murâd ta'rîf-i rûh için olup ve rûh âlem-i emr-i bekâdan âlem-i halk ve fenâdan olmadığı sahîh ve ahvâl-i rûh mübhem olduğuna tasrîhtir. Nitekim ba'zı kimesneler Hakk subhânehû ve te'âlâ hazretleri rûhu mübhem edip mahlûka ma'lûm etmeyip kendilerin ilm-i şerîflerine mahsûs eylemiştir derler hatta i'tikâd [45b] eylemişlerdir ki sebep-i mutâhir-i sanayi' Hazret-i ma'bûd ve bâ'is-i îcâd her mevcûd habîb-i hazret-i perverd-gâr aleyhi's-salât mine'l-mülki'l-gaffâr hazretleri dahi

⁴⁶⁸ “Daha önce sen hiç birşey değilken seni de yaratmıştım.” Meryem 19/9.

⁴⁶⁹ “O ruh bedende nefes alır

Maddesiz ve süresiz yaratılmışlardır.”

⁴⁷⁰ “Allah’ın yarattığı her bin nesne ...” el-Araf 7/185.

⁴⁷¹ “Teninden mülk ve canından ruhlar alemi

İlahi sır dedim ve sustum.”

⁴⁷² De ki: Ruh, Rabbimin emrindedir.” el-İsrâ 17/85.

hakikat-i rûha âlim olmaya. Hâşâ ki ol sadr-ı nişîn makâm-ı mahbûbiyyet ve sâhib-i mansıb-ı halîl-i nübüvvet ve zübde-i enbiyâ u mürselîn ve musaddâk-ı **إِلَّا مَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا** مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ⁴⁷⁴ hakika-i rûha âlim olmaya hadîsi mûcibince ⁴⁷³ **رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ** âlim-i billâh olup rabbu'l-izzet-i ve'l-azamet ve hallâk-ı mülk ü melekût hazretleri ⁴⁷⁵ **[46a]** وَمَا كُنَّا نَعْلَمُ مَا لَمْ نَكُنْ نَعْلَمُ وَكَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا buyurmuş iken deyu minnet etmişken hâşâ ki hakikat-i rûhu ol âlim-i ulûmü'l-evvelîn ve'l-âhîrîn ve hüccet-i Hakk ve hulâsa-i kevineyn hazretlerine ma'lûm etmeye. Husûsân ol netîce-i mukaddimât kevn u mekân ve hülâsa-i mahlûkât-ı zemîn u zamân hazretlerinin na't-ı şerîfleri i -i cümle eşyâ ve mübdî'-ve buyururlar ki münşî ⁴⁷⁷ **وَالْقَلَمِ** arz u semâ hazretleri evvelâ akıllı halk eyledikte “akbil” deyu emreyledi. Akıl dahi emri vâcibu'l-vücûd ve hallâk-ı cümle-i mevcûda fermân-ber olup geldi. Ba'dehû “edbir” deyu hitâb eyledikte dönüp gitti. Ol demde raûf-i bende-perver ve atûf-ı âtifet göster “izzetim ve celâletim **[46b]** hakkı için bana senden mahbûb bir mahlûk dahi halk etmedim”deyu buyurdu.⁴⁷⁸ Pes risâlenin evâilinde şerh u beyân ve nice vücûhâtıyla bi't-tafsîl u ayân olunan akıldan murâd hod-ı rûh-i Muhammed aleyhi's-selâmdır. Ve Hakk subhânehû ve te'âlâ hazretlerinin “akbil” deyu buyurdıklarından murâd-ı şerîfleri Hazret-i Rasûl Şefî'ü'l-müznibîn ve rahmeten li'l-âlemîn olmak için dünyâyâ ikbâl ile gelip ba'dehû “edbir” deyu buyurmaktan murâd ⁴⁷⁹ **أَرْجِعْ إِلَيَّ فَادْبِرْ عَنِ الدُّنْيَا** demektir. Hakikaten Hazret-i Rasûl aleyhi's-selâm ki rûhu'l-ervâh sebep-i îcâd-ı işbâh ve kâşif-i estâr-ı esrâr **[47a]** **وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ** i rûha ârif ve âlim -iken hakika ⁴⁸⁰ **وَيَخْتَارُ** değildi deyu gümân etmek zann-ı bâtil ve kemâl mertebe hayâl-i âtildir.

Nazım

شده معلوم اوز روز قدم

قلم صنع هر چه کرده رقم

⁴⁷³ “Ve seni ancak alemlere rahmet olarak gönderdik.” el-Enbiyâ 21 /107.

⁴⁷⁴ “Nefsini bilen Rabbini bilir” Bu ifade İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ve İmâm Şa'ranî'ye (ö. 973/1565) göre keşfen sahih bir hadis kabul edilmekle birlikte Yahyâ b. Muaz veya Ebû Said el-Harrâz'a ait bir söz olduğu da söylenmektedir. bk. Hür Mahmut Yücer, “Nefsini Bilen Rabbini Bildi”, *Diyanet Aylık Dergi*, 324, 15.

⁴⁷⁵ “Olmuş ve olacak olanı sana öğrettim.”

⁴⁷⁶ “Allah sana bilmediğin şeyleri öğretmiştir. Allah'ın sana lütfü çok büyüktür.” en-Nisa 4/113.

⁴⁷⁷ “Sana lütf etti Hüdâ ilm-i levh u kalemi.” Muhammed b. Said Bûsîrî, *Kasîde-i Bürde*, çev. İlhan Armutçuoğlu (İstanbul: Erkam Yayınları, 2009), 105.

⁴⁷⁸ Aclûnî, 1/281.

⁴⁷⁹ “Rabbine dön, dünyadan yüz çevir.”

⁴⁸⁰ “Rabbini, dilediğini yaratır ve tercih eder.” (Kasas 28/68).

لوح محفوظ بي كمان دل اوست

قاب قوسين جاي منزل اوست ⁴⁸¹

ve ulemâ-i rabbâniyyûn -ebkâhümullâhu ilâ yevmi yüb‘asûn- buyurmuşlardır ki Hakk subhânehû ve te‘âlâ hazretleri rûh-i Muhammed aleyhi’s-selâmı halk eyledikte وَ كَانَ اللَّهُ وَ Vaktâ kim irâde-i kâmine-i Cebbâr aleyhi’s-selâmın îcâd u izhârına müte‘llik oldukta مِنْ سَوَّاهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ أَيِّ مَنْ رُوحِ الْمُضَافِ إِلَى نَفْسِهِ وَهُوَ رُوحُ النَّبِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ ⁴⁸³ a‘nî Hakk ⁴⁸² [47b] buyrulduğu a‘nî Hakk ⁴⁸³ celle ve alâ hazretine muzâf olan rûh Muhammed aleyhi’s-selâmdan halk eyledi. Nitekim Kur‘ân-ı azîmü’l-burhân her vecihle ayân ve beyân eylemiştir. قَوْلُهُ تَعَالَى فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي ⁴⁸⁴ i -u rûhselâmın rûh-Pes tahkîkân Âdem aleyhi’s ayet-el ⁴⁸⁴ Muhammed aleyhi’s-salât ve’s-selâmdan halk olduğu muhakkak ve rûşen ve evlâd-ı Âdem’in rûhu dahi kezâlike rûh-i Muhammedîden idüğü vâzıh ve mübeyyendir. Nitekim vahhâb-ı bî minnet ve âlihî zî râfet hazretleri buyurur ki نُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءِ مَهْيَيْنِ ⁴⁸⁵ [48a] ⁴⁸⁶ نُمَّ سَوَّيْتُهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِي ve hazret-i Hâlıkü’l-enâm Meryem aleyhi’s-selâm hakkında ⁴⁸⁷ فَتَفَخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا ⁴⁸⁷ buyurduğu tahkîkân nefh-i Cebrâil aleyhi’s-selâmdan olduğu reyb ü gümân ve rûh-i kâdir-i mutlak hazretlerine muzâf olan rûh-i Muhammedîden idüğü âfîtabdan ayândır. Ve hadîs-i şerîf mu‘ciz-nisâr ki zîver-i kılâde-i enbiyâ-i kibârdır. ⁴⁸⁸ أَدَمُ وَمِنْ دُونِهِ تَحْتِ لَوَائِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ ⁴⁸⁸ buyurdularının ehad esrârı budur ve hadîs-i âharda buyurur ki خَلَقَ اللَّهُ الْأَرْوَاحَ قَبْلَ الْأَشْبَاحِ بِالْفِي عَامٍ وَخَلَقَ رُوحِي قَبْلَ الْأَرْوَاحِ [48b] ⁴⁸⁹ ve ta‘rîf-i rûhta ba‘zı ulemâ-i kibâr ve fuzalâ-i ahyâr buyurur ki rûh sûret-i cisimde bir sûret-i latîfeden ibârettir ki iş bu heykel ki onun dahi iki gözü ve kulakları olup dâhil-i cisimde her uzvu bir uzva nazîre ve mukâbil âyâ biri zâhir ve biri bâtın ola ve ba‘zı ulemâ-i kümmelîn-i ekmel buyurur ki rûh eczâ-yı bedene müteşebbis ve bir cism-i latîftir. Âb süngere nice mütehâllil olursa rûh dahi eczâ-yı bedene öyle

⁴⁸¹ “O eski günden malum olmuştur kalem her ne yazdıysa Levh-i mahfûz, şüphesiz onun gönlüdür. Kâb-ı kavseyin onun ikamet ettiği yerdedir.”

⁴⁸² “Sonra ona düzgün bir şekil vermiş ve ruhundan ona üflemiş.” es-Secde 32/9.

⁴⁸³ Yani Kendisine (Allah’a) muzâf olan ruh, Hz. Peygamber’in (s.a.v) ruhudur. İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’an*, Abdüllatif Hasan Abdurrahman (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2018), 5/ 17.

⁴⁸⁴ “Ona tam şeklini verip ruhumdan üflediğim vakit...” es-Sâd 38/72.

⁴⁸⁵ “Sonra onun neslini önemsenmeyen bir suyun özünden yaratıp sürdürmüştür.” es-Secde 32/8.

⁴⁸⁶ “Sonra ona düzgün bir şekil vermiş ve ruhundan üflemiş.” es-Secde 32/9.

⁴⁸⁷ “Ona ruhumuzdan üfledik.” el-Enbiyâ 21/91.

⁴⁸⁸ “Kiyamet gününde Adem ve onun dışındakiler benim sancağımın altında (toplanacaklardır).” Aclûnî, 1/30 (11).

⁴⁸⁹ “Allah ruhları cesedlerden iki bin yıl önce yarattı, benim ruhumu da ruhlardan yetmiş bin sene önce yarattı.” Aclûnî, 1/3 s 112-113

dâhildir. Ve ba‘zı kimesneler buna zâhib oldular ki rûh nûr-ı zât-ı ilâhîden müteşâ‘ib bir nûrdur deyu vehm u hayâl eylediler. Nitekim Hazret-i [49a] Rasûl rûhtan mes’ûl olup ⁴⁹⁰ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي nâzil oldukta tâ‘ife-i Yahûd aleyhim la‘netullâhi’l-vedûd vehim ve galat edip ⁴⁹¹ كَيْفَ بُعِثَ اللَّهُ شَيْئاً هُوَ مِنْهُ dediler. Vaktâ-kim muhbiti rûhi’l-emîn ve hâkân-ı mülk-i şer‘ ü dîn Hazret-i Cibrîl’den tekrâr Rasûl su’âl buyurdukte ⁴⁹² قُلِ الرُّوحُ خَلْقٌ مِنْ مَخْلُوقَاتِ رَبِّي لَا بَعْضٌ مِنْهُ ⁴⁹³ اللهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ tefsîrinde müfessîrîn-i kibâr ⁴⁹⁴ أَيُّ مَنْوَرُهُمَا ile tefsîr ve ihbâr eylemiştir. Ammâ hülâsa-i ekâvîl-i ulemâ-i muhakkıkîn ve ittifâk-ı ârâ-i fuzalâ-i hikmet intimâ-i eimme-i dîn ki kavî-i sâdık ve şer‘i mübîne muvâfıktır. [49b] Bunun üzerinedir ki إِنَّ الْأَرْوَاحَ أَجْسَامٌ لَطِيفَةٌ نُورَانِيَّةٌ سَارِيَةٌ فِي هَذَا الْهَيْكَلِ. سَرَيَانِ النَّارِ فِي الْقَحْمِ وَمَا الْوَرْدُ فِي الْوَرْدِ وَالزَّرْبُ فِي الزَّرْبِ. بَاقِيَةٌ مِنْ أَوَّلِ الْعُمُرِ إِلَى آخِرِهِ. مُخَالَفَةٌ بِالْمَاهِيَّةِ وَالْحَقِيقَةِ لِلْأَجْسَامِ الَّتِي أُيْتَلَفَ مِنْهَا هَذَا الْهَيْكَلُ الْمَخْصُوصُ وَمُسْتَنْبِرٌ بِنُورِهَا مُتَحَرِّكٌ بِتَحْرِيكِهَا. ثُمَّ أَنَّ هَذَا الْبَدَنُ فِي الدُّوْبَانِ وَالتَّخَلُّلِ مِنْ أَوَّلِ الْعُمْرِ إِلَى آخِرِهِ مَعَ بَقَا الرُّوحِ بِحَالِهَا فَإِذَا أَفْسَدَ هَذَا الْقَالِبُ انْفَصَلَتْ تِلْكَ الْأَجْسَامُ اللَّطِيفَةُ النَّوْرَانِيَّةُ إِلَى عَالَمِ السَّمَاوَاتِ وَالْقُدْسِ وَلَا يَطْرَأُ [50a] مُطَهَّرَةٌ إِنْ كَانَ مِنْ زُمْرَةِ السُّعْدَاءِ. وَالَّذِي دَرَكَ الْجَحِيمَ وَعَالَمِ الْأَفَاتِ إِنْ كَانَتْ مِنْ زُمْرَةِ الْأَشْقِيَاءِ عَلَيْهَا الْمَوْتُ بَلْ مَنْ قَالَ إِنَّهَا تَمُوتُ فَهِيَ مُلْحَدٌ وَلَا لَهَا مَكَانٌ مُعَيَّنٌ ⁴⁹⁵.

Yani ervâh bu heykele sârî ecsâm-ı latîfe-i nûrânîdir. Âteşin kömürde ve gülâbın gülde ve zeytin zeytûnda sereyânı gibidir. Ömrün evvelinden âhirine değin heykel-i insânda bâkî ve müstemirdir. Lakin mâhiyyet ve hakîkat cihetinden iş bu heykel andan muhtelif ve mürekkeb olan ecsâma muhâliftir. Ve heykel-i insân rûhun nûruyla mütenevvir ve tahrîkiyle müteharrik olup ve iş bu ecsâm ömrün evvelinden âhirine değin eriyip muzmahil olmaktadır. Ve rûh aslâ fenâ-pezîr olmayıp mine’l-ibtidâ ile’l-intehâ hâli üzere bâkî olup [50b] ⁴⁹⁶ فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْجِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ müsted‘âsınca ecel-i mukadder tamâm ve iş bu kâlib fesâd-pezîr olup fenâ encâm

⁴⁹⁰ “De ki ruh Rabbimin bileceği bir şeydir.” el-İsrâ 17/85.

⁴⁹¹ “Allah kendinden olana nasıl azap eder?”

⁴⁹² “De ki ruh Rabbimin yarattıklarından bir yaratıktır, onlardan bir parça değildir.”

⁴⁹³ “Allah göklerin ve yerin nurudur.” Nur 24/34.

⁴⁹⁴ “O ikisini aydınlatandır.”

⁴⁹⁵ “Ruhlar bu heykele (bedene) yayılmış nurânî, latîf cisimlerdir. Yayılma ateşin kömürde, gül suyunun gülde, yağın zeytinde yayılması gibidir. Ömrün başından sonuna kadar bâkîdir. Mahiyeti ve hakikati açısından bu heykel kendisiyle karışmış olan cisimden (ruhtan) ayrıdır. Bu heykel (beden) rûhun nûruyla nurlanmış ve onun tahrîkiyle hareketlenmiştir. Sonra bu beden ömrün başından sonuna kadar eriyip bozulmaktadır. Bununla birlikte ruh aynı haliyle kalmaktadır. Bu kalıp bozulursa eğer (sahibi) sa‘idler zümresinden ise o latîf, nûrânî, mukaddes ve temiz olan cisim (ruh) gökyüzüne ayrılır. Ve eğer (sahibi) şâkîlerden ise cehennemın aşağısına, afetler âlemine (gider). Ruh ölüme düçar olmaz. Bilakis kim onun öleceğini söylerse o mülhiddir ve onun belirli bir yeri yoktur.”

⁴⁹⁶ “Her milletin belli bir eceli vardır: onların eceli geldi mi, ne bir an geri kalabilirler, ne de öne geçebilirler.” el-Araf 7/34.

oldukta zümre-i sü‘adâdan ise ol ecsâm-ı latîfe-i nûrâniyye-i mutahhar ü mukaddes âlem-i semâvâtâ urûc eyler. Ve eğer zümre-i eşkiyâdan ise âlem-i âfâta ve derk-i cahîme vülûc eyler. Ve rûha mevt ü fenâ târî olmayıp bu mazmûnun hilâfına zâhib olan mülhid ü gümrâh idüğü her vecihle muhakkık ve bî iştibâhtır ve rûhun beden-i insânda bir mekân-ı mu‘ayyeni olmadığı ⁴⁹⁷ جَوْفِ السَّمَاءِ rûşen ve hüveydâdır. Nitekim [51a] erbâb-ı fezâ’ilin makbûlü a‘nî Hazret-i Monlâ Fuzûlî (ö. 963/1556) buyururkim

Nazm:

Rûha benzer dilberim bilmem mekânı kandedir

Kim bilir âlemde ankâ âşiyânı kandedir

Ve bi’l-cümle hakikat-i rûhta tatvîl ve itnâb ve tafsîl üzere istifhâm ü istî‘âb talep eden erbâb-ı fehm ü idrâk ve ashâb-ı zamâyîr-i münîre ü tâb-nâk, ulûm-ı fezâ’ilde müsellim-âfâk ve her kemâlâtla şöhre-i diyâr-ı Arab ve Irâk, güzîde-i fuzâlânın ercümendi Monlâ Muhammed Bağdâdî hazretlerinin *Miftâhu’l-fütûh fi feyâni hakikati’r-rûh* nâm kitâb-ı fezâ’il nazar-ı bî nazîrleriyle ilmâm u mütâla‘asıyla ihâta-i maksûd ve tahsîl-i merâm eyleyeler.

4.6. el-Bâbü’s-Sâdis: Fî Beyâni Aksâmi’n-Nâs

Muhît-i bihâr-ı [51b] ulûm ü belâgat, keşşâf-ı künûz, rumûz-ı bidâyet ve nihâyet fâtih-i ebvâb-ı metâlib ü me‘ârib a‘nî Hazret-i Ali b. Tâlib kerremallâhu vecchê kü ⁴⁹⁸ كَمَا أَيَّدَهُ فِي كُلِّ ⁴⁹⁹ النَّاسِ عَلَيَّ ثَلَاثَةَ أَقْسَامٍ ve müte‘allim-i tarîki’n-necât ve’l-bâkî ı-i benî Âdem üç vecih üzere munkasım olduğu evzah-ya‘nî nev ⁵⁰⁰ هَمَّجُ رَعَاغٍ delâ’il-birle münfehimidir. Kısım-ı evvel, mukarribân-ı Fa‘âl-i Mutlak ya‘nî enbiyâ ü rusul-ı Hazret-i Hakk’tır aleyhim efdalü’s-salât mâdâmetü’l-arz u semâvât hazerâtıdır. Nitekim kelâm-ı rabbânî uluvv-ı şânlarına burhân-ı celîlüş’şân ve peygâm-ı subhânî sümüvv-ı merâtiblerine delîl-i kaviyyü’l-burhândır. ⁵⁰¹ قَالَ تَعَالَى أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهُدِيهِمْ [52a]ve ⁵⁰¹ اِقْتَدُوا

⁴⁹⁷ “Gökyüzündeki güneş gibi”

⁴⁹⁸ “Onu her yönden desteklediği gibi”

⁴⁹⁹ “İnsanlar 3 kısımdır.”

⁵⁰⁰ “Ayak takımı”

⁵⁰¹ “İşte o peygamberler Allah’ın doğru yola ilettiği kimselerdir. (Ey Muhammed) Sende onların tuttuğu yola uy.” el-En’am 6/90.

قوله تعالى وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ وَ سُلَيْمَانَ عِلْمًا وَ قَالََا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلْنَا عَلَيَّ كَثِيرٍ مِنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ⁵⁰²
Tahkikan zümre-i enbiyâ sâ'ir enâmdan akl-ı evfer birle kâmil u mükemmel ve vahy-i ilâhî-i şerîfle müste'id ve mufazzal olup makâm-ı a'lâ ve esnâya vâsılın ve feyz-i rabbânî ve ilhâm-ı yezdânî birle sâ'ir mahlûkâtan mekrûmîn⁵⁰³ ve fâzılınlerdir.

Nazm:

بر دل پاک انبیاء و رسل

فیض الهام مرسد زخدا

در ره حق غلط نخواهد کرد

هرگز انوار اوست راه نما⁵⁰⁴

Nesr:

Nûr-ı nübüvvetle basar-ı basîretlerinden estâr-ı hafâyâ merfû' ve hakâyık-ı avâlim ve eşyâ mekşûf ve şübhe medfu' [52b] olup enzâr-ı ilâhî-yi birle mahsûs ve mahfuflar ve mu'cizât-ı şâhidü'n-nübüvvât-ı birle mevsûflar. Kâmet-i vâlâları hil'at-i risâle birle müzeyyen ve rû-yı münîrleri envâr-ı nübüvvetle mâhtâbândan rûşen olup kitâb-ı kerîm-i vâcibü't-ta'zîmde لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيُقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ⁵⁰⁵ Tâ kîm i şânlarına tenbîh ve teşdîddir. -ı münîfi izem-keîâm⁵⁰⁵ halâyıka berâhîn-i kâtı'a ve âyât-ı sâtı'â birle mebd ü me'âdı ve behşit ü dûzahi ve haşr u neşri ve hesâb ü ikâbı ve necât ü helâkı beyân ve turuk-ı mübheme(y)i [53a] vâzih ü ayân edip ümemleri dahi câdde-i kavîme sâlikîn ve menhec-i müstakîm ve sübül-i necâta mâlikîn olalar.

Nazm:

انبیاء بر کزید کان حقتد. برده ان کل ما خلق سبقتد. بر سواي خود ان نبی آدم. فضل دارند بر ملاکهء هم. نفس و شیطان بقصد جورم و کناه. مشتمل بر ایشان راه و ربفرض محال بانا در. از یکی ذلتی شود صادر. پیش ارباب

⁵⁰² “Andolsun! Biz Davud’a ve Süleyman’a ilim verdik. Onlar “hamd bizi mümin kullarının bir çoğundan üstün kılan Allah’a mahsustur” dediler.” en-Neml 27/15.

⁵⁰³ İkinci nüshada “mükerremîn”

⁵⁰⁴ “Peygamberlerin ve resûllerin temiz gönlü üzerinde

Vayhin feyzi Allah’tan ulaşıyor

Hak yolunda yanlışlık istemez

Herkesin yol gösterici nuru odur.”

⁵⁰⁵ “Andolsun biz peygamberlerimizi açık kanıtlarla gönderdik, beraberlerinde kitap ve adalet terazisini de indirdik ki insanlar hakkaniyete uygun davransınlar. Bir de demiri indirdik ki onda büyük bir güç ve insanlar için yararlar vardır.” el-Hadid 57/25.

Şerh dînî in hem şemtel br mvalçst v çkm. Adm An dm ke çur knđ mrâ tçm mıkâşt nsl admrâ danew ra ke çurd azan şçre. şd vçud mn v tvaş tmer

Ve **Kısm-ı sâni** ki müte'allim-i ale't-tarîkü'n-necât buyurdıkları zîver-i ulûm ve [53b] fezâyil ile müzeyyen ve câmi-ı ilim u amel olduğu beyne'l-enâm mübeyyen olan verese-i enbiyâ u rusul ve hüdâtü'l-enâm ilâ evzahu's-sübül olan ulemâ-i fehhâm **أُولَئِكَ عَلَيَّ هُدًى مِنْ هَازَرَاتِي** ki âyet-i şerife-i beşâret-nümûn **وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ**⁵⁰⁸ uluvv 1 -uluvv izem-i şânlarına delîl-i kâfi **وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ**⁵⁰⁷ derecâtlarına burhân-ı vâfidir. Ve serdefter-i mevcûdât aleyhi efdalü's-salât buyururlarkim **فَضَّلُ الْعَالِمِ عَلَيَّ الْعَابِدِ كَفَضْلِي عَلَيَّ أَذْنَاكُمْ**⁵⁰⁹

وَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِنَّ الْعِلْمَ يَنْفَعُكَ مَعَ قَلِيلِ الْعَمَلِ، وَإِنَّ الْجَهْلَ لَا يَنْفَعُكَ مَعَ كَثِيرِ الْعَمَلِ⁵¹⁰

وَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ يوزن مدار العلماء و دما الشهداء فلا يفضل احدهما علي الاخر⁵¹¹

وَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ الغدوة في طلب العلم احب الي من مأية غزوة⁵¹²

وَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ الْعُلَمَاءُ سَادَةُ وَالنَّظَرُ فِي وُجُوهِهِمْ عِبَادَةٌ⁵¹³ i -1 Rûhullâhi Emin a'nî Hazret-ve Cenâb **مَنْ عِلْمٌ وَ عَمَلٌ وَ عِلْمٌ غَدٌّ فِي الْمَلَكُوتِ** kim **عَظِيمًا**⁵¹⁴ i şerîf -haber **تَفَكَّرُوا فِي مَخْلُوقَاتِ اللَّهِ**⁵¹⁵ tefekkür ve hakâyık-ı masnû'ât ve hâlık-ı mahlûkâtı tedebbür etmekle insân hazret-i kuds ve celîsân-ı halevât-ı ins olup şeref-i ilimle serâ'ir-i âlem-i ervâh ve eşbâha vâkıflar. Ve şe'âir-i avâlim-i lâhût ve nâsûta ârifler. Mir'ât-ı kalb-i tâbnâkları mücellâyı pertev-i [54b] envâr-ı Hüdâ ve zamîr-i münîr-i derrâkları misâl-i âyine-i cihân-nümâ olmağın nefis-i tâhirleriyle zabt-ı sügûr-ı İslâm ve hayır duâlarıyla idrâr-ı erzâk-ı bahâyim ve enâm olur. Ve bi'l-cümle ulemânın ulüvv-i merâtibi âfitâb-ı âlemtâbdan ve şeb-târda mah-ı enverden enver ve ebyendir.

⁵⁰⁶ 2. Nûshada "yevmi'l-kıyame"

⁵⁰⁷ "Rableri tarafından gösterilen doğru yol üzerinde olanlar ancak onlardır ve kurtuluşa erenler de yalnızca onlardır." el-Bakara 2/5.

⁵⁰⁸ "... ve ilme kavuşmuş olanları yüksek derecelere çıkarırsın." el-Mücadele 58/11.

⁵⁰⁹ Âlimin âbide olan üstünlüğü, benim sizin en aşağıda olanınıza olan üstünlüğüm gibidir. Tirmizi "İlim" 19.

⁵¹⁰ İkinci cümle 2. Nûshada yok

⁵¹¹ "İlim ile az amel faydalı olur, cehaletle çok amel fayda vermez.

⁵¹² "İlim talebinde (geçen) bir sabah, 100 gazve(ye) katılmaktan daha sevimlidir."

⁵¹³ "Ulemâ büyüklerinizdir, onlara bakmak ibadettir."

⁵¹⁴ "Kim bilir, amel eder, ve (bildiğini) öğretirse, melekler (katında) yüce(lerden) sayılır."

⁵¹⁵ "Allah'ın yarattıklarını düşünün." Aclûnî, 356.

Ve **Kısm-ı Sâlis** رَعَاغْ هَمَجْ buyurduğu ulûm ve ma‘âriften ârî olan bed-gârlar ve hazîz-i cehâlet ve mezelletten pâ-y u mâl olan hâk-sârlardır ki haşerât u bahâyimden ahkar ve ekall olanlardır. ⁵¹⁶أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ

Nazm:

هستند جماعتي بصورت انسان

و روري حقيقتہ باخر يكسان

دنياست برين كروه ابله دوشوار

[55a]⁵¹⁷ دنيست برين مردم نادان اسان

Nesr:

Her vecihle musâhabetleri müstevcib-i envâ-ı hüsrân ve hasâret ve mücâlesetleri müsteclib-i esnâf humûm ve gumûm-ı vahâmet olup her biri lücce-i cehâlette hâim ve tûfân-ı şekâvette âyim ve evdiye-i gavâyette sergerdân ve feyâfî-i dalâlette teşne-leb ü hayrân kalıp mezmûm-ı e‘âlî ü esâfil ve menfûr-ı edânî ü efâzıl olmuşlardır.

Nazm:

أرى صورة الإنسان أكمل صورة

فناقصها ما تحته ناقص

فمنها عالم بالعلوم و جاهل

و كاملها ما فوقها تم كامل⁵¹⁸

Ve fezâ’il ü irfân memâlikinin şâh-kâmyâbı ferîdü’l-asr zahîrû’d-dîn Fârâbî hazretlerinden nef’-i âmm olan eşyâ nedir deyu [55b] istihbâr ettiklerinde مَوْتُ جُهَالٍ و وَقَسَقَهُ وَاشْرَارَ⁵¹⁹ merâtib-i kerîme -deyu buyurdular ve âyet ⁵²⁰مَا يَسْتَوِي الْأَحْيَاءُ وَلَا الْأَمْوَاتُ

⁵¹⁶ “Onlar hayvanlar gibidir, hatta daha da şaşkındırlar.” el-Araf 7/179.

⁵¹⁷ “Bazı kalabalıklar insan şeklindedir.

Bir gün o hakikat sona eşit olur.

Bu grup dünya üzerinde zor ve ahmaktır.”

⁵¹⁸ “İnsan sûretini en mükemmel sûret olarak görürüm. Onun eksikliği altındaki eksik olmasındandır.

İlmiyle alim olan da cahil de ondandır. Onun kamili en üst seviyede kamil olandır.”

⁵¹⁹ “Cahillerin ölümü, onun bozulması ve şerlileri.”

⁵²⁰ “Dirilerle ölümler de elbette bir değildir.” el-Fatır 35/22.

ulemâ ve cuhhâli muvazzah nassla isbâttr. Ve yine ⁵²¹ وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ cehelenin nâbinâ olduklarına şahid-i bî-nazîrdir.

4.7. Hâtime-i Risâle

Hazreti Risâlet-penâh aleyhi salavâtullah hazretlerinin ⁵²² فَضِّلْتُ عَلَيَّ الْأَنْبِيَاءَ بِسِتِّ hadîs-i şerîfinin şerh ü beyânıdır. Hülâsa-i imkân ve mâhasal-i tekvîn ve nekâve-i enbiyâ ü seyyidü'l-mürselîn aleyhi efdalü's-salât ve etemmü't-teslîm buyururkim النَّاسُ مُحْتَاجُونَ seyyidü'l-mürselîn aleyhi efdalü's-salât ve etemmü't-teslîm buyururkim وَاللَّيْلِ بِسِتِّ هَيْبَتِي وَنَهَيْتُ النَّاسَ أَنْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ ve yine mesned-nişîn-i serîr-i asfiyâ ve şâh-ı Tihâme buyururkim نَحْنُ الْأَجْرُونَ السَّابِقُونَ ⁵²³ Ve iş bu hadîs-i şerîf sa'âdet-i makrûn i rusul -i kirâmdan mukaddem ve mükerrerrem ve zümre-cümle enbiyâ ve hüdât-ı sübülden pîşvâ ve akdem olduğuna delîl-i kâtî ⁵²⁴ ve burhân-ı sâtî'dır.

Beyit:

Böyledir kâ'ide-i nev'î beşer

Şâh olan sonra gelip sadra geçer

Ve hadîs-i dürer-bâr-ı Ahmedî ve kelâm-ı gevher-nisâr Muhammedî derkim

فَضِّلْتُ عَلَيَّ الْأَنْبِيَاءَ بِسِتِّ جُعِلْتُ لِي الْأَرْضُ مَسْجِدًا وَتُرَابُهَا طَهُورًا وَبُعِثْتُ إِلَيَّ الْخَلْقَ كَافَّةً وَأُعْطِيتُ الشَّفَاعَةَ الْكُبْرَىٰ وَأَجَلْتُ لِي الْغَنَائِمَ وَنَصِرْتُ بِالرُّغْبِ ⁵²⁵ -i kirâm aleyhimü's-a'nî buyururlarkim enbiyâ selâmdan altı nesne ile mufaddal oldum. [56b] evvelâ rû-yı zemîn ve belâ ü ⁵²⁶ دَارٌ عَنَّا mihen ve devlet ü sürûru mukârin, fenâ ve hazen olup mevfid-i vüfûd-i hizlân ve mûrid-i vürûd-ı hirmân ve mahatt-ı rihâl-i vekâyi' ve mevki'-i savâ'ik u belâkî' ve merta'-ı mekârih ü hâdisât ve mahall-i tavârik ve mehâfâttr.

Nazm:

قرار كما ه افاعي همه جبال و قفار

⁵²¹ “Görmeyenle gören bir olmaz” Fâtır 35/19.

⁵²² “Altı hususta peygamberlere üstün kılındım.” Müslim, “Mesâcid”, 5.

⁵²³ “Sonradan gelenleriz ama aslında önceyiz (önce yaratıldık)”

⁵²⁴ 1. nüshada “kâli” yani “kökünden kesip kopartan” anlamında

⁵²⁵ “Altı hususta peygamberlere üstün kılındım: Yeryüzü bana masicet kılındı, toprağı temiz kılındı, insanların tamamına gönderildim, bana şefaati kübra verildi, ganimetler helal kılındı, korku ile yardım olundum.” Müslim, “Mesâcid”, 3, “Mesâcid” 5.

⁵²⁶ “Bize ev kılındı.”

مقماكاه شياطين همه سهول و جبال⁵²⁷

Karargâh-ı efâ‘ı heme cibâl ü gafâr

Makamgâh-ı şeyâtîn heme sehûl ü cibâl

Ve bi‘l-cümle ⁵²⁸ مَا نَظَرَ اللَّهُ إِلَى الدُّنْيَا مُنْذُ خُلِقَتْهَا بَعْضًا لَهَا hadîs-i şerîfi mûcibince menkûr hazreti Kird-kâr ve mazhar-ı celâl Cenâb-ı Perverd-kâr olmağın her peygambere bir mu‘ayyen ma‘bed ta‘yîn olunup ondan gayrı mekânda ibâdet etmesi memnû‘ ve ol makarr-ı mukarrerden mâ‘adâ bir makarda tâ‘at etmek [57a] mahcûr ve merfû‘ iken âfitâb-ı devlet-i Muhammedî burc-ı şerefden tâli‘ ve mâhitâb-ı nübüvvet-i Ahmedî evc-i izzette sâtı‘ oldukta ⁵²⁹ جُعِلَتْ لِي الْأَرْضَ مَسْجِدًا hadîs-i mûcibince cümle-i rû-yi zemîn Cenâb-ı Hazreti Risâlet meâba ma‘bed olmaya ta‘yîn olundu. هُوَ الَّذِي خَصَّهُ الْمُؤَلَّى بِمَرْئِيَّةٍ وَ تَرَابَهَا طَهُورًا⁵³¹ iksir⁵³¹ ⁵³⁰ مَا نَأَلَهَا مُرْسَلٌ فِي الرُّسُلِ كُلِّهِمْ **sâniya** -i nübüvvet Hazret-müsted‘âsınca iksir⁵³¹ i Risâlet penâh aleyhi’s-salât mine‘l-mülki‘l-ilâh şerefiyle hâk-i tîre âb-ı sâfi makâmına kâ‘im u vâfi ve ihyâ-yı merâsim-i ibâdete adem-i mâdde teyemmüm kâfi olup bu cihetten dahi sâ‘ir enbiyâdan ekmel ve şeref-i hatm-i nübüvvetle cümleden eşref ve efdâldir. [57b] Salisâ

Nazm:

هر نبی رآکه حجتی دادند

جانب امتی فریسادند⁵³²

Mûcibince her rasûl-i güzîn bir mu‘ayyen ümmete irsâl ve ta‘yîn olunup Hallâk-ı lâ yezâl hazretlerinin ahkâm-ı şerîfin ancak onlara irsâl ederdi. Ve ba‘de‘l-vefât rasûl-i âhar irsâline muhtâc olurlardı. Vaktâ ki serîr-i nübüvvet sultân-ı enbiyâya mesned-nişîn ve sadr-ı sadâret mahbûb-ı hâlık cihâna ta‘ayyun oldukta ⁵³³ بُعِثْتُ إِلَى الْخَلْقِ كَافَّةً hadîsi mûcibince kâffe-i mahlûkâtâ rasûl ve hâdî ve mütekaddim olan şerâyi‘ ve

⁵²⁷ “Zehirli yılanların yeri dağlar ve yaşam olmayan yerlerdir.

Şeytanların mekânı tüm dağlar ve kolay yerlerdir.”

⁵²⁸ “Allah yarattığı zamandan itibaren dünyaya bakmadı” bk. İsmail Hakkı b. Mustafa el-Hanefî el-Halvetî el-Bursevî, *Rûhu‘l-beyân fî tefsîri‘l-Kur‘ân*, thk. Abdülatif Hasan Abdurrahim (Beyrut: Dârü‘l-Kütübü‘l-İlmiyye, 2013) 9/238.

⁵²⁹ “Yeryüzü benim için mescid kılındı.” Müslim, “Mesâcid”, 5.

⁵³⁰ O elde ettiği mertebe ile tüm peygamberlerin içinde Mevlanın seçtiğidir.

⁵³¹ “Onun (dünyanın) toprağı temiz kılındı.” Müslim, “Mesâcid”, 5.

⁵³² “Her Peygambere bir delil verilmiştir

Yanına bir ümmet gönderilmiştir”

⁵³³ “Halkın tamamına gönderildim” Müslim, “Mesâcid”, 5.

edyânın ba‘zı ahkâmı nesh etmeye bâdî olup cümle-i enbiyâ ve mürselîne nâzil olan suhuf-ı müteferrikada olan ahkâm, cenâb-ı câmî-i cevâmi‘ü’l-keîm [58a] hazretlerine nâzil olan kitâb-ı kerîm onları câmi ve imlâm eyledi.

Nazm:

نیست مبعوث پیش شرع شناس

. غیر از احمد (کسی) بکافه ناس

خاتمة الانبياء و الرسلت

دیگران همچو جزؤ او کل است

از پی او رسول ذکر نیست

بعد از ان هیچ کسی پیامبر نیست

شرع او ناسخ شریعتهاست

هر شریعت که غیر اوست هب است

کرفتد حکم شرع آن سرور

متفق باشریعت دیگر

نیست او را متابعت اصلا

خیر از ان رو که شرع اوست رو⁵³⁴

Nesr:

Ve bi’l-cümle sekaleynde olan ins ü cin ve melâ’ikeye rasûl ve münzir ve ba‘de’l-vefât kıyâm-ı kıyâmete değîn şeri‘atı bâkî ve müstemir olan Cenâb-ı Hazret-i İsâ aleyhi’s-

⁵³⁴ “Bilinen şeriatten önce gönderilmiştir.

Ahmet’ten başka insanların hiçbiri

Son peygamber ve resûl değildir.

Diğerleri parça o bütündür.

O diğer resûller gibi değildir.

Ondan sonra hiç peygamber yoktur.

Onun şeriati şeriatları kaldırmıştır.

Onunkinden başka şeriatler yok olmuştur.

O önder şeriatin hükmünü almıştır.

Diğer şeriatlarla ittifak etmiştir.

Ona asla uygun değildir.

Onun hoşgörülü şeriati bu nedenle hayırdır.”

salâtü'l-evfâ arzahû [58b] nüzûl eylediklerinde şeri'at-ı Muhammedîye ittibâ ve inkıyâd ve halkı âyin-i Hazret-i Hâtimetü'l-mürselîne irşâd eylese gerektir.

Nazm:

جو در آخر زمان بقول رسول

کند از آسمان مسیح نزول

پی رو دین شرع او باشد

تابع اصل و فرع او باشد

همه کسرآ بدین او خواند⁵³⁵

Râbi'ân gürûh-i enbiyâ ve zümre-i asfiyâ rûz-i haşrda “nefsî nefsi” deyu güyâ olduklarında

Beyit:

شفاعت خواه ارباب جنایت

چراغ افروز مشکوة هدایت⁵³⁶

A'nî mefhâr-ı enbiyâ ve şefî-i rûz-i mahşer aleyhi's-salâtullâh mâ tala'atü's-şems ve'l-kamer hazretleri serîr-i şefâ'at üzere cülûs ve in'âm-ı âm-ı hüdâvend-i [59a] müte'alle me'nûs olup ümmetine şâfi' ve ı-hadîsi şerîfi mûcibince usât⁵³⁷ أُعْطِيتُ الشَّفَاعَةَ الْكُبْرَى ekser günahkârân-ı ümemin cahîme dâhil olmalarına şefâ'ati mâni' olup bevâdî-i gavâyette vâlih ü hayrân ve dalâlet ve cehâletle garîk-ı bahr-ı isyân olan ümmetine şefî' ola. Nitekim hadîs-i şerîf-i nebevî bu ma'nâyı musaddık ve kelâm-ı dürer-i

⁵³⁵ “Çünkü o âhir zaman peygamberidir

Gökyüzünden Mesih inince,
O'nun şeriatının ümmeti olmalı,
Ona gerçekten tâbi ve yandaş olmalı,
Tüm pâdişâhlar onun dinini istediler.”

⁵³⁶ “Suç ehli şefaât isteyecek,
Hidayet lambasının nuru aydınlanacak.”

⁵³⁷ “Bana büyük şefaât verildi.” Müslim, “Mesâcid” 3.

nizâm-ı mustafavî bu kavle mutâbıktır. قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ خِبَارُ أُمَّتِي يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ بِصَلَاتِهِمْ وَأَمَّا أَشْرَارُهُمْ فَيَدْخُلُونَ بِشَفَاعَتِي⁵³⁸

Nazm:

إذا ما الناس يوم الحشر قاموا إلى الرحمان و اجتمع الجميع و حل الامر ز انقطع الترحي ز صاح العالمين من هناك يقوم احمد في يديه لو الحمد معقود رفيع فيشهد ثم يشفع في البرايا فيمتاز الخالف و المطيع [59b] الشفيح

Hâmisân ⁵³⁹ نُصِرْتُ بِالرُّعْبِ muktezâsınca ol şehsuvâr-ı meydân-ı dîn ve şehriyâr-ı zamân ü zemîn hazretlerinin a'lâm-ı âlem-i kübrâ diyâr-ı a'dâya sâye salmadan ve küffâr-ı hâk-sârla âhenin harb ü kıtâl etmeden sadâ-yı satvet-i nübüvveti cüyûş-ı küffârı beyt-i ankebût gibi târ u mâr ve mahzâ nâm-ı nâmîleri istimâ'ıyla dünyâ-yı vâsi'atü'l-fezâ gözlerine teng ü târ görünüp yı memâlikte -müsted'âsınca aksâ ⁵⁴⁰ وَقَدَفَتْ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ olan küffâra ru'b ü dehşet ve kabza-i [60a] tîğ ü kemâna el vurup muhârebe olmadan kenâra hezîmet vâkı' olurdu. **Sâdisen** hazret-i enbiyâ-i kirâm aleyhimü's-salât mine'l-mülki'l-allâm tâ'ife-i küffâr ü müşrikîn ve zümre-i buğât ü mu'ânidîn üzerlerine bir mûcib-i emr-i hâliku'l-ibâd temhîd-i kavâ'id-i dîn için gazâ ü cihâd eyleyip emvâl-i ganâ'ime gânim ve nükûd-i emvâlin sürh u sefîdine hâizîn olsalar asla ol ganîmet onlara helal ve kalîl ü kesîr ahz etmeye ruhsat muhâl idi. Çün pertev-cemâl-i ahmedî münevvir-i etraf-ı âlem ve şu'â-ı şems-i Muhammedî meş'ale-efrûz deyâcîr-i zulüm oldu. Bir muktezâ-yı ahkâm-ı kelâm-ı mecîd-i [60b] sa'âdetnümâ فَصَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا⁵⁴¹ i eşrârı -i a'mâl ve mukâtele-i küffârı efdal-mûcibince mücâhede ekmel-i işğâl bilip himâyet-i beyzâ-i dîn-i İslâm ve a'lâ-yı kelâm-ı mülk-i ulûm eyleyip i küfr u -cümle merâsim-ve bi'l ⁵⁴² وَجَاهِدُوا فِي الْجَبَّارِ حَقَّ جِهَادِهِ بِطَعْنٍ وَضَرْبٍ بِالسُّيُوفِ الصَّوَارِمِ şirki kal' ü hedm ve me'âlim-i abede-i evsânı kal' ü hasm için cihâda⁵⁴³ ictihâd eyleyip emvâl-i kefereye fâ'iz ve ganâ'im-i müşrikîne gânim ü hâ'iz oldukta ⁵⁴⁴ وَأُجِّلْتُ لِي الْعَنَائِمُ müsted'âsınca vehhâb-ı lem yezel ve Cenâb-ı Hakk azze ve celle ol ganâ'imi Cenâb-ı âlîlerine ve ashâb-ı kirâmına helâl ve sâ'ir enbiyâ-yı kirâmdan [61a] bu fazîlet-birle dahi imtiyâz ve iclâl müyesser oldu.

⁵³⁸ Ümmetimin hayırlıları cennete amelleri ile girerler. Ancak onların şerlileri (günahkarları) benim şefaetimle (girerler). Nureddin el-Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, çev. Hüseyin Yıldız, Hasan Yıldız, Zekeriya Yıldız, (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015) 18/433 (18518).

⁵³⁹ "Korkuyla yardım olundum."

⁵⁴⁰ "Kalplerine korku düştü."

⁵⁴¹ "(Allah) mücâhidleri oturanlardan çok büyük bir karşılıkla üstün kılmıştır." en-Nisâ 4/95.

⁵⁴² "Azamet içinde cihad edin, Onun cihadının hakikati mızrakla ve keskin bir kılıçla vurmaktır.."

⁵⁴³ 1. Nüşhada "جهرة" şeklinde geçmektedir.

⁵⁴⁴ "Bana ganimetler helal kılındı." Buhârî, "Sâlât", 56, Müslim, "Mesâcid", 3.

Nazm:

هست بر مقتضای فضل ازل

بعض از بعض انبیا افضل

از همه افضل احمد عربیست

که از حق سوي ما رسول بنیست

آن فضائل که انبیا را بود

از شمایل که انبیا را بود

کر شوند جمله مجتمع باهم

هنه باشد ز شد ز فضل احمدکم⁵⁴⁵

Ve bi'l-cümle ol mebbe-i bidâyet-i mahlûkât-ı âlem aleyhi's-salât mâ tevârdan el-envâr ve'z-zulm hazretlerinin fezâ'il ve me'âsirini ketb ve tavâmîrde neşr etmek meysûr, sâhib-i hüner değildir. Ve medâ'ih ü menâkıbların suhuf-ı sahâ'ifte makdûr-i nev-i beşer değildir. Lâkin ⁵⁴⁶ مَا لَا يُدْرِكُ كُلُّهُ لَا يُتْرَكُ كُلُّهُ müsted'âsınca bihârdan katre ve şems-i tâbândan zerre [61b] beyân ü ayân olundu.

Nazm:

کر بکویم تا قیامت مدح او

هیچ او را مقطع و غایت مجو⁵⁴⁷

ve's-salâtü'l-etemm alâ seyyidinâ Muhammed şefi'u'l-enâm

ma tebâvetü'l-leyâlî ve'l-eyyâm ve sellim teslîmân kesîrâ.

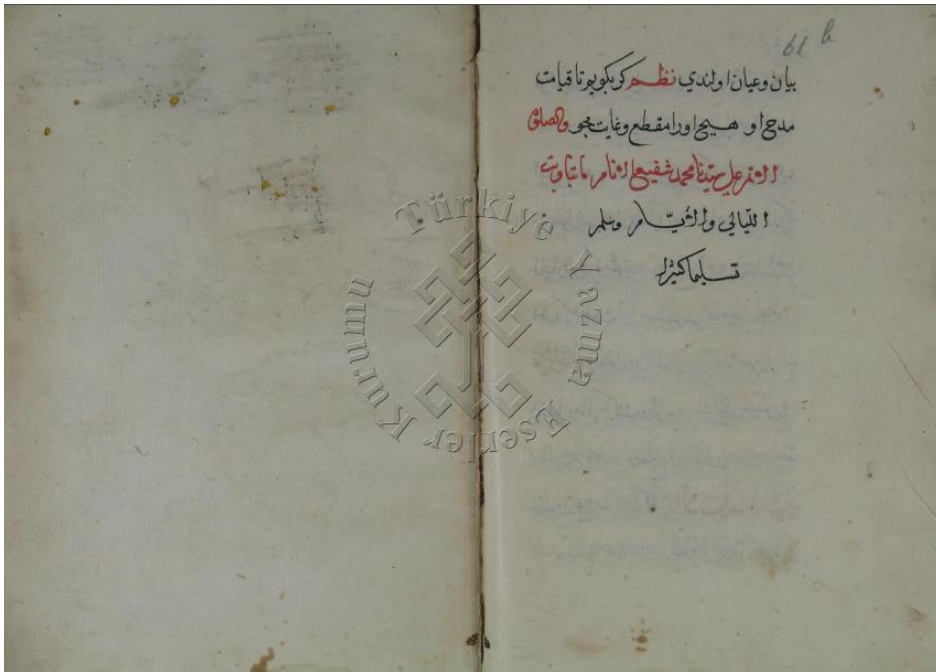
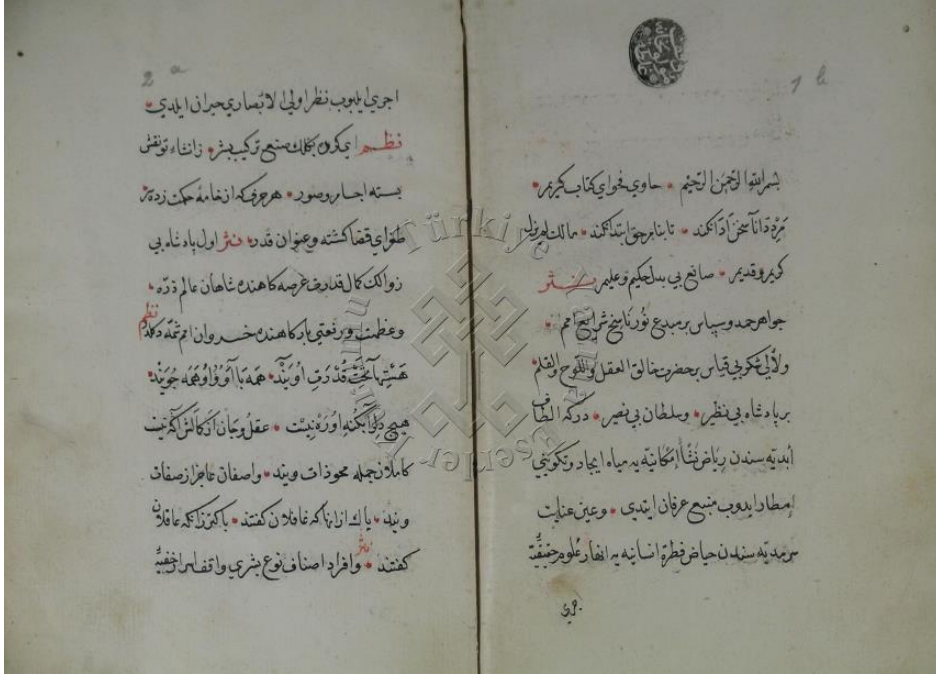
⁵⁴⁵ “Uygunluk üzerinde sonsuz fazilet vardır. Bazı peygamberler bazılarından üstündür. Hepsinden daha faziletlisi Arap olan Hz. Ahmed'dir. Hak tarafından bize gönderilen resûldür. O peygamberlerin en faziletlisi idi. Eğer herkes birlikte toplanırsa. Hepsinden daha fazilet sahibi Ahmed idi.”

⁵⁴⁶ “Tamamı anlaşılmanın tamamı terk edilmez.”
⁵⁴⁷ “Kıyamete kadar onu övsem de Onu aramak hiç kesilmez hiç son bulmaz.”

EK 2:

Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi Koleksiyonu, 76 no'lu nüsha

(vr. 1b-2a/61b)

EK 3:

Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrevpaşa Koleksiyonu, 153 numaralı nüsha

(vr. 1b-2a)/(72b-73a)

ÖZGEÇMİŞ

Hümevra ASAR, ilk ve orta öğrenimini İğdir Yatılı İlköğretim Bölge Okulu'nda tamamladı. 2012 yılında Karabük Anadolu İmam Hatip Lisesi'nden mezun oldu. 2012 yılında Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde lisans eğitimine başladı. 2017 yılında lisans eğitiminin ardından aynı üniversitede Temel İslam Bilimleri Tasavvuf Anabilim Dalında yüksek lisans eğitimine başladı. 2019 yılında Sakarya/Karasu'ya Kur'an kursu öğreticisi olarak atandı ve halen görevine devam etmektedir.